

Ганаба С. О.,
Шинкарук О. М.,
Паласюк М.І.

ФІЛОСОФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

навчальний посібник

Тернопіль, 2024

Ганаба С. О., Шинкарук О. М., Паласюк М.І.

Філософія та методологія науки: навчальний посібник. Тернопіль, 2024. 204 с.

Навчальний посібник розглянуто й затверджено на засіданні кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
протокол №1 від 30 серпня 2024 р.

Схвалено та рекомендовано до друку науково-методичною комісією факультету економіки та менеджменту Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, протокол
№ 2 від 30 серпня 2024 р.

У посібнику розкрито особливості наукового пізнання, його структуру, рівні, методологію і методи дослідження, висвітлено проблеми динаміки науки, її закономірності та особливості розвитку на сучасному етапі.

Метою навчального посібника є ознайомлення слухачів із проблемами сучасної науки, методами дослідження, формування світоглядно-методологічної культури, планування та організація наукової діяльності тощо.

Рекомендовано для ад'юнктів (аспірантів) і магістрантів, які вивчають курс “Філософія та методологія науки”.

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна “Філософія та методологія науки” є складовою циклу філософських дисциплін. Вона охоплює онтологічні, аксіологічні, гносеологічні та інші питання розвитку науки. Ця дисципліна передбачає засвоєння слухачами специфіки філософського осягнення дійсності, формування світоглядно-методологічної культури, ознайомлення із сучасними методологічними концепціями, закономірностями й особливостями наукового пізнання, застосування концептуально-методологічних знань для аналізу наукових проблем. Вважаємо, що успішне оволодіння навичками дослідження і творчої роботи допоможе слухачам ефективно використати знання у професійній діяльності, перевести наукові знання у практичну площину. З огляду на зазначені обставини навчальна дисципліна “Філософія та методологія науки” є однією із базових у магістерських та аспірантських (ад’юнктських) навчальних програмах.

Запропонований читачу матеріал, зрозуміло, не претендує на детальність і вичерпність у висвітленні основних проблем філософії науки. Він зорієнтований передусім на те, щоб стимулювати інтерес до проблем методології дослідницької діяльності, більш глибокого її вивчення. Навчальна дисципліна сприятиме формуванню світоглядної позиції майбутнього науковця, озброюватиме основами методології наукового пізнання, забезпечуватиме кваліфіковане проведення наукових досліджень, написання наукових робіт.

Відповідно до зазначених концептуальних ідей та інтенцій побудовано структуру навчального посібника та його розділів. Посібник складається із двох частин. Перша – теоретична – розкриває власне питання філософії історії. Друга частина – дидактична – охоплює три рівні: репродуктивний, конструктивний і творчий, які відповідно передбачають виконання тестових, проблемно-пошукових завдань, написання рефератів та проведення досліджень.

Кожний із розділів навчального посібника складається з двох блоків. Перший присвячено теоретичним проблемам, які викладаються тезово з урахуванням наявної інформаційної бази, і містить список рекомендованої літератури, експлікацію понять, презентацію деяких поглядів різних мислителів, питання для самоконтролю.

У другому блоці кожного розділу наведено тексти першоджерел – уривки із творів видатних філософів минулого та сучасних представників філософської думки, серед яких зарубіжні і вітчизняні мислителі. Запропоновані завдання зорієнтовані на відхід від репродуктивного мислення і на розвиток критичного мислення шляхом залучення слухачів до аналізу наукових та методологічних проблем, використання власного життєвого досвіду, обґрунтування і презентації власної думки. Матеріал урізноманітнено шляхом підбору і подання різних поглядів для того, щоб, з одного боку, показати суперечливість тієї або іншої проблеми, а, з другого – спонукати слухачів до подальших міркувань над нею. За таким же принципом побудовані всі контрольні завдання, що містяться у навчальному посібнику.

Стиль, структура та методичні рекомендації навчального посібника роблять його доступним, відкритим для читача, таким, що спонукає до діалогу, викладений матеріал сприятиме продукуванню власних думок щодо оцінки наукових явищ, особливостей методології тощо.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ 1

НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

ТЕМА 1. СТАТУС ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

1. *Предмет філософії та її місце у сучасній культурі.*
2. *Філософія, світогляд. Особливості філософського світогляду.*
3. *Проблемне поле філософії.*
4. *Соціокультурний статус і функції філософії у сучасному світі.*

1. Предмет філософії та її місце у сучасній культурі

Особливою сферою людського знання та пізнання є філософія. Вона виникла на зорі людського буття й відображає світоглядні пошуки людини, осмислення нею засад власного буття, можливостей самореалізації та самоствердження тощо. Є складною за своїм змістом, предметом і функціями. Філософія є одночасно: формою свідомості, світоглядом і наукою. Її з давніх часів визначали як любов до мудрості (слово “філософія” грецького походження – від *phileo* – люблю і *sophia* – мудрість).

Поняття

ФІЛОСОФІЯ (давньогрец. – любов до мудрості) – теоретична форма світогляду; особливий тип мислення, у якому думка усвідомлює себе саму у своєму ставленні до дійсності та шукає остаточних,

абсолютних засад для власних актів і людського самоствердження у світі.

Погляд

Філософія – мати всіх наук (Цицерон).

Сумніви – перший крок до філософії (Д. Дідро).

Філософія дає готовність до всякого повороту долі (Діоген Синопський).

Моя філософія не дала мені абсолютно ніяких доходів, але вона позбавила мене від багатьох витрат (А. Шопенгауер).

Філософія як особлива сфера людського знання і пізнання виникла на основі світоглядних пошуків людини у процесі життєвого вибору та її самоствердження. Як усвідомлена, теоретична форма світогляду філософія має певні особливості: узагальнювальний характер знання, людиноцентризм, прагнення сягати абсолютів тощо. Як результат філософія постає як глибинне і непереборне прагнення людської душі до прозорості й осмисленості підвалин власного буття.

Погляд

Німецький філософ Г. Гегель розглядав філософію як “епоху, досягнуту у мисленні”. У своїх міркуваннях він стверджував, що досягнути таке складне явище, як епоха, можна не у процесі світовідчуття, а в результаті світорозуміння – теоретичного мислення. Філософія як форма суспільної свідомості ґрунтується саме на такому узагальнювальному відображенні дійсності, що є важливим для розуміння її специфіки, відмінності від інших наук.

Отже, філософія – це система певних знань про природу, суспільство, людину, процес її мислення, пізнання. Ці знання мають свої особливості:

найбільш високий рівень узагальнення, у результаті якого виокремлюються спільні риси, ознаки, зв'язки, відношення речей і процесів;

фіксуються у поняттях, у яких відображається те, що є загальним у речах;

це знання найбільш загальних проблем буття в системі – “світ – людина – діяльність”;

це таке знання, котре має можливість за допомогою свого категоріального апарату відобразити рух і розвиток, плинність усього сущого; ототожнюються із пізнанням та знанням першопричин буття [24].

2. Філософія і світогляд. Особливості філософського світогляду

Загалом пошуки засад людського життєвого самоутвердження формують те, що за усталеною термінологією називається світоглядом. Філософія має органічний зв'язок зі світоглядом. Чіткої, однозначної відповіді на запитання, що таке світогляд, немає. Трактуювання цього поняття корелюється від розуміння світогляду як погляду людини на світ, як ціле до трактування цього поняття, як форми суспільної свідомості.

Поняття

СВІТОГЛЯД – це сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалин людських взаємин зі світом, що виконують функції людського самоусвідомлення та світоорієнтування; світогляд містить у своєму змісті вірування, ідеали, переконання, погляди.

Світогляд постає формою загального людського самовизначення в світі. Людина, усвідомлюючи дійсність, рано чи пізно починає усвідомлювати і свою унікальність, свою відмінність від усього іншого в світі. У результаті у неї формуються певні уявлення як про основні засади та особливості світу, так і про свої власні риси й особливості.

Погляд

Український дослідник В. Петрушенко вважає, що світоглядом є не просто сукупність знань, а певне інтегральне духовне утворення, оскільки: а) він повинен надавати людині не просто знання про закони тих чи інших сфер реальності, а знання разом з оцінкою, ставлен-

ням; б) предмет світогляду – відношення “людина – світ” постає майже неозорим, безмежним і тому до певної міри невизначеним. Звідси і випливає те, що світогляд ніби синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, таких як знання, бажання, інтуїція, віра, надія, життєві мотиви, мета тощо. Через це складовими світогляду постають: погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи.

Світогляд як форма суспільної свідомості та як спосіб духовно-практичного освоєння світу органічно пов’язаний із філософією. Філософія теж є специфічним світоглядом і певним способом духовно-практичного освоєння світу. Філософія як світогляд є системою найбільш загальних поглядів на світ, природу, суспільство, людину, пізнання, теоретично обґрунтовує свої положення і висновки, основні принципи соціально-політичної, наукової, моральної, естетичної діяльності людини, тобто освоєє світ як духовно (теоретично), так і практично [25].

Теоретичні засади

Спільні риси філософії та світогляду:

є своєрідними формами суспільної свідомості, способами духовно-практичного освоєння світу;

мають однаковий предмет осмислення – стосунки “людина – світ”;

дають цілісне уявлення про світ, людину, її походження тощо;

мають спільність за деякими своїми функціями (наприклад, виховною).

Відмінні риси філософії та світогляду:

поняття “світогляд” більш широке за обсягом, ніж поняття “філософія”. Світогляд містить різноманітні погляди людини на світ – філософські, релігійні, суспільно-політичні, економічні, етичні, естетичні тощо;

для характеристики світогляду використовуються поняття “загальна картина світу”, “світовідчуття”, “світосприйняття”, “світоуявлення”, “світорозуміння” тощо. Для філософії найважливішим у цьому контексті є “світорозуміння”;

філософія і світогляд різні за своєю структурою. Перша містить онтологію, логіку, теорію пізнання (гносеологію), діалекти-

ку, антропологію тощо. Структуру останнього складають: досвід, знання, віра, ціннісні орієнтації, переконання тощо;

філософія є формою суспільної свідомості, світоглядом і наукою. Світогляд як система поглядів на світ, як спосіб його духовно-практичного освоєння не є наукою. Світогляд може ґрунтуватися на не-наукових засадах;

філософія відображає і обґрунтовує осмислення світу своїми методами, принципами, законами, своїм логіко-понятійним апаратом, маючи таку функцію, як логіко-гносеологічна. Світогляд не має такої функції.

Світогляд є загальнолюдським явищем. Він притаманний кожній людині у її нормальному стані. Саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює і його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляють світ і себе самих. Попри незлічену кількість світоглядів, дослідники виокремлюють типові риси, за якими і здійснюється класифікація основних видів світогляду.

У різних класифікаціях філософія фігурує як світогляд певного рівня. Хоча всі люди мають світогляд, не всі прилучаються до філософії у світоглядних орієнтуваннях. Причиною є те, що філософське осмислення світу є теоретичним. Тому філософію необхідно розглядати як теоретичну форму світогляду. Вона аналізує певні явища через поняття, чітко визначені терміни, на засадах певних законів чи їх необхідних внутрішніх зв'язків. Теорія постає насамперед аналітико-синтетичним освоєнням дійсності. Отже, філософія – це теоретична форма світогляду, спрямована на критичне дослідження та вирішення світоглядних проблем з метою підвищення ступеня достовірності та надійності таких вирішень [24].

Світогляд є духовним ґрунтом для виникнення та розвитку філософії. Філософія не вигадує проблеми, вона бере їх із життя, із світоглядних уявлень людини, проте підносить їх на вищий рівень осмислення, вираження та розв'язання. Філософія є теоретичним ядром світогляду. Вона є усвідомленим світоглядом, оскільки прагне бути аргументованою, внутрішньо стрункою, логічно послідовною. Філософія не ототожнюється зі світоглядом. Вона має суто інструментальні підрозділи та знання, які не мають прямого світоглядного значення. Філософія постає авторською формою мислення та інтелектуальної творчості саме тому, що вона є усвідомленою думкою.

3. Проблемне поле філософії

Розкриття предмета будь-якої науки, і філософії теж, передбачає окреслення відповідного кола проблем, котрі та чи інша наука досліджує і які є для неї специфічними, особливими. Для філософії такими проблемами є загальні проблеми існування світу як природи, його єдності, походження, тенденцій розвитку тощо. Суб'єктом пізнання, осмислення цих проблем є людина як творча, діяльна істота. Тому предмет будь-якої філософської системи, будь-якого її напрямку містить як основне – відношення “людина – світ”, його різні модифікації.

Погляд

Е. Гуссерль, фундатор феноменологічної школи, у предмет філософії включав лише “чисту свідомість” – відокремлену від існування і свідомості конкретної людини. Л. Фейєрбах дотримувався іншого судження. Для нього “єдиним, універсальним і вищим предметом філософії” є “людина і природа як базис людини”. Філософські концепції Д. Локка, П. Гольбаха ґрунтуються на пріоритетності світу, природи, матерії, їх об'єктивності тощо. Загалом, осмислюючи основні проблеми буття, філософи так чи інакше розглядали їх через призму відношення “людина – світ”. Не випадково Й. Фіхте вважав, що розвиток філософії може відбуватися двома основними шляхами – від речі до ідеї (догматизм) і від ідеї до речі (ідеалізм).

Філософія веде пошук життєвих орієнтирів для людини, тому її предмет набуває безмежних виявлень. Проте як світ, так і людина постають незавершеними і майже безмежними у своїх характеристиках, діях і виявах. Через це і філософія постає багато в чому незавершеною, як кажуть у науці, “відкритою системою знання”. Справа філософії радше полягає у тому, щоб чітко зафіксувати те, якими вже виявили себе людина та її дійсність як історично, так і в їх інтелектуальних осмисленнях. Виконуючи цю справу, філософія водночас вибудовує “стартовий майданчик” для руху в майбутнє, тобто допомагає людині зорієнтуватися у власній реальності й отримати певні інтелектуальні інструменти для подальшого життя і діяльності.

Ці обставини дозволяють зрозуміти особливості предмета філософії:

1) предмет філософії є історично змінним, оскільки історично змінними є самовиявлення та самоусвідомлення людини;

2) уся історія філософії фактично входить у окреслення її предмета, оскільки лише за такої умови ми і здатні окреслити “топографію” людськості;

3) філософія постає своєрідною формою збереження та забезпечення історичної неперервності людської свідомої самоідентифікації, вона покликана тримати весь час у полі уваги та в актуальному стані всі основні виявлення людини як людини [23].

Як елемент культури філософія здійснює рефлексію над світоглядними універсалами, що їх репрезентують. Вона виробляє власні категорії, через які осмислює усі елементи культури як традиційні, так і нові її вияви, зумовлені реаліями сучасного розвитку науки, техніки, виробництва. Філософія відіграє інтегративну роль у системі культури. З цієї ролі випливають функції, які філософія виконує у суспільстві.

4. Соціокультурний статус і функції філософії у сучасному світі

Філософія створює сприятливий ґрунт для виконання своїх функцій через розвиток духовних підвалин суспільства. Вона впроваджує у суспільну свідомість загальнолюдські цінності – ідеї свободи, невід’ємних прав людини, справедливості, соціальної рівності тощо. Філософія відіграє важливу роль у суспільстві, насамперед, у розвитку суспільної свідомості та і самої людини, її сутнісних сил. Свідченням цього є найважливіші функції філософії.

Основними функціями філософії є:

світоглядна (надає людині узагальнені знання про світ, його походження, причини його цілісності, безконечності, про саму людину, її місце у світі, здійснює вплив на становлення життєвих принципів і настанов людини, на усвідомлення нею мети і сенсу свого життя тощо, допомагає активно і творчо підходити до вирішення складних суспільних та особистих проблем, свідомо виробляти і втілювати свої ідеали);

гносеологічна (філософія відповідає на питання про можливість пізнання світу, про межі цього пізнання, про сутність істини, про об'єкт і суб'єкт пізнання, про ступені, рівні та форми пізнання, про закономірності пізнавального процесу, про шляхи і засоби досягнення істини, про способи перевірки істинності знань, про сутність та роль практики у процесі пізнання тощо);

методологічна (система принципів, законів і категорій філософії, яка застосовується у кожній конкретній науці, а також при дослідженні різних явищ матеріальної й духовної культури; засадничими філософськими методами на різних історичних етапах розвитку філософії були діалектика і метафізика);

аксіологічна (філософія досліджує й оцінює соціальну дійсність стосовно її відповідності суспільним ідеалам під певним кутом зору, що залежить від системи цінностей, якими керується філософ у процесі здійснення цієї оцінки);

праксеологічна (функція філософії полягає у тому, що система філософських знань, освоєних людиною, перетворюється на знаряддя активного, перетворювального впливу на оточення (природне і соціальне) та на саму людину; філософія відіграє важливу роль у визначенні людиною мети власної життєдіяльності та засобів її реалізації);

логічна (філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах);

соціально-адаптивна (філософія допомагає зорієнтуватися у складних, розмаїтих виявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію);

виховна (філософія прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів).

Філософія, як відомо, належить до гуманітарних наук, які німці доречно називають “Schöne Wissenschaften” – дослівно “красивими науками”. Античний філософ Арістотель уважав філософію найціннішою з наук, що спрямована на пізнання істини – першопричин, сутнісного й вічного. Філософія як наука має потужний гуманістичний потенціал. Це виявляється в тому, що вона, по-перше, розглядає людину як єдино можливий суб'єкт. Людина включається в предмет філософії в контексті співвідношення “людина – світ”; по-друге, фі-

лософія утверджує людину як найвищу цінність світу, творця знання взагалі і філософського зокрема; по-третє, філософія завдяки своєму логічному арсеналу, своїми формами і методами створення понять, узагальнень розвиває теоретичне мислення, мову, сутнісні сили людини, її пізнавальні можливості.

Отже, філософські знання покликані не лише допомагати людині орієнтуватись у світі, а є засобом для вироблення теоретичної моделі, за якою вона буде здійснювати відповідні перетворення. Філософське розуміння практики містить не тільки предметну діяльність людей, а й духовні її види – політичну, наукову, естетичну, моральну, релігійну тощо, які в реальному житті невіддільні одна від одної. Філософське знання узагальнює всі види комунікації людей, через усезагальні категорії показує єдність різноманітних форм їх життєдіяльності, нерозривний зв'язок зі світом [22].

Висновки

Філософія є концептуальним вираженням світоглядних проблем. Як особлива сфера духовної культури вона не зводиться до інших подібних сфер і напрямів, а доповнює та розвиває їх.

Філософія шукає відповіді на смислотворчі проблеми людського буття. Філософське знання розкриває реальний і духовний світ людини у їх взаємозв'язку та розвитку, має критичний, вільний, творчий характер.

Як елемент культури філософія здійснює рефлексію над світоглядними універсаліями, що їх репрезентують. Вона виробляє власні категорії, через які осмислює всі елементи культури, як традиційні, так і нові її вияви, зумовлені реаліями сучасного розвитку науки, техніки, виробництва.

Філософське розуміння практики містить не тільки предметну діяльність людей, а й духовні її види – політичну, наукову, естетичну, моральну, релігійну тощо, які в реальному житті невіддільні одна від одної.

Питання для самоконтролю

1. Що таке філософія, у чому полягають її світоглядні функції?
2. Як ви розумієте думку Г. Гегеля про те, що філософія - це мислення про епоху?

3. Окресліть проблемне поле філософії. Поміркуйте, чому в мислителів не було єдиної точки зору щодо визначення проблемного поля філософії.

4. Визначте особливості проблемного поля філософії.

5. Поміркуйте, чому античний мислитель Арістотель уважав філософію найціннішою наукою, спрямованою на пізнання істини. Відповідь обґрунтуйте.

6. Визначте основні функції філософії. Чим можна пояснити багатоплановий характер функцій?

7. Укажіть спільні та відмінні риси філософії та світогляду. Запропонуйте власне визначення дефініції філософський світогляд.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Хосе Ортега-і-Гассет “Що таке філософія?”

...Першим приходить на розум визначення філософії як пізнання Універсуму... Формально я розумію під Універсумом “все суще”. Тобто філософа цікавить не кожна річ сама по собі, так би мовити у своєму відокремленому й окремо наявному стані, а те, що відокремлює її від інших речей, скажімо, публічне життя кожної речі, те, чим вона є і чого варта в універсальному публічному існуванні... Коли ми запитуємо, що таке “все суще”, у нас немає найменшого уявлення про нього. Про філософію нам заздалегідь відомо одне: що є і те, і друге, і третє, і що це якраз те, чого ми не шукаємо. Ми шукаємо “ціле”, а те, що перед нами, завжди не ціле. Про це нам нічого не відомо, і може бути, серед усіх цих фрагментів, які у нас вже є, немає найбільш для нас важливих, що є... Усе суще і те, що знаходиться тут, дане нам явно – це, по суті, лише шматок, осколок, фрагмент. Тому, дивлячись на нього, не можна не помітити й не відчутти його вади.

У будь-якому даному бутті, у будь-якому явищі світу ми виявляємо глибокий слід зламу, свідоцтво того, що це частина і лише частина, ми бачимо рубець його онтологічного каліцтва, до нас волають страждання каліки, його туга за відібраним, його божественна незадоволеність... Те саме відбувається з реальністю всередині нас, з нашою психікою. У кожен момент ми бачимо лише незначну части-

ну нашого внутрішнього буття: що виникає у нас в цю мить думки, що піддається стражданням, блідий образ, який вимальовується нашою уявою, почуття, під владою якого ми тепер перебуваємо, – лише цю жалюгідну жменьку речей зустрічає наш погляд, звернений усе-редину; замість себе ми бачимо лише плече, яке затуляє повне наше справжнє Я, яке приховане від очей, подібно долині, що знаходиться внизу, чи горі, яка затулена іншими горами...

Таким постає перед нами світ: він не є самодостатнім, не слугує підставою для власного буття, а кричить про те, що йому не вистачає, проголошує своє не-буття, змушує нас філософствувати; адже філософствувати – значить шукати цілісності світу, перетворювати його на Універсум, надаючи йому завершеності і створюючи з частини ціле, в якому він міг би спокійно розміститися.

Друкується за виданням: Х. Ортега-и-Гассет. Что такое философия? Москва : Наука, 1991. С. 77, 97–99.

Запитання

1. Яке визначення філософії дає Х. Ортега-и-Гассет? Чи погоджуєтесь ви з такою позицією автора? Обґрунтуйте.

2. Як ви можете інтерпретувати позицію автора про те, що людина завжди перебуває у пошуках цілого й водночас отримує лише його фрагмент, певну частину?

3. Якою є кінцева мета філософських роздумів? Що є, на думку автора, предметом філософії? Свою позицію обґрунтуйте.

2. Арістотель “Метафизика”

...і тепер і до цих часів саме здивування спонукає людей філософствувати, причому спочатку вони дивувалися тому, що безпосередньо викликало подив, а потім, потроху просуваючись у такий спосіб далі, вони задавалися питанням про значне, наприклад про зміну положення Місяця, Сонця, зірок, а також про походження Всесвіту. Але здивований вважає себе не знаючим (тому і той, хто любить міфи, є у певному сенсі філософ, бо міф створюється на основі дивного). Якщо, таким чином, почали філософствувати, щоб позбутися від незнання, то, очевидно, до знання стали прагнути заради розуміння, а не заради якоїсь користі. Сам хід речей підтверджує це, а саме: коли

у наявності майже усе необхідне, рівно як і те, що полегшує життя і приносить задоволення, тоді розпочався пошук такого розуміння. Зрозуміло, що ми не шукаємо його ні для якої іншої потреби. І також вільною ми називаємо людину, яка живе заради самої себе, а не для іншого, точно так само і ця наука природно вільна, оскільки вона одна існує заради самої себе.

Друкується за виданням: Аристотель. Метафізика. Москва : Рипол Классик, 2011. С. 69.

Запитання

1. Які передумови виникнення філософії визначає Арістотель? Чи погоджуєтеся ви з його позицією?

2. Поясніть, яким чином у “здивуванні” виявляється філософська рефлексія? Чому, на думку автора, виникає філософія? Обґрунтуйте.

ТЕМА 2. ЕПІСТЕМІОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ НАУКИ. ГЕНЕЗА НАУКИ І ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ

- 1. Передумови й особливості виникнення науки.*
- 2. Антична наука та її вплив на світову культуру.*
- 3. Специфіка наукових знань доби Середньовіччя.*
- 4. Дух революцій епохи Відродження і становлення класичної науки.*
- 5. Етапи розвитку сучасної науки.*

1. Передумови й особливості виникнення науки

Наука є складним та багатовимірним соціокультурним феноменом. Від інших форм пізнання науку вирізняє предметний та об’єктивний спосіб розгляду світу. Вона має на меті виявити закони, відповідно до яких об’єкти можуть перетворюватися у людській діяльності. Особливістю науки є доведеність істинності наукових

знань. Її основна мета полягає в отриманні нових знань і використанні їх у практичному освоєнні світу.

Поняття

У науковому дискурсі розрізняють визначення науки у широкому сенсі як особливого виду пізнавальної діяльності, що спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ, у вузькому розумінні – як соціальний інститут, що забезпечує функціонуванням наукової пізнавальної діяльності.

Як особлива форма людської діяльності наука склалася історично і має своїм результатом цілеспрямовано відібрані факти, гіпотези, теорії, закони й методи дослідження. Наука здатна виходити за межі кожного певного історичного типу практики і відкривати для людства нові предметні світи, які можуть стати об'єктами практичного освоєння лише на майбутніх етапах розвитку цивілізації. Такою практикою стає науковий експеримент. Під час нього перевіряється частина знань. Звідси й виникають такі характеристики науки, як системна організація, обґрунтованість і доказовість знання. Наука має дві важливі складові: систему наукових знань і систему наукової діяльності. Вона існує у різних видах: науково-дослідна діяльність; науково-організаційна діяльність; науково-педагогічна діяльність; науково-інформаційна діяльність; науково-допоміжна діяльність тощо [19].

Історія розвитку науки нараховує багато тисяч років. Її перші елементи з'явилися ще у стародавньому світі. Їх виникнення зумовлено потребами суспільної практики й носило суто практичний характер. Наукові знання з'являються близько 2,5 тисячі років тому у Стародавній Греції. Вони вирізняються теоретичністю, тобто побудовою логічних, пов'язаних і узгоджених систем. Перші наукові знання зароджувалися у лоні філософії й носили світоглядний характер. Мислителі прагнули зрозуміти висхідні начала й принципи світобудови. Саме у структурі натурфілософії народжувалися певні математичні та природничі поняття. Так, піфагорійська школа заклала основи математики. Евдокл розробив у IV столітті до н. е. першу геометричну модель Космосу. В античності сформувалися ідеї атомістики й елементаризму. Математика вважалася наукою про ідеальні форми. Античні філософи базувалися на досвіді, що давався у відчуттях у природничому середовищі.

Отже, наука є складним соціокультурним феноменом, що має на меті виявити закони, відповідно до яких об'єкти можуть перетворюватися у людській діяльності. Особливістю науки є доведеність істинності наукових знань.

2. Антична наука та її вплив на світову культуру

Велика кількість засадничих положень сучасної науки виникла й набула розвитку в період античності. Власне у цей період були закладені теоретичні принципи наукового мислення, якими ми послуговуємося й до тепер.

Дослідники вважають, що в античні часи було закладено основи науки як соціальної сфери. Так, у саме у цей період було започатковано перехід від окремих наукових знань до наук, які є для неї звичними. Цьому сприяла та обставина, що у греків спостерігалася чіткість в отриманні нових знань і схильність до їх систематизації. Важливою умовою було й те, що грецька писемність давала можливість не лише фіксувати, а й передавати інформацію та інші знання. Особливість наукових пошуків полягала у тому, що античні мислителі прагнули оволодіти знаннями виключно заради самих знань. Вони не намагалися спрямовувати їх лише у практичне русло. Очевидно, що на ранній стадії свого розвитку ця риса науки відіграла позитивну роль і стимулювала розвиток наукового мислення у подальшому.

Наукову діяльність античного періоду умовно можна поділити на періоди: іонійський, афінський, олександрійський, римський.

Іонійський період є часом зародження античної науки. Він розпочинається близько VI століття до нашої ери. Центром зародження наукових знань дослідники вважають місто Мілет. Саме у цьому місті Фалес заснував філософську школу. Він і його послідовники намагались знайти відповіді на питання, що собою являє навколишній світ, як він створений, як виявляє себе Природа. Вони активно займалися астрономічними дослідженнями. Так, філософ Анаксимандр вбачав у рівномірному русі зірок гармонію сфер, яку пояснював симетрією відстані між ними. Земля, на його думку, є не що інше, як плоский циліндр, що розташований у центрі руху. Він уперше висловив гіпотезу про нескінченність Всесвіту. Інший дослідник цього періоду Гера-

кліт Ефеський є засновником старогрецької діалектики. Він уперше висловив думку про відносність знань, був прихильником написання закону, який мав би замінити родове право аристократів [19].

Цікаво знати

Знаний математик та філософ Піфагор у рідному місті Самосі створив школу. Учні цієї школи вели суворий та аскетичний спосіб життя. Ось деякі заповіді статуту школи Піфагора:

роби тільки те, що з перебігом часу не засмутить тебе і не примусить каятись;

ніколи не роби те, чого не вмієш. Але навчись того, що потрібно вміти;

*не хежтуй своїм здоров'ям; навчись жити просто і без роскошу;
не закривай очей, коли тобі хочеться спати, до тих пір, поки не розбереш своїх вчинків минулого дня.*

У його школі було зроблено низку відкриттів. Піфагорійці висунули припущення про кулясту форму Землі. Вони стверджували, що рух небесних тіл підпорядкований певним математичним співвідношенням, тобто “гармонії світу”. Число для Піфагора було і матерією, і формою Всесвіту. З цієї уяви впливала і основна теза піфагорійців: “Усі речі – суть числа”. Оскільки числа виражали “суть” усього, то пояснити явища природи треба було лише за їх допомогою. Піфагор і його послідовники своїми працями заклали основи дуже важливої галузі математики – теорії чисел. У школі Піфагора починає систематично вивчатися геометрія як самостійна наука, як теоретичне вчення про властивості геометричних фігур, а не збірник прикладних рецептів із землемірства. Заслугою піфагорійців вважається систематичне введення доказу в математиці. Тільки після цього математика починає існувати як самостійна наука, а не зібрання старосвітських та вавилонських практичних рецептів.

Наступний період розвитку наукових знань – афінський. Він охоплює V–IV століття до нашої ери й вважається вершиною наукових досягнень. У цей період творили Сократ, Платон, Арістотель, Гіппократ Хіоський та інші. Слід згадати й такого мислителя цього пе-

ріоду, як математика і механіка Архіта Тарентського. У його роботах ми знаходимо перші відомості про принципи механіки. Він залишив про себе згадку і як винахідник пневматичних механізмів. Мислитель зробив значний внесок у розробку теорії несумірних величин [17].

Зверніть увагу

Античний мислитель та філософ Арістотель поєднав філософію свого вчителя Платона з ученням Демокрита. Він заснував філософську школу. Діоген Лаертський стверджує, що Арістотелю належить біля 350 творів. У них розглядалися різні питання природознавства, політики і культури. На жаль, на сьогодні збереглася лише їхня четверта частина. Ранні роботи Арістотеля, що написані в академії Платона, не збереглися. Твори Арістотеля стосуються усіх галузей знань того часу: логіки, зоології, ембріології, психології, ботаніки, географії та інших. Дослідники історії науки вважають його енциклопедичною постаттю античності. Як універсальний мислитель він не тільки володів сукупністю знань свого часу, а й заклавав основи відомих нам сучасних наук. Усі накопичені до початку IV ст. до н. е. наукові знання мислитель розділив по окремих галузях і об'єднав їх у самостійні науки. Арістотель дав їм назви: ботаніка, фізика, біологія, ембріологія, зоологія, політика та інші, що стали для нас звичними. Після поділу на науки він продовжував називати філософією всю сукупність науково-теоретичного знання про дійсність. Ним уведено назви: “перша фізика” (згодом вона стане “метафізикою”) і “друга філософія” (її він називав “фізикою”).

До афінського періоду належить діяльність медичної школи відомого лікаря і вченого Гіппократа. Він і його учні добре знали систему органів руху людини. Вони лікували переломи, розтягнення, вивихи, обробляли і заживляли рани. Гіппократ вважав, що за психічну діяльність людини відповідає такий її орган, як мозок. Відомо його вчення про чотири рідини тіла людини – кров, слиз, жовту і чорну жовч, кількісне і якісне співвідношення яких визначає усі нормальні й психологічні процеси організму.

Ще один період розвитку наукових знань – олександрійський. Він припадає на III–II століття до нашої ери. Цей період був бага-

тий науковими відкриттями і пов'язаний з удосконаленням способів вимірів у всіх галузях. Зокрема, цей період відзначено науковою діяльністю Аристарха Самоського. У праці “Про розміри і відстані Сонця і Місяця” він зробив математичні розвідки відстані до зазначених світил, визначив їх діаметри. Аристарх був першим ученим, який сміливо висловив гіпотезу про обертання Землі навколо Сонця, за що був звинувачений у безбожжі, йому було винесено вирок про вигнання з Афін. Багато століть згодом правдивість цієї гіпотези доведено Коперником [19].

Цікаво знати

Ще зі школи ми знайомі з афоризмами Архімеда Сіракузького: “Винайшов” (“Еврика”) і “Дай точку опори, і я переверну Землю”. В історію науки він ввійшов як механік, математик, астроном, фізик, інженер. Архімед є однією з найвеличніших фігур грецької математики й механіки. Його наукові досягнення пов'язані з потребами практики. Вони використовувались майже в усіх видах машинної техніки того часу, зокрема при створенні блоків і лебідок, зубчатих передач, ірригаційних і військових машин. Ним створені машини для зрошування полів, водопідйомний гвинт, важелі і блоки для піднімання великих вантажів, багатоступінчастий редуктор. Водопідйомний гвинт для подачі води використовувався упродовж двох тисяч років.

Сучасними є погляди математика Архімеда. Він уперше в історії обчислив площу еліпса і параболічного сегмента, а також сферичного сегмента, конуса і кулі, їх об'єми. Вичислив площі різних фігур та їх частин. Архімед знайшов, що об'єм конуса і циліндра, які мають однакові основу і висоту, відносяться як 1:3. А об'єм циліндра і вписаної у нього кулі – як 3:2. У своїх працях грецький учений здійснив революційний перехід до якісних міркувань про рівновагу і рухи до математичної науки, яка поєднує фізичні сутності суворим законом.

В олександрійський період розвитку набула медицина. Цьому сприяли: старосипетський звичай бальзамування, дозвіл правителів анатоміювати померлих і проводити живосічення тих, хто засуджений до страти.

Останнім етапом розвитку античної науки є римський. Він припадає на роки занепаду античної культури. Попри кризові явища у сус-

пільному розвитку та як наслідок скорочення культурних та наукових надбань, усе ж були винятки. Так, варто вказати на досягнення астронома Гіппарха. Він склав зоряний каталог з точною вказівкою розташування на небі тисячі зірок, підрахував відстань від Землі до Місяця, розробив теорію затемнень. Гіппарх став також засновником математичної географії, увівши географічні координати (широту і довготу) для визначення положення на земній поверхні. Гіппарх є винахідником астролобії, що забезпечила спостереження за зірками [17].

Отже, в античні часи відбувався процес народження нових знань. Його особливість полягала у тому, що греки розвивали наукові теорії, не вдаючись до експерименту чи дослідної перевірки. Результат їх діяльності був спрямований на створення нових знань. Грецькі вчені мали досягнення у галузі математики, геометрії, механіки та інших сферах.

Погляд

Дослідниця античної філософії П. Гайденок виокремлює основні напрями наукових програм: піфагорійська математична наукова програма; егейська наукова програма; анатомістична наукова програма Левкіппа-Демокрита; логічна програма гуманітарного знання грецької освіти; математична наукова програма Платона; наукова програма Арістотеля. Згодом до них додалися математична (геометрична) програма Евкліда, космологічна геоцентрична програма Птолемея, космологічна геліоцентрична програма Геракліта Понтійського і Аристарха Самоського.

Отже, становлення античної науки як науки теоретичної (дедуктивної) було мотивовано не практичною, а суто пізнавальними цілями. Не практичне, а саме пізнавальне, споглядальне ставлення до дійсності змушувало греків вдаватися до теоретичної рефлексії над світом буття, використовувати ідеалізації, що є неодмінною умовою народження справжньої науки. Антична наука виробила новий спосіб побудови знань, суть якого полягала у тому, що пізнання починає створювати нову систему знань не з практики, а як би “зверху” стосовно неї. Теоретичний характер античної думки свідчить, що її представники демонстрували зразки рефлексивно-критичного, відкритого, альтернативного мислення.

В античному суспільстві відбулася своєрідна духовна революція, з якої розпочалася історія європейської наукової цивілізації. Її результатом було не лише виникнення і розквіт філософії, науки, мистецтва, а й розвитку вільного індивідуума та цінностей демократичного суспільства, найважливішою особливістю грецького духу – його спрямованість до пізнання світу, людини і суспільства. Це пізнання мало бути об'єктивним і не залежати від волі і бажання окремих людей або богів [17].

3. Специфіка наукових знань доби Середньовіччя

Що таке Середньовіччя? Середніми віками у Європі багато вчених називають період від занепаду Західної Римської імперії у 476 р. до падіння Східної Римської імперії у 1453 р. Існують ще й альтернативні думки дослідників, які вважають закінченням середніх віків у Європі серію великих географічних відкриттів, які не лише познайомили європейців із новими землями, а й докорінно вплинули на їх світогляд, зумовили виникнення й необхідність вирішення низки світоглядних й пізнавальних питань. Зауважимо, що поняття “середньовіччя” було введено до наукового обігу письменниками-гуманістами, які розглядали цю епоху як час варварського нашествя, забобонів, культурного занепаду. Однак уважне дослідження цього періоду свідчить не лише про церковне мракобісся, собори, етику й патристику тощо. Навпаки, багато ідей і тверджень сучасної науки були передбачені у цю епоху. Цей період залишив нам низку відкриттів і винаходів, що обумовили подальший прогрес людства.

У середні віки наукові знання продовжували розвиватись у лоні філософії та античної традиції. Для них характерні споглядальність, абстрактні теоретичні висновки, принципова відмова від досвідного пізнання, визнання пріоритету універсального над унікальним. У цей період набула поширення ідея, яка стверджувала, що наука має право на автономний щодо богослов'я розвиток. Між наукою та теологією існують серйозні відмінності. Наукові ідеї розвиваються у напрямі від часткового до загального (індукція), а богослов'я, – від загального до часткового (дедукція). Але врешті-решт наука та здібності

повинні підвести людину до споглядання Бога через самовіддану любов. Зокрема, така ідея презентована у праці Дж. Бонавертура “Про повернення наук до теології”. Інший мислитель цієї епохи Роджер Бекон звернув увагу на роль науки у просвітленні людської душі. Він стверджував, що “Знання – є сила” і що основою наукових знань є досвід [17].

Погляд

Середньовічний мислитель Тома Аквінський, спираючись на філософські міркування Арістотеля, дійшов висновку про спорідненість стилю мислення Арістотеля із теологічними концепціями. Як результат – він створив філософсько-теологічну концепцію “симфонії віри та розуму”. Головна ідея концепції полягає у тому, що існують істини, які людина може досягти природним розумом. Водночас є істини, які вона може розуміти як за допомогою розуму, так і за допомогою віри (тут наука (філософія) і теологія можуть співпрацювати). Однак існують істини, які даються людині лише у божественному об’явленні. Прикладом таких істин є питання творення світу, спасіння душі, пізнання Бога тощо. Їх можна зрозуміти за допомогою віри. Тому істини розуму та істини теології не мають конфліктувати, але якщо таке відбувається, то перевагу необхідно надати істинам теології. Результатом таких міркувань є поділ Т. Аквінським усіх знань: а) теології об’явлення; б) природна теологія; в) філософія (яка об’єднала всі науки).

Однією з особливостей технічного розвитку Західної Європи є мінімальний вплив церкви на цю сферу. Це зумовило її розвиток. Її технічні успіхи стали можливими ще й внаслідок використання та розвитку винаходів і відкриттів інших країн. Європа запозичила такі важливі винаходи, як хомут для коней, годинник, компас, рульове управління корабля, порох, папір, книгодрукування тощо – вони прийшли зі Сходу. Усе це надало можливість європейцям помітно прогресувати у своєму розвитку. Технічний прогрес середньовічної Європи розвивався попри мінімальний вплив на нього науки (вона перебувала у лоні теології).

Погляд

Історик техніки США Д. Уайт вважає, що головним досягненням Середньовіччя є те, що вперше в історії створено складну цивілізацію, яка заснована не на праці рабів. Історик науки Франції П. Божуан вважає безперечним той факт, що технічна революція в епоху Середньовіччя пов'язана з підкоренням сил природи, сили тварин, сили води і вітру. Середньовіччя започаткувало новий етап в історії людства, який спирається на техніку, що постійно поширюється.

Одним із вагомих досягнень Середньовіччя є винайдення книгодрукування. Це досягнення дослідники вважають справжньою інтелектуальною революцією. Воно докорінно і якісно змінило життя людства. Книгодрукування стало засобом надзвичайно швидкого фіксування і розповсюдження знань, сприяло їх широкому використанню у житті людини. У європейському світі став більш вагомим новий чинник, який значно збільшив потужність людської особистості. Він не дав щезнути зачаткам нового наукового світогляду, які з'явилися до цього часу.

На прикладі винаходу книгодрукування можна зробити висновок, що у Середньовіччі спостерігався бурхливий прогрес людської думки. Саме з цього періоду людина почала інтенсивно освоювати і пристосовувати навколишній світ у власних потребах.

4. Дух революцій епохи Відродження і становлення класичної науки

Зміни у соціокультурній картині світу зумовили кризу середньовічного світобачення. Зростання чисельності міст, збільшення їх ваги та значення як у економіці, так і в духовному житті суспільства сприяло їх становленню як осередків формування нового погляду людини на світ, на себе та свої можливості. Людина все більше виявляє себе активним дієвцем, здатним творити світ довкола себе. Мислителі дедалі частіше підкреслюють реальну цінність природи й життя людини. У своїх розмислах вони вважають, що пізнання світу дає змогу долучитися людині до вищої мудрості, закладеної Богом. Таке розу-

міння людини спричинило у пізнавальній діяльності те, що саме від людини почався відлік будь-яких вимірів суцього. Так, один з мислителів епохи Відродження кардинал Микола Кузанський уважав, що Бог постає можливістю усього. Природа є божественною книжкою, яка розкриває Бога людині. Але водночас людина являє собою фокус природи, бо в людини усі природні можливості зведені до максимуму. І якщо б людина спромоглася подолати свою обмеженість, вона могла б стати на рівень з Богом. Людський розум складається з відчуття, уяви, міркувань, мислення. Розум апіорно (до досвіду) здатний творити судження, але ця здатність реалізується лише у взаємодії людини зі світом. Основне завдання людини полягає у пізнанні природи. Основа пізнання – досвід, а початок – відчуття. На базі досвіду розгортаються міркування, які можна перевірити експериментами. Найбільшу достовірність знанням надає математичне обчислення, яке може бути застосоване до пізнання будь-яких речей. Як приклад астроном Микола Коперник у творі “Про колообіг небесних сфер” стверджував, що світ природи є першим об’єктом пізнання. Він радить займатися не схоластичними суперечками про світ, а його пізнанням.

Загалом ідеї і думки мислителів епохи Відродження підготували ідейний ґрунт до виникнення науки як самостійної сфери дослідження. Як окрема сфера суспільного життя й специфічний тип духовного виробництва вона виникла й сформувалася в епоху Нового часу. Зауважимо, що в античний та середньовічний періоди існували лише певні елементи, тобто “частинки” науки, а не сама наука. Причина такої ситуації корениться у тих реальних суспільно-історичних, соціокультурних чинниках, які ще не створили об’єктивних умов для формування власне науки. Потужним соціокультурним фактором розвитку науки став розвиток капіталістичного виробництва, яке вимагало нових природних ресурсів і машин. Виникнення й розвиток машинного виробництва революціонізувало усю людську діяльність. Поряд зі змінами виробничого характеру відбулися й зміни у суспільних стосунках. Розриваються колишні зв’язки особистої залежності людини від людини. Натомість з’являється вільний, автономний індивід, який знаходить усе нові сфери прикладення своєї активності. Руйнування усталених соціальних відносин, зрушення у духовному житті та у світоглядних орієнтирах людини, інтенсифікація процесів

соціальної динаміки зумовило розвиток наукового знання. Наука розглядається як провідний чинник соціокультурних змін [17].

Цікаво знати

У період Нового часу було експериментально підтверджено й завершено наукову теорію – механіку І. Ньютона. Це був інтелектуальний продукт, який дозволив отримати точні й незаперечні практичні результати. Принципи механіки настільки поширилися у тогочасному суспільстві, що виник так званий “механістичний” світогляд. Світ тепер розглядався людиною як об’єкт, на який спрямовується людська активність. Він уявляється надскладним механізмом, типовим взірцем якого був механічний годинник. Людина повинна була пізнати цей механізм. Механічна картина світу відіграла позитивну роль у розумінні багатьох явищ природи. В основі механістичної картини світу лежить метафізичний підхід до досліджуваних явищ природи як непов’язаних між собою, так і прогнозованих.

Отже, як самостійна сфера суспільних відносин наука виникла у Новий час. Цьому сприяло зародження й бурхливий розвиток буржуазних відносин у XVI–XVII століттях.

Зауважимо, що науковому знанню передувало донаукове, так зване емпіричне, буденне пізнання. Воно виникло й набуло розвитку у процесі повсякденної діяльності людей.

Характерні риси донаукового пізнання:

спирається не на теоретично-пізнавальні концепції, а на багаторазове повторення й використання поколіннями людей, що і дає змогу відібрати такі способи практичної діяльності, які беруть до уваги певні об’єктивні властивості цих речей і є достатньо ефективними для отримання необхідних практичних результатів;

не має своїх специфічних методів і спеціальних засобів. Засобами цього пізнання є знаряддя праці, які одночасно виконують як виробничі, так і пізнавальні функції;

результати виражаються й закріплюються у виробничому досвіді, вони необхідні для результативності людської діяльності;

пізнання не пов’язане з певним конкретним об’єктом пізнання. Об’єктом є різні явища, з якими люди пов’язані у процесі свого життя [7].

Натомість наукове пізнання є відносно самостійною, пізнавальною діяльністю, яка передбачає взаємодію таких компонентів:

пізнавальної діяльності спеціально підготовлених груп людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили світоглядні й методологічні засади у професійній діяльності;

об'єктів пізнання, які можуть не збігатися безпосередньо з об'єктами виробничої діяльності, а також практики загалом;

предмета пізнання, який детермінується об'єктом пізнання і виявляється у певних логічних формах, особливих методах і засобах пізнання;

результатів пізнання, що виражаються основним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

мети, спрямованої на досягнення істинного та достовірного, систематизованого знання, здатного пояснити явища, передбачити їх можливі зміни й бути застосованим практично [7].

Отже, наукове пізнання – це цілеспрямований процес, спрямований на вирішення пізнавальних завдань.

5. Етапи розвитку сучасної науки

Сучасна наука у своєму розвитку пройшла такі етапи розвитку:

класична наука (XVII–XIX ст.) – домінує лінійний і об'єктивний стиль мислення, бажання пізнати об'єкт сам по собі, безвідносно до умов його пізнання суб'єктом, реальність, підпорядкована універсальним законам;

некласична наука (перша половина XX ст.) – її виникнення пов'язано з розробкою релятивістської та квантової теорії, вона акцентує на незворотності природних процесів, відкидає об'єктивізм класичної науки, уявлення про реальність, яка не залежить від засобів пізнання і суб'єктивного фактора;

постнекласична наука (друга половина XX – початок XXI ст.) – базується на принципах нової раціональності – неврівноваженості, несталості становлення, досліджує відкриті, складні системи, здатні до самоорганізації, ураховує співвідношення характеру набутих знань про об'єкт не лише з особливостями засобів й операцій діяльності суб'єкта пізнання, а й з її ціннісними і цільовими структурами [8].

Кожен етап має фундаментальні ідеї і парадигму пізнавальної діяльності. Класична наука має свою парадигму механіки, її картина будується на принципах лапласівського детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму. Некласична наука пов'язана із відносністю, дискретністю, вірогідністю, додатковістю. Постнекласична стадія розвитку науки характеризується самоорганізацією. Зміна класичної науки некласичною й відповідно постнекласичною не означає, що кожний новий етап повністю заперечує попередній. Навпаки, вони співіснують і тісно взаємодіють, доповнюючи один одного.

Науку як складне системне явище необхідно розглядати з декількох позицій. З одного боку – як сукупність знань певного роду і процесів їх отримання, тобто процесів пізнання. З другого – наука є соціальним інститутом, тобто певною організацією названого процесу, що сформувалася на конкретному етапі історичного розвитку і продовжує розвиватися. Соціальні форми організації науки різноманітні й представлені в суспільстві такими установами, як науково-дослідні інститути, академії наук, університети, кафедри, лабораторії тощо. Працюють у них люди, безпосередньо зайняті не тільки дослідженнями (індивідуальними чи колективними), проектуванням, розробками і матеріальним забезпеченням цих досліджень, проектів і розробок. Вони беруть участь у різноманітних формах наукового спілкування (дискусії, конференції, видання, монографії, підручники), читають лекції тощо. Соціально-організаційні форми наукової діяльності втілюють свої особливі цінності, стандарти, сукупність яких можна назвати етосом науки [24].

Нарешті, наука є особливою стороною і сферою культури й завжди занурена у соціально-культурний контекст, взаємодіючи з філософією, мистецтвом, міфологією, релігією, політикою, засобами масової інформації.

Погляд

Філософ, політичний діяч, англійський дипломат Френсіс Бекон, аналізуючи природу пізнання, запропонував новий метод продукування знань. Використовуючи алегорію, він стверджує, що методом досягнення істини є спосіб дії бджоли. На відміну від мурашки, що лише збирає факти, та павука, що лише тягне з себе павутину, тоб-

то з однієї теорії виводить іншу, бджола сідає на певні квіти й бере найкраще. Вона здатна нектар перетворити у нову якість – мед. Саме так необхідно діяти у науці:

не зупинятися лише на фактах, їх необхідно узагальнювати;
не зосереджуватися тільки на одному виді діяльності;
не користуватися лише тим, що наявне.

Ф. Бекон розрізняв “плодоносне” та “світлоносне” знання. Світлоносне – це знання, яке збільшує можливість пізнання, а плодоносне – знання, яке приносить користь.

Шлях до істини є суперечливим. Істинності знання заважають так звані “ідоли”. Вони нагромаджені в історії пізнання, і їх треба усунути, звільнивши шлях до нового знання. Перші два “ідоли” пов’язані із самою людиною, два інші – із соціальною діяльністю самої людини. Перший тип – “ідоли роду”, – зумовлений обмеженістю та недосконалістю людських органів відчуття; другий тип оман – “ідоли печери”, – є результатом обмеженого виховання та освіти індивіда. Третій тип – “ідоли ринку”, – пов’язано з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації. Нарешті, четвертий тип оман – “ідоли театру”, – це орієнтація на авторитети. Цей тип, на думку мислителя, є найнебезпечнішим, оскільки блокує ініціативу й самостійність людини у пізнанні, змушує її некритично ставитися до будь-яких суджень, вірити хибним теоріям тощо.

Ф. Бекон був одним із засновників індуктивного методу пізнання. Це шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей та законів, коли від окремих суджень про факти переходять до загальних суджень про них. Він обстоював дослідний шлях пізнання у науці, закликав до урахування фактів й проведення експерименту.

Протилежну позицію у питанні пошуку методу пізнання займав французький мислитель, математик Рене Декарт. Він уважав емпіричний досвід мінливим та нестійким. За допомогою відчуттів людина сприймає світ залежно від обставин, і тому необхідно покладатися на розум. Він сформулював правила методу, що сприяють роботі інтелекту.

Перше правило: за істину можна приймати лише те, що ясне, виразне, очевидне. Правило друге: складне питання необхідно ділити

на складові елементи, до найпростіших положень, які можна вже сприймати ясно й незаперечно. Правило третє: шлях пошуку складного через просте передбачає, що із найпростіших й найдоступніших речей виводяться складні істини. Правило четверте передбачає повний перелік усіх можливих варіантів фактів для аналізу й отримання повних знань про предмет.

Оскільки, за Р. Декартом, пізнання залежить виключно від діяльності розуму, то від самого початку припустима наявність у розумі певних ідей: 1) вроджених; 2) тих, що виникають з чуттєвого досвіду; 3) тих, що їх формулює сама людина. До вроджених ідей він відносить ідеї Бога, буття, числа, протяжності, тілесності і структурності тіл, свободи волі, свідомості й існування самих понять. Тут і аксіоми логічного судження: “не можна одночасно бути і не бути”, “з нічого не буває нічого”, “ціле більше від своєї частини”, “будь-яка протяжність є подільною”, “лінія складається з точок”, “у будь-якої речі є причина”, “сумнів є актом мислення” тощо.

Французький філософ був упевнений у тому, що людина, яка наполегливо шукає надійних знань, неодмінно стане науковцем. Р. Декарт пояснює це так: я можу сумніватися в усьому, проте не в тому, що я сумніваюсь, а коли я сумніваюсь, я мислю; звідси випливає знаменита теза філософа: “*Cogito ergo sum*” – “Мислю, отже існую”. Декарт стверджував, що цю тезу ніхто і ніколи не зможе спростувати, тому що вона фіксує найперший момент у діяльності розуму, а поза розумом та розумністю не існує ніякого пізнання.

Характерні риси класичної науки:

1. Основною рисою є розуміння об’єктивного характеру знання.
2. Засадничою науковою дисципліною цього етапу була механіка. Вона орієнтувала дослідження на пошук причин явищ, знання яких є можливим за умови дотримання логічних правил мислення.
3. Важливу роль у дослідженні відіграє експеримент.
4. Характерним є поєднання теоретичних і емпіричних методів дослідження.
5. Заради вірогідності з описів і пояснень необхідно виключити усе, що стосується впливу людської діяльності на об’єкт.

Низка відкриттів у сфері природничих наук створили нову пізнавальну ситуацію. Ті поняття (положення в просторі, швидкість,

сила, траєкторія руху тощо), які з успіхом працювали при поясненні поведінки макроскопічних природних тіл, виявилися неадекватними і, отже, непридатними для відображення явищ мікросвіту. І причина цього полягала в тому, що дослідник безпосередньо мав справу не з мікрооб'єктами самими по собі, як він до цього звик у рамках уявлень класичної науки, а лише з “проекціями” мікрооб'єктів на макроскопічні “прилади”. У зв'язку з цим у теоретичний апарат природознавства були запроваджені поняття, які експериментально не спостерігаються, а лише дозволяють визначити ймовірність того, що відповідні спостережувані величини будуть мати ті чи інші значення в тих чи інших ситуаціях [24].

Відмова від концепції детермінізму, перехід до статистичного опису руху індивідуальних мікрооб'єктів – поворотні моменти в історії науки. За межі природознавства вийшла і стала основою некласичної фізики сформульована Н. Бором ідея додатковості. Відповідно до цього принципу, отримання експериментальної інформації про одні фізичні величини, що описують мікрооб'єкт, неминуче пов'язане з втратою інформації про деякі інші величини, додаткові до перших. Наприклад, такими взаємно додатковими величинами є координати та імпульси, кінетична та потенційна енергія, напруженість електромагнітного поля і число фотонів тощо. Отже, з точки зору некласичного природознавства, неможливе не тільки однозначне, а і всеосяжне передбачення поведінки всіх фізичних параметрів, що характеризують динаміку мікрооб'єктів. Відбулася в некласичній науці і переоцінка ролі досвіду і теоретичного мислення в русі до нових результатів. Перш за все, було зафіксовано й усвідомлено парадоксальність нових рішень з огляду на “здоровий глузд”. У класичній науці такої різкої розбіжності науки зі здоровим глуздом не було. Основним засобом руху до нового знання стала не його побудова знизу, відштовхуванням від фактичної, емпіричної сторони справи, а відштовхування зверху [17].

У дослідженнях Вебера накреслюється тенденція на зближення природничих і гуманітарних наук, що є характерною рисою постнекласичного розвитку науки.

Постнекласична наука формується в 70-х роках ХХ ст. Цьому сприяють революція у зберіганні й отриманні знань (комп'ютеризація науки), неможливість вирішити низку наукових завдань без комплексного використання знань різних наукових дисциплін, без ураху-

вання місця і ролі людини у досліджуваних системах. Так, у цей час розвиваються генні технології, засновані на методах молекулярної біології і генетики, які спрямовані на конструювання нових генів, які раніше в природі не існували. На їх основі вже на перших етапах дослідження були отримані штучним шляхом інсулін, інтерферон тощо. Основна мета генних технологій – видозміна ДНК. Розроблено принципово новий метод, який призвів до бурхливого розвитку мікробіології – клонування. Внесення еволюційних ідей у галузь хімічних досліджень привело до формування нового наукового напрямку – еволюційної хімії. Так, на основі її відкриттів, зокрема розробки концепції саморозвитку відкритих каталітичних систем, стало можливим пояснення самовільного (без втручання людини) сходження від нижчих хімічних систем до вищих. Якщо класична і некласична наука займалася в основному вивченням безперервних процесів, досить плавних переходів між станами розглянутих об'єктів, то постнекласична наука починає перш за все цікавитися питаннями виникнення нових якостей, пов'язаних з переходом на більш високі рівні структурної організації. У зв'язку з цим можна говорити про поворот від науки “існуючого” до науки того, що “виникає”, поворот від “буття” до “становлення” [24].

Становлення постнекласичної науки не зумовлює відмову від методів і пізнавальних установок класичного і некласичного етапів. Вони продовжують використовуватися у відповідних пізнавальних ситуаціях. Постнекласична наука лише чіткіше визначить сферу їх застосування. Однак особливість сучасного природознавства полягає не тільки у формуванні єдиного погляду на процеси у природі. Змінюється роль природознавства і науки загалом. “Планетарні” можливості людини зараз такі, що процес пізнання природи вже не можна вважати актом “безпристрасного” спостереження за чимось зовнішнім щодо спостерігача. У зв'язку з цим уперше за всю історію людства постає питання про “ціну” знання, яка не повинна бути настільки “високою”, щоб набуте знання призвело б людський рід до загибелі. Іншими словами, “істина” перестає бути самодостатньою категорією науки. Таку ідеологію дослідники назвали гуманітарним антропоморфізмом.

Висновки

Наука посідає важливе місце у людській діяльності. Її головною функцією є вироблення і систематизація об'єктивних знань про дійсність. Вона є однією з форм суспільної свідомості, яка спрямована на предметне осягнення світу, передбачає отримання нового знання.

Мета науки завжди була пов'язана з описом, поясненням і прогнозом процесів і явищ дійсності на основі відкритих нею законів. Система наук умовно ділиться на природні, суспільні й технічні. Вважається, що обсяг наукової діяльності, зростання наукової інформації, відкриттів, кількості наукових працівників подвоюється в середньому приблизно кожні 5–10 років.

У розвитку науки чергуються нормальні і революційні періоди, так звані наукові революції, що зумовлюють зміни її структури, принципів пізнання, категорій, методів і форм організації. Історія науки є історією подій, обраних та інтерпретованих певним нормативним чином. І якщо це так, то проблема оцінки конкуруючих логік наукового дослідження і, отже, конкуруючих реконструкцій історії – проблема, на яку до цього часу не звертали уваги, – набуває першочергового значення.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, чому дослідники вважають науку складним і багатомірним соціокультурним феноменом.
2. Чи правильною є думка, що наука є особливим видом пізнавальної діяльності? Відповідь обґрунтуйте.
3. Який вплив наукові досягнення античності мали на світову культуру та науку? Відповідь обґрунтуйте.
4. Прокоментуйте заповіді школи Піфагора й поміркуйте, як вони вплинули на можливості наукового пізнання.
5. Як ви вважаєте, у чому ідеї та думки мислителів епохи Відродження підготували ідейний ґрунт до виникнення науки як самостійної сфери дослідження?
6. Визначте особливості розвитку класичного, некласичного, постнекласичного етапу розвитку науки.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Володимир Мельник “Філософія і наука”

...Констатуючи визначальну роль науки у формуванні цінностей сучасного світу, зазначимо водночас у контексті нашого розгляду про два стрибки, два епохальні, фундаментальні звершення, що передували і значною мірою зумовлювали “входження” європейської цивілізації в епоху техногенного суспільства.

Людство подвоює можливості пізнання завдяки залученню до чуттєво-образного освоєння – понятійно-абстрактного. Людина почала відображати світ природи за допомогою понять, що стало своєрідним подвоєнням можливостей осягнення світу – світ реальний поза нами і витворений у мисленні світ ідеальних образів... Другий стрибок – це, власне, перетворення науки на інструмент не лише пізнання й освоєння природи, а й тотального перетворення. Ця подія в історії європейської цивілізації зумовлена дуже важливою віхою – Середньовіччям, а точніше – поширенням християнства. Християнська філософія, християнська культура характерні тим, що людину розуміють створеною за образом і подобою Бога, а отже, зміцнюється і поширюється культ людини-Бога та культ любові до Христа як мірила найвищих, істинних цінностей, культ людського розуму, здатного зрозуміти й осягнути тайну Божественного творіння. Згодом, в епоху Ренесансу, на основі відродження античної традиції відбувається формування уявлення людини передусім як творчої одиниці. Людина – творець, межі її діяння неосяжні. Причому, по-перше, асимілюється ідея богоподібності людини, і, по-друге, людина має інструмент діяння – свій розум, а точніше – науковий раціоналізм.

Саме з цього моменту заклалася культурна матриця техногенної цивілізації. Так виник тип розвитку, ґрунтований на прискореній зміні природного середовища, конструюванні нового предметного світу буття людини, зокрема соціального. У межах техногенної цивілізації задається новий вектор людської активності.

Друкується за виданням: Мельник В. П. Філософія і наука. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / за наук. ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці ; пер. І. В. Грабовський, У. І. Луц, А. С. Синиця. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 9, 10.

Запитання

1. Визначте, які епохальні зрушення у розвитку науки сприяли техногенним зрушенням у суспільстві. Відповідь обґрунтуйте.

2. На якому етапі розвитку суспільства була закладена культурна матриця техногенної цивілізації?

2. Ігор Карівець “Повсякдення між трансценденталізмом і дивовижністю”

Повсякдення – це управління невизначеністю життя за допомогою глузду. Людина у повсякденному житті керується нормами, звичками і правилами, які утворюють сферу об’єктивізації (А. Геллер), а не власним розумінням ситуації. Тому говорити про самовизначення, про розумність окремого індивіда у повсякденні не можна, оскільки він перебуває під впливом цієї сфери. У життєвих ситуаціях люди використовують “знання” зі сфери об’єктивізації, а також власне “знання”, яке вони отримали у процесі життя. Це “знання” можна назвати віруванням....

...повсякденне життя людей як буття-у-світі – інтенціональне, тобто їхня діяльність спрямована на зовнішній світ. Можна говорити про повсякденний конфлікт інтенціональностей та інтенціональних образів чи картин світу. Кожна людина, кожен народ має певні інтенціональності, певну сукупність намірів, які намагається реалізувати. І саме ця реалізація розрізнених інтенціональностей породжує безперервну війну, боротьбу, тобто конфлікт; але є ще другий шабель сприйняття, а саме: відображення того, що сприймається в інтенціональному акті сприйняття (цей будинок, ця квітка, ця людина, це небо, це дерево тощо). На другому шаблі у свідомості відображається конкретний об’єкт, а саме відображення є репрезентацією сприйнятого об’єкта; ці два шаблі сприйняття пов’язані між собою і не існують один без одного; повсякденне сприйняття об’єктів зовнішнього світу завжди здійснюється за допомогою цих двох актів: несвідомої спрямованості на об’єкт, після чого формується репрезентація на об’єкт. Вони засвідчують рівень самосвідомості людини.

Рациональність не можна ототожнювати з розумністю. Рациональне – це те, що піддається розрахунку та підрахунку (економіка, гроші,

математика, геометрія) і виражається за допомогою мови, формул. Раціональне є частиною емпіричної реальності... також раціональне – це співмірне, а не співмірне – ірраціональне. Немає сенсу протиставляти розумне ірраціональному, бо останнє невимовне в математиці, в геометрії і взагалі не піддається підрахунку й розрахунку. Інакше кажучи, ірраціональне – це те, що уникає укладання у певні схеми, комбінації, за допомогою яких досягають певних результатів. Тому ірраціональне – непрагматичне, а раціональне – прагматичне. Раціональні дії спрямовані на результат, а якщо говорять про ірраціональність дій, то мають на увазі їхню непередбачуваність і безрезультативність. Раціональне – це також передбачуване, а якщо так, то ним можна керувати і спрямовувати у відповідному напрямі. Раціональне піддається керуванню й освоєнню. Раціональне належить до компетенції розсудку й сягає трансцендентальної сфери. Часто можна почути про “нераціональне використання коштів, сил, природних копалин тощо”. Раціональне пов’язане з розрахунком ресурсів з метою їхнього економного використання.

Друкується за виданням: Карівець І. В. Повсякдення між трансценденталізмом і дивовижністю : монографія. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. С.12, 226, 227.

Запитання

1. Визначте, як пояснює автор природу повсякденності.
2. Поміркуйте, чому у сфері повсякденного не можна вести мову про розумність окремого індивіда.
3. Поміркуйте над відмінними рисами ірраціонального та раціонального.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ

1. *Філософія і наука: проблеми взаємодії.*
2. *Виникнення філософії науки і особливості її розвитку у XX столітті.*
3. *Позитивізм та його етапи розвитку.*

1. Філософія і наука: проблеми взаємодії

Філософія і наука виникли фактично одночасно. Філософсько-наукові ідеї є закономірним результатом розвитку пізнавальних здібностей людини. Насамперед, це стосується мови і мислення, а також практичної потреби людей у об'єктивному знанні про світ і про себе. Їх паростки містяться в інтелектуально-духовних пошуках мислителів VII–VIII століттях до н. е., у стародавніх цивілізаціях Індії, Китаю, Середземномор'я.

Зверніть увагу

В античній культурі поняття “філософське знання” і “наукове знання”, “філософія” і “наука” вживалися як синоніми, а точніше – вони іменують особливий вид знання – епістемний. Терміном “епістема” давньогрецькі філософи позначали “доведене знання”, яке вони протиставляли іншому знанню – “докса” як логічно недоведеному знанню, утвердженню, думці, гіпотезі. Водночас, як підкреслював Платон, поняття “епістема” і “істина” не є тотожними. Друге ширше за обсягом, ніж перше. Бо істиною може бути і докса, проте, на відміну від епістемати, вона не є логічно доведеною істиною. Наука і філософія, з погляду давньогрецьких мислителів, повинні прагнути до досягнення саме епістемного знання як найдосконалішого його вияву і згодом стати системами такого знання. У цьому полягає їх призначення і принципова відмінність від усіх інших видів пізнання. Філософія і наука – це два імені для позначення логічно доведеного знання як вищого виду раціонального знання. При такому розумінні у стародавніх греків у сферу докси потрапили майже всі знання, накопичені в інших цивілізаціях. Це було не тільки міфологічне або релігійне знання, але і величезна кількість емпіричних відомостей і результатів когнітивної практики давньої східної науки (Вавилон, Шумери, Індія, Єгипет), давньої астрономії, геометрії, арифметики, механіки тощо.

Проект епістемного знання був не тільки розроблений і теоретично обґрунтований у межах давньогрецької філософії (Фалес, Парменід, Платон, Арістотель та ін.), а й дістав успішну реаліза-

цію на практиці перш за все в успішній побудові давньогрецькими вченими (Фалес, Евклід) геометрії як логічно доказової, аксіоматичної системи знання. На реалізацію цього проекту у греків пішло приблизно 300 років (7–4 ст. до н. е). Своє блискуче завершення він отримав в “Засадах” Евкліда – видатній пам’ятці давньогрецької науки й культури. Однак і в інших галузях знання греками були досягнуті блискучі результати. Це і фізика Демокрита, і логіка Арістотеля, і механіка Архімеда, і геоцентрична система астрономії Птолемея, і багато відкриттів інших учених Александрійської школи. Не менш успішними були результати реалізації проекту епістемного знання. Слід визнати і побудову філософських систем (починаючи від мілетських натурфілософів, Піфагора і Геракліта, і закінчуючи побудовою грандіозних філософських систем Платона і Арістотеля). Греки, безумовно, зробили внесок у формування науки і філософії, заклавши підвалини їхнього сучасного розуміння [17].

Взаємозв’язок філософії і науки – традиційно неоднозначна і складна проблема. Мислителі висловлювали різні думки з цієї проблеми, інколи навіть діаметрально протилежні. Так, Арістотель, Г. Гегель, Х. Ортега-і-Гассет та інші визнавали за філософією статус науки. Вони уважали її серцевиною усіх наукових знань, засадничою у пошуку нових методологічних орієнтирів дослідницької діяльності. Протилежну позицію займали представники позитивізму – Р. Карнап, М. Шлік, Л. Вітгенштейн та інші. Вони заперечували наукові можливості філософії. Зокрема, М. Шлік стверджував, що філософія має право на існування лише як теоретичний засіб для логічного аналізу мови емпіричної науки. У своїх міркуваннях дослідники стверджували, що науковим знанням вважається лише те, що здобуте емпіричним (дослідним) шляхом за допомогою конкретних методів. Зрозуміло, що за такого розуміння філософія утрачає свій статус науки, її знання розуміються як необґрунтовані, у яких панує суб’єктивізм. Справді, філософія не є експериментальною наукою. Її проблемне поле досліджень має зовсім інші цілі й завдання [8].

Засадничими проблемами філософії є розгляд найбільш загальних проблем буття, життя людини і суспільства та їх взаємовпливів. По суті, вона створює теоретичний каркас і світоглядне підґрунтя дослідницьких програм у інших наукових сферах, веде пошук ефектив-

ного методологічного інструментарію пізнання реалій світу, робить спроби прогностичної оцінки його майбутнього поступу. Філософія підтверджує істинність своїх інтелектуальних пошуків не проведенням низки експериментів, а засобами людської предметної діяльності. Специфіка філософських знань визначається тим, що це наука про загальне. Останнє може бути пізнаним на шляху використання широких абстракцій, найбільш загальних понять, теоретичного мислення. Очевидно, що суть філософських проблем є досить загальною і розкривається адекватними її загальними методами. Філософія як наука має структурні елементи. Вона має свій предмет, свої закони розвитку, свій понятійний апарат і свої методи, що дає їй можливість адекватно відображати об'єктивну дійсність [22].

Теоретичні засади

Спільним для філософії і науки є:

філософія і наука є формами суспільної свідомості;

філософія і наука здобуті знання представляють у теоретичній формі, у формі логічних доведень своїх висновків;

філософія і наука є структурними елементами наукового світогляду, тобто включаються у структуру світогляду;

філософія і наука мають однопорядкові структурні елементи (предмет, закони, поняття (категорії), методи дослідження).

Відмінними між філософією і наукою є:

у філософії понятійний апарат, закони мають, на відміну від будь-якої науки, всезагальний характер, тобто екстраполюються на всі сфери дійсності;

філософія, як відомо, є формою суспільної свідомості. Наука, окрім цього, виступає ще як безпосередня продуктивна сила суспільного виробництва;

закони і понятійний апарат філософії виконують функцію загальної методології пізнання. Закони і понятійний апарат окремої науки виконують методологічну функцію лише для цієї науки;

філософія дає загальну цілісну картину світу. Окрема наука досліджує лише певну сферу дійсності і тому такої цілісної картини світу дати не може;

філософія включається в теоретичне обґрунтування будь-якого світогляду. Наука є важливою складовою наукового світогляду. Для більш змістовного з'ясування особливостей філософії необхідно розглянути її взаємозв'язки з іншими формами суспільної свідомості, наприклад, з релігією, правом, показати, що є для них спільним і відмінним [24].

2. Виникнення філософії науки й особливості її розвитку у XX столітті

Проблема співвідношення філософії і науки є базисною для філософії науки, оскільки визначає розуміння:

предмета, методу й завдань філософії науки;

науки, її сутності і пізнавальних можливостей;

механізму і форм взаємозв'язку філософського й конкретно-наукового знання.

Дослідники виокремлюють п'ять варіантів співвідношення філософії і науки:

повна тотожність філософії і науки;

наука – частина філософії;

філософія – одна з наук;

філософія і наука не мають нічого спільного за змістом;

філософія і наука мають деякий загальний зміст.

Реальну практику їх взаємодії було теоретично розроблено, обґрунтовано і реалізовано на практиці. І тільки концепція їх повної тотожності між собою (перший варіант) залишилася у минулому і не була затребувана згодом. Усі інші концепції, незважаючи на різний ступінь їх підтримки в історії філософії і науки, є актуальними як для філософії науки, так і для сучасної культури загалом [31].

Поняття

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ – це царина на межі філософії і конкретного наукового (математичного, соціального, гуманітарного, технічного) знання. Філософія науки – розділ філософії, який вивчає поняття і методологію науки.

Цікаво знати

Першим філософом науки вважають Арістотеля. Він створив систему знань про світ, проаналізував і класифікував різні види знання, розмежував філософію й метафізику, математику, науки про природу, теоретичне знання про людину. Мислитель міркував про необхідність правильно будувати наукові дослідження та їх викладати. Робота науковця, на його думку, повинна містити такі етапи:

виклад історії питання, що досліджується, з аналізом та критикою точок зору попередніх дослідників;

чітка постановка проблеми, яку треба дослідити;

висунення власного рішення – гіпотези;

обґрунтування цього рішення за допомогою логічних аргументів та емпіричних даних.

Як напрям філософія науки представлена оригінальними концепціями, які пропонують різні моделі розвитку науки та епістемології тощо. Вона зосереджена на виявленні ролі та значимості науки, характеристик когнітивної, теоретичної діяльності. Предметом філософії науки є загальні закономірності і тенденції наукового пізнання як особливості діяльності щодо творення нових наукових знань, взятих у їх історичному розвитку і розглянутих у соціокультурному розвитку. Упродовж ХХ століття склалися спеціалізовані знання у галузі філософії науки. Як наслідок – відокремлення й розвиток філософії математики або досліджень у сфері філософських питань математики, філософії фізики, філософії біології тощо. Філософське осмислення матеріалу гуманітарних і соціальних наук зумовлює виникнення, наприклад, філософської антропології або досліджень у сфері філософських питань дисциплін антропологічного циклу, філософії мови, філософії історії тощо.

Попередницею філософії як науки є гносеологія XVII–XVIII століття, у центрі якої було осмислення суті наукового знання і методів його здобуття. Гносеологічні питання були засадничими у розвитку філософії Нового часу. Вони були частиною інтелектуальних пошуків і міркувань, починаючи від Рене Декарта й Джона Локка й до Іммануїла Канта [17].

Як окремий напрям філософія науки сформувалася у XIX столітті. У її розвитку виокремлюють декілька етапів. Перший етап – це розвиток позитивізму.

3. Позитивізм та його етапи розвитку

Питання взаємовідносин філософії та науки є засадничими для позитивізму. Його основна ідея полягає у тому, що справжнє (позитивне) знання про дійсність може бути отримане лише спеціальними, конкретними науками. Цей напрям виник у середині XIX століття.

Теоретичні засади

Основні ідеї позитивізму:

пізнання людини повинно бути вільним від будь-якої філософії; усю попередню філософію, як метафізичну, так і діалектичну, має бути усунено і замінено: або спеціальними науками, або узагальненим оглядом системи знань, або загальною класифікацією наук, їх співвідношенням.

Погляд

Засновник позитивістської філософії французький філософ і соціолог Огюст Конт висловлював переконання щодо здатності науки до нескінченного розвитку. У своїх міркуваннях він дотримувався класифікації наук, розробленої енциклопедистами, й у такий спосіб продовжував ідеї Просвітництва. У своєму розвитку філософія повинна спиратися на узагальнення наукових даних, отриманих у інших науках. Відповідно, будь-які спроби пристосувати “метафізичну” проблематику до науки приречені на провал, оскільки наука не потребує будь-якої філософії, а повинна спиратися на себе.

Зауважимо, що ідеї О. Конта виявилися співзвучними з ідеями англійських філософів Дж. С. Мілля і Г. Спенсера. Їх погляди склали основу позитивістської філософії. Реальність з позиції позитивізму можна аналізувати лише на підставі фактів. Усе, що виходить за їх межі, оголошується невідповідним фактам реального світу. Тому воно може трактуватися як химерне, невідповідне, сумнівне, негативне тощо, тобто нереальне. Отже, позитивне за своїми сутнісними ознаками виявляється тотожним змісту “відчутно-фактичного” існування [26].

Проголосивши вихідні принципи своєї позиції, вони одразу ж зіткнулися з труднощами, які полягали у неможливості повного усунення “неспостережуваного” фактора. Закони природи не можуть пояснити свого власного походження. Як результат Дж. С. Міллз зауважував, що позитивний тип мислення зовсім не заперечує надприродного, а О. Конт у своїх міркуваннях проголосив так звану “теологічну” стадію знання, уважаючи її примітивною щодо “позитивного” змісту [8].

Зазначимо, що наприкінці XIX століття розпочинається новий етап розвитку позитивізму. Його дослідники називають “другим позитивізмом”, або емпіріокритицизмом. Виникненню цього етапу сприяла так звана “криза природознавства” (кінець XIX – початок XX ст.). Природодослідники, головним чином фізики, що стояли на позиціях стихійного матеріалізму, ураховуючи нові дані про будову атома, намагалися шляхом математичного опису якісно однорідних часток здобути знання про матерію як про безпосередньо дану “спостережувану” реальність, вивести, так би мовити, “формулу матерії”. Їхні спроби закінчилися крахом через примітивне тлумачення матерії як “чуттєвого” субстрату. Його відомими представниками були австрійський фізик Ернст Мах, німецький філософ Ріхард Авенаріус, французький математик Анрі Пуанкаре. Вони звернули увагу на факт релятивності (тобто відносності) наукового знання і зробили висновок про те, що наука не дає істинної картини реальності, а надає лише символи, знаки практики. Заперечується об’єктивна реальність наших знань. Філософія зводиться до теорії пізнання, відірваної від світу [7].

На початку XX століття набуває поширення новий варіант позитивістської філософії. Він отримав назву “третій позитивізм”, або неопозитивізм. Він має два різновиди: логічний позитивізм і семантичний. Предметом філософії, на думку логічних позитивістів, повинна бути логіка науки, логіка мови, логічний аналіз речень, логічний синтаксис мови. Другий різновид неопозитивізму сприяв розвитку семантики. Засадничу роль у цьому напрямі відіграло дослідження соціальних колізій. Усі соціальні колізії обумовлені недосконалістю мови та людського спілкування. Неопозитивізм, досліджуючи широке коло методологічних проблем, сприяв розвитку філософії науки.

Характерними рисами цього напрямку є:

виокремлення науки як знання й діяльності; дослідження логічних структур; співвідношення філософії і науки; взаємозв'язок науки й суспільства; дослідження науки як феномена НТР; проблема синтезу різноманітних наук. Цей напрям має свої школи та течії. Зокрема, Віденський гурток (сформувався у 1922 році, його представники – А. Айер, Р. Карнап, Г. Рейхенбах та інші – намагалися звести філософію до логічного аналізу мови науки, а також піддати філософське й наукове знання критичному аналізу з позицій принципу верифікації), Львівсько-Варшавська школа (одна із шкіл аналітичної філософії, для якої характерне негативне ставлення до ірраціоналізму, прагнення до зближення філософських і наукових досліджень, надання філософським міркуванням логічно точного статусу, її представниками є К. Айдукевич, Я. Лукасевич, А. Тарський та інші) [17].

Погляд

Австрійський філософ Л. Вітгенштейн на підставі засадничих настанов позитивізму розробляє ідеї “логічного атомізму”, запропоновані Б. Расселом. Він стверджує, що світ є сукупністю фактів, а не речей. Факти у логічному просторі і складають суть світу. Аналогічно дослідник пояснює структуру знання. Знання, на його думку, становить сукупність “атомарних” висловлювань. Одночасно сукупністю фактів (світом) і сукупністю висловлювань (знанням) існує строга “взаємно однозначна відповідність”. Можливість безпосереднього порівняння предмета та образу, оскільки обидва – рівною мірою “факти”, відношення між якими кваліфікуються як відношення між двома даностями. Відбувається істотна зміна традиційного уявлення про завдання і функції філософії. Якщо і предмет, і образ є фактами, то філософія може лише виявляти характер відношень між ними, і, отже, філософська робота полягає, по суті, в роз'ясненнях, більше того – філософія не теорія, а діяльність. Більшість питань і висловлювань філософів випливає з того, що ми не розуміємо логіки нашої мови. І не дивно, тому що найглибші проблеми насправді не є проблемами.

Зверніть увагу

У середині 30-х років XX століття здійснюється поворот, що приводить неопозитивізм до наступного його етапу – “семантичного позитивізму”. На цьому етапі неопозитивісти відмовляються від розуміння “безпосередньо даної реальності” як сукупності чуттєвих даних і переходять до розуміння реальності як сукупності “значень”. Звідси й назва етапу “семантика” (від грец. – означальний). Отже, семантичні позитивісти, як і їх попередники, ототожнюють реальність з тими чи іншими формами її відображення (у цьому випадку з “мовним каркасом”). У зв’язку з цим і семантикам не вдалося віднайти наукові критерії оцінки висловлювань. У середині XX століття неопозитивізм вступає у новий етап свого розвитку – постпозитивізм.

Сучасний позитивізм – це постпозитивізм, у межах якого очікується очевидна тенденція до пом’якшення вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних чинників у динаміці науки. Він висуває так звану методологію дослідницьких програм, ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму й історичного контексту науки. Цей етап характеризується відходом від багатьох принципових положень позитивізму. Так, один із представників цього напрямку Карл Поппер уважав, що філософські проблеми не можна зводити до аналізу мови. Основне завдання філософії він убачав у проблемі демаркації – розмежуванні наукового знання від ненаукового. Метод демаркації заснований на принципі фальсифікації, тобто принципового спростування будь-якого твердження, що належить до науки. Якщо твердження, концепція чи теорія не можуть бути спростовані, то вони належать не до науки, а до релігії. Зростання наукового знання полягає у висуванні сміливих гіпотез і їх доведенні чи спростуванні [17].

Отже, позитивізм – це напрям філософії науки, засадничі ідеї якого ґрунтуються на усвідомленні того, що справжнє (позитивне) знання про дійсність може бути отримане лише спеціальними, конкретними науками.

Висновки

Філософія і наука виникли практично одночасно. Філософсько-наукові ідеї є закономірним результатом розвитку пізнавальних здібностей людини.

Як напрям філософія науки представлена оригінальними концепціями, які пропонують різні моделі розвитку науки та епістемології тощо. Вона зосереджена на виявленні ролі та значимості науки, характеристик когнітивної, теоретичної діяльності.

Предметом філософії науки є загальні закономірності і тенденції наукового пізнання як особливої діяльності з творення нових наукових знань, узятих у їх історичному розвитку і розглянутих у соціокультурному розвитку.

Попередницею філософії як науки є гносеологія, у центрі якої було осмислення суті наукового знання і методів його одержання. Гносеологічні питання були засадничими у розвитку філософії Нового часу.

Як окремих напрям філософія науки сформувалася у XIX столітті. У її розвитку виокремлюють декілька етапів. Перший етап – це розвиток позитивізму. Його основна ідея полягає у тому, що справжнє (позитивне) знання про дійсність може бути отримане лише спеціальними, конкретними науками.

Питання для самоконтролю

1. Укажіть спільні та відмінні риси розвитку філософії і науки. Поміркуйте, у чому полягала продуктивність філософських ідей для розвитку науки.

2. Що таке епістема та докса? Укажіть їх спільні та відмінні риси.

3. Поміркуйте, чому взаємодія філософії та науки є складною проблемою. Окресліть шляхи цієї взаємодії.

4. Визначте, що таке філософія науки та окресліть її проблемне поле.

5. Визначте теоретичні засади позитивізму. Охарактеризуйте семантичний позитивізм.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Едмунд Гуссерль “Філософія як строга наука”

З моменту свого виникнення філософія виступила з вимогою бути строгою наукою і такою, яка б задовольняла найвищі теоретичні запити й у етично-релігійному відношенні робила б можливим життя, що керується чистими нормами розуму. Це домагання виступало то з більшою, то з меншою енергією, проте ніколи не зникало. Не зникало навіть у часи, коли інтерес і здатність до чистої теорії погрожували зникнути чи коли релігійна сила обмежувала свободу наукового дослідження.

Домагання бути строгою наукою філософія не могла задовольнити у жодну епоху свого розвитку... Визнана як вічна вчителька людяності, вона не в змозі взагалі об'єктивно навчати... Філософії не можна навчати, тому що у ній немає таких об'єктивно зрозумілих й обґрунтованих ідей, і тому – це одне й теж, – що їй бракує ще логічно міцно встановлених і за своєю суттю цілком зрозумілих проблем, методів, теорій.

Я не кажу, що філософія – недосконала наука, я говорю просто, що вона ще зовсім не наука, як наука вона ще не розпочалася, і водночас за масштаб беру хоча невелику долю об'єктивно обґрунтованого наукового змісту. Недосконалими є всі науки, навіть й точні науки, які викликають захоплення. Вони, з одного боку, є незавершеними, перед ними нескінченний горизонт відкритих проблем, які ніколи не залишають у спокої прагнення до пізнання; з іншого боку, в уже розробленому їх змісті є деякі недоліки, там і сям виявляються неясності чи недосконалості у систематичному розпорядку доказів і теорій. Але, як завжди, певний науковий зміст у них наявний. Він постійно зростає, повсякчас розгалужується. Об'єктивну істинність, тобто об'єктивно обґрунтовану правдоподібність дивовижних математичних і природничих теорій, не піддала сумніву жодна розумна людина. Тут загалом немає місця для приватних “думок”, “поглядів”, “точок зору”... Зовсім іншого роду... недосконалисть філософії. Вона володіє не лише неповною і недосконалою системою поглядів, а й просто не має системного завершення. Усе разом і кожне окремо тут спірно, кожна позиція у певному питанні є справа індивідуального переконання, шкільного розуміння “точки зору”...

...великі інтереси людської культури вимагають створення строгої наукової філософії; ...разом з тим, якщо філософський переворот у наш час має свої правила, то він у будь-якому випадку має надихатися прагненням до нового обґрунтування філософії у сенсі строгої науки. Це прагнення аж ніяк не чуже сучасності.

Друкується за виданням: Э. Гуссерль. Философия как строгая наука. Логос. Международный ежегодник по философии культуры. Москва, 1911. Кн. 1. – С. 1–3.

Запитання

1. Поміркуйте, чому філософія не стала “строгою наукою”. У чому, на думку автора, її недосконалість?

2. З’ясуйте, у чому полягала відмінність між “недосконалістю” філософії та науки.

3. Визначте, яке значення для європейської культури мало би перетворення філософії у “строгу” науку.

2. Георг Гегель “Лекції з історії філософії”

...філософія розпочинається там, де загальне розуміється як всеосяжне суще, або, інакше кажучи, де суще досягається загальним чином, де виступає мислення мисленням. Де ж це сталося? Де це почалося? У цьому полягає історичний бік питання. Мислення має існувати для себе, отримати існування у своїй свободі, відірватися від природного і вийти зі споглядальної заглибленості; воно як вільне має увійти у себе й так досягнути усвідомлення свободи. Початком філософії у власному сенсі ми маємо визнати той момент, коли абсолютне вже більше не існує як уявлення і коли вільна думка досягає буття (яке може бути також і самою думкою), пізнає сутність речей як абсолютну цілісність і як іманентну сутність всього на світі... предметом філософії є, наприклад, положення: “сутність, або першооснова, речей є вода, вогонь, думка”.

...Якщо ми говорили, що для виникнення філософії необхідне усвідомлення свободи, то цей принцип має бути в основі характеру народу, у якого філософія набула початок. Народ, який володіє усвідомленням свободи, вибудовує своє існування на цьому принципі... З практичного боку з цим пов’язаний розквіт справжньої політичної свободи; остання з’являється лише там, де самостійний індивідум

як індивідуум усвідомлює себе всезагальним існуванням, де він володіє нескінченністю, або, інакшими словами, там, де суб'єкт досяг усвідомлення особистості і, відповідно, у подальшому можливості бути визнаним для себе...

Друкється за виданням: Г. В. Ф. Гегель Лекції по історії філософії. Санкт-Петербург : Наука, 1993. С. 57.

Запитання

1. Визначте, у чому полягала духовна умова виникнення філософії.
2. Поміркуйте, від чого, на думку автора, мало звільнитися мислення, щоб виникла філософія.

3. Джон Локк “Досвід про людське розуміння”

Вказати шлях, яким ми приходимо до усякого знання, достатньо для доказу того, що воно не вроджене. Деякі вважають установленим погляд, ніби у розумі є якісь вроджені принципи, деякі первинні поняття, так би мовити, закарбовані у свідомості знаки, які душа отримує при самому початку свого буття і приносить із собою у світ. Щоб переконати неупереджених читачів у хибності цього припущення, достатньо лише показати, як ці люди виключно за допомогою своїх природних здібностей, без усякого сприяння з боку вроджених вражень можуть досягти всього свого знання і прийти до достовірності без таких первинних понять або принципів. Бо, я думаю, усі охоче погодяться, що зухвало припускати вродженою здатність особи розрізняти кольори, якщо Бог дав їй зір і здатність сприймати за допомогою очей колір зовнішніх речей. Не менш нерозважливо вважати деякі істини є природним відображенням і вродженими знаками, адже ми бачимо в собі здатність прийти до такого ж легкого і достовірного пізнання їх і без того, щоб вони спочатку відображені в душі...

Друкється за виданням: Дж. Локк. Досвід про людське розуміння. Твори : у 3 т. Т. 1. Москва : Наука. С. 96.

Запитання

1. Поміркуйте, що розуміє Дж. Локк під вродженими ідеями.
2. Визначте, які вроджені ідеї впливають на можливості людського пізнання. Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 4. ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ НАУКИ

- 1. Загальна характеристика моделей розвитку науки.*
- 2. Постпозитивістська теоретична модель розвитку науки.*
- 3. Загальні закономірності розвитку науки.*

1. Загальна характеристика моделей розвитку науки

Наука є динамічною системою. Важливою ознакою наукового знання є його розвиток, зміна тощо. Це досить складний, неоднозначний процес. Він має свої характерні риси, має свої особливості розвитку тощо. Процес розвитку науки умовно поділяється на низку етапів. Загалом процес розвитку науки можна розглядати як рух від міфу до логосу, від логосу до протонауки, від класичної науки до некласичної і далі до постнекласичної, від незнання до знання, від неповного знання до більш глибокого й досконалого тощо. Як результат в історії науки сформувалися різні підходи й погляди на розвиток науки: кумулятивізм, антикумулятивізм, класичний фундаменталізм, діалектично-матеріалістична модель. Особливе значення мають постпозитивістські ідеї, втілені у концепції зростання знань К. Поппера, концепції історичної динаміки наукового знання Т. Куна, методології дослідницьких програм І. Лакатоса тощо.

Кумулятивна модель розвитку науки є співзвучною з позитивістським устремлінням у розвитку науки. Для позитивізму характерний односторонній аналіз науки: вважається, що наука суттєво впливає на культуру людства, у той час як сама вона підпорядкована тільки своїм внутрішнім законам і не піддається впливові соціальних, історичних, естетичних, релігійних та інших чинників.

Кумулятивізм вважає, що розвиток знань йде шляхом поступового накопичення знань. Такий підхід абсолютизує кількісні зміни й виключає можливість якісних змін, революції у науці. Прихильники кумулятивізму уявляють розвиток науки як поступове примноження кількості накопичених фактів і збільшення рівня узагальнень. Так, Г. Спенсер розглядав механізм розвитку знань за аналогією з біоло-

гічним механізмом спадковості. Такий погляд домінував у класичній науці та філософії [24].

Погляд

Особливого вираження кумулятивістський погляд на розвиток науки набув у працях французького історика науки П'єра Дюгема. На його думку, розвиток науки постає як поступальне, послідовне зростання твердо встановлених, тобто доведених, емпірично обґрунтованих знань (істин). Дослідник стверджував, що наукова картина світу лише поширюється, але не змінюється докорінно.

Антикумулятивізм – це підхід, за яким у процесі розвитку науки не існує будь-яких постійних, безперервних компонентів. Перехід від одного етапу еволюції у науці до іншого пов'язаний з переглядом фундаментальних ідей і принципів [24].

Модель **класичного фундаменталізму** базується на ідеях очищення знань від помилкових тверджень. З позицій представників цієї моделі наукових досліджень з історії науки мусять бути відкинуті всі помилкові знання, які не мають до неї ніякого стосунку. Передбачалося, що основною проблемою епістемології є проблема обґрунтування, а не генезису наукових знань.

Зауважимо, що на початку XX століття була усвідомлена обмеженість згаданих вище моделей науки. Причиною цього стала низка наукових відкриттів у різних сферах людської діяльності. Власне вони поставили під сумнів розуміння процесу пізнання як дзеркального відображення дійсності, показали обмеженість класичного фундаменталізму, ідеалів і норм наукового пізнання, які сформувалися у лоні науки попередніх епох. Виявилося, що наука розвивається не шляхом поступового накопичення енциклопедичної інформації, а рухається значно складнішим шляхом, що включає і кумулятивне накопичення знань, і корінні перетворення системи наукових знань.

Перша спроба осмислення суперечностей цього процесу була зроблена представниками діалектично-матеріалістичної філософії – Ф. Енгельсом, В. Леніним. Результатом їхніх інтелектуальних пошуків стала **діалектично-матеріалістична модель** розвитку науки. Теоретично вона була сформована на початку XX століття як відпо-

відь на якісну трансформацію та зміну набутих знань. Представники цього напрямку вважали, що розвиток науки не йде шляхом повільного, послідовного нашаровування нових знань на старі, а відбувається шляхом періодичної трансформації і змін усталених уявлень та аксіом. Відповідно до цієї моделі розвиток науки відбувається за основними законами діалектики: законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, законом єдності та боротьби протилежностей, законом заперечення заперечення [31].

Отже, результатом розвитку науки є формування низки моделей наукових знань і наукових підходів. Ці підходи та моделі презентують власне бачення можливостей наукового пізнання та розвитку науки як соціокультурної сфери життя людства.

2. Постпозитивістська теоретична модель розвитку науки

Постпозитивізм є збірною назвою багатьох різних концепцій, у чомусь близьких, а в чомусь протилежних. Усі вони виникли як спроби покращити позитивізм. Особливістю більшості постпозитивістських концепцій є відмова від кумулятивізму у розумінні розвитку науки. Постпозитивізм визнає, що в історії науки є неминучими суттєві, корінні перетворення, коли відбувається перегляд значної частини раніше прийнятого й обґрунтованого знання – не лише теорій, але й фактів, методів, фундаментально-світоглядних уявлень тощо. Розглянемо більш детально деякі концепції постпозитивізму [8].

Критичний раціоналізм Карла Поппера

К. Поппер розглядав науку як систему, що змінюється і розвивається. Цей аспект аналізу науки він представив у вигляді зростання наукового знання. На його думку, зростання наукового знання відбувається шляхом висунення сміливих гіпотез. У подальшому здійснюється відбір найкращих із можливих теорій, проводяться їх перевірки і спростування, у результаті чого й розв'язуються наукові проблеми. Якщо цей процес зупиняється й деякі теорії домінують тривалий час, то вони перетворюються на догматичні метафізичні системи. У науці, на його пе-

реконання, ніколи немає достатніх підстав для впевненості, що істину досягнуто. К. Поппер уважав, що емпіричний базис не є чимось беззаперечно істинним, а є продуктом конвенції, яка залежить від відповідної теорії. Рационально діє той учений, який будує сміливі теоретичні гіпотези, відкриті для заперечення. Науці, на думку К. Поппера, потрібен не **принцип верифікації, а фальсифікації**, тобто не підтвердження істинності, а спростування неістинності. Фальсифікація – це принципове спростування будь-якого твердження, що стосується науки [7].

У своїй концепції Карл Поппер формулює три вимоги до зростання знання:

1. Нова теорія повинна виходити з простої, нової, узагальнювальної ідеї.
 2. Вона повинна мати можливість незалежної перевірки і приводити до явищ, які до цього не спостерігались.
 3. Хороша теорія повинна витримувати нові ретельні перевірки.
- Важливою особливістю підходу К. Поппера є концепція **фалібілізму**. Її сутність у тому, що будь-яке наукове знання має лише гіпотетичний характер, тобто схильне до помилок.

Процес пізнання – це процес переборення омани шляхом виключення помилкових суджень, тому що надійних джерел отримання істини немає, і жодна теорія не може бути безумовно підтверджена. Тому завдання вчених – шукати помилки та хибні судження й усувати їх шляхом перевірки теорій і висунення нових гіпотез.

Отже, Карл Поппер акцентував увагу на важливих проблемах динаміки знання: зростанні наукового знання, ролі гіпотез у науковому пізнанні, ролі емпіричного заперечення і теоретичної критики у розвитку знання, співвідношення старих і нових теорій тощо; разом з тим зіткнувся із серйозними труднощами, пов'язаними з абсолютизацією принципу фальсифікації конвенціоналізму у тлумаченні висхідних основ знання, відривом об'єктивного знання від історичного суб'єкта пізнання, відмовою від визнання об'єктивної істинності наукового знання, перебільшення аналогії з біологічною фальсифікацією, конвенціоналізмом у тлумаченні висхідних основ знання, відривом об'єктивного знання від історичного суб'єкта пізнання, відмовою від визнання об'єктивної істинності наукового знання, перебільшення аналогії з біологічною еволюцією, заперечення певних закономірностей у розвитку науки, природи та суспільства [7].

Концепція дослідницьких програм Імре Лакатоша

Зазначимо, що І. Лакатош назвав свою концепцію “удосконаленням фальсифікаціонізму”. Він увів поняття науково-дослідницької програми, щоби більш реалістично описати історію науки. Згідно з його точкою зору, науково-дослідницька програма є основною одиницею розвитку й оцінки наукового знання. Науково-дослідницька програма – метатеоретичне утворення, у межах якого здійснюється теоретична діяльність, це серія теорій, що об’єднані сукупністю фундаментальних ідей і методологічних принципів, які змінюють одна одну. Розвиток науки, на думку І. Лакатоша, – це послідовна зміна науково-дослідницьких програм, які можуть певний час співіснувати і конкурувати між собою.

Будь-яка наукова теорія повинна оцінюватися разом зі своїми допоміжними гіпотезами, початковими умовами, а головне, разом з теоріями, які їй передували. Отже, об’єктом методологічного аналізу стає не окрема гіпотеза чи теорія, а серія теорій, тобто певний тип розвитку. Кожна науково-дослідницька програма як сукупність певних теорій містить: а) “жорстке ядро” – цілісну систему фундаментальних, конкретно-наукових і онтологічних припущень, які зберігаються у всіх теоріях даної програми; б) “захисний пояс”, що складається із допоміжних гіпотез і забезпечує збереження “жорсткого ядра” від заперечень; в) нормативні, методологічні правила-регулятори, що вказують найперспективніші шляхи досліджень (позитивна евристика), і ті, які треба оминати (негативна евристика) [26].

Розвиток науки – це зміна тісно пов’язаних сукупностей теорій, за якими стоїть конкретна науково-дослідна програма – фундаментальна одиниця оцінки чинних програм. Зміна науково-дослідних програм і є науковою програмою. Водночас старі науково-дослідні програми зникають безслідно.

Як правило, у будь-якій науковій дисципліні існує декілька альтернативних науково-дослідних програм. Конкуренція між ними, взаємна критика, зміна періодів розквіту й занепаду надають розвитку науки того реального драматизму наукового пошуку, який відсутній у “нормальній науці”.

Концепція історичної динаміки науки Томаса Куна

Дослідник увів у філософію науки такі поняття, як наукова парадигма, наукове співтовариство, нормальна наука, наукова революція. За Т. Куном, розвиток науки відбувається стрибками. Тому розвиток наукового знання він представив як процес зміни парадигм. На його думку, довготривалі періоди розвитку нормальної науки у межах певної парадигми змінювалися періодами наукових революцій, що являли собою зміну парадигм. Схема, подана дослідником, охоплювала три стадії: донаукова – криза – революція – нова нормальна наука – нова криза – революція тощо. Парадигма Т. Куна – це у загальному вигляді основна одиниця вимірювання процесу розвитку науки [17].

Поняття

ПАРАДИГМА (грец. – зразок) – це система норм, базисних теоретичних поглядів, методів, фундаментальних фактів і зразків діяльності, які визнаються і поділяються усіма членами даного наукового співтовариства як логічного суб'єкта наукової діяльності.

Зауважимо, що поняття парадигми корелюється з поняттям наукового співтовариства. Учений може бути зрозумілим іншим ученим тільки за його належності до наукового співтовариства, члени якого дотримуються певної парадигми. Створення парадигми означає досягнення згоди у питанні про загальні зразки теоретичних та емпіричних знань, дослідницької методології. Як правило, парадигма знаходить втілення у класичних працях учених і підручниках, які упродовж багатьох років визначають коло проблем і методів їх вирішення у певній галузі наукової діяльності. Тому більшість учених звільнені від роздумів про самі фундаментальні питання своєї дисципліни: вони вже “вирішені” парадигмою. Основна їх увага спрямована на вирішення конкретних проблем, згідно з термінологією Т. Куна – “головоломок” [22].

Загалом парадигма виконує дві функції: заборонну і проєктивну. З одного боку, вона забороняє все, що не належить до цієї парадигми і не узгоджується з нею, а з другого – стимулює дослідження у певному напрямі.

Кунівську концепцію розвитку науки можна сформулювати так:

допарадигмальна стадія розвитку науки, яка характеризується наявністю різних точок зору, фундаментальних теорій, загальноприйнятих методів і цінностей;

створення єдиної парадигми на основі консенсусу членів наукового товариства;

на основі цієї парадигми відбувається нормальний розвиток науки, накопичуються факти, удосконалюються теорії і методи;

у процесі такого розвитку виникають аномальні ситуації, що зумовлюють кризу, а потім наукову революцію;

наукова революція – період руйнування парадигми, конкуренція між альтернативними парадигмами й утвердження нової парадигми [8].

Наукова революція настає, коли створюються нові парадигми, що заперечують попередні. Нові парадигми створюють, як правило, учені, які не належать до жодної наукової школи. Такі дослідники відзначаються активною діяльністю у пропаганді своїх ідей. Процес наукових революцій уявляється процесом стрибкоподібного відбору через конфлікт наукових співтовариств, згуртованих єдиним “поглядом на світ”.

Можна розглядати локальні наукові революції (охоплюють окрему науку) і глобальні наукові революції, які охоплюють усю науку загалом і приводять до нового бачення світу. Можна виокремити такі глобальні наукові революції:

наукова революція XVII століття, що знаменувала появу класичного природознавства. Усі наукові досягнення вбудовувались у загальну галілеєвсько-ньютонівську картини світу;

наукова революція кінця XVIII – початку XIX століття, що привела до дисциплінарної організації та диференціації науки;

наукова революція кінця XIX – початку XX століття – революційні зміни у різних галузях знань: відкриття теорії відносності, квантової механіки, перегляд висхідних уявлень про простір, час, рух, виникнення кібернетики, становлення теорії систем, генетики. Ці відкриття з впровадженням у промисловість стали підґрунтям для науково-технічної революції;

наукова революція кінця XX – початку XXI століття у мікро- і мегасвіті, початок глобальної перебудови всіх знань про Всесвіт [7].

“Анархістська епістемологія” Пола Фейєрабенда

Основний принцип – “усе дозволено”. Філософ обстоював позицію теоретичного і методологічного плюралізму, уважав, що існує безліч рівноправних типів знання і методологій, що сприяє розвитку знання і людини. На його думку, неможливо створити одну хорошу емпіричну методологію, рівноцінними є всі методологічні стратегії, правомірним є прийняття будь-якої теоретичної концепції. Найпродуктивнішими періодами в розвитку науки є періоди створення і боротьби альтернатив. Розвиток пізнання, уважає Фейєрабенд, здійснюється завдяки критиці несумісних теорій за наявності фактів. Тому в науковій роботі науковці повинні керуватись принципом “пролефірації” (розмноження) теорій: створювати теорії, альтернативні щодо наявних, навіть якщо останні підтверджені та мають загальне визнання. П. Фейєрабенд надає великого значення альтернативам, вони, на його думку, захищають науку від догматизму і застою, створюють умови для створення нових приладів, дають можливість різних теоретичних тлумачень, сприяння розвитку творчих здібностей ученого [30].

Принцип методологічного плюралізму вказує на те, що можна створювати теорії, які не відповідають загальноприйнятим поглядам. П. Фейєрабенд висуває ідею не тільки методологічного плюралізму, а й ідею методологічного анархізму, стверджуючи, що в пізнанні не може бути універсального методу. У науці взагалі можна робити все, що завгодно, ніяких раціональних критеріїв відбору теорій немає. Кожний учений може створювати і розробляти свої власні теорії, не звертаючи уваги на суперечності та критику. Діяльність ученого не підкоряється ніяким раціональним нормам. Історія науки, на його думку, являє собою хаотичне переплетіння різних ідей, помилок, інтерпретацій фактів, відкриттів. Розвиток науки – ірраціональний: нові теорії набувають визнання не тому, що ближче до істини, а завдяки пропаганді прихильників. У цьому сенсі наука нічим не відрізняється від міфу чи релігії і є однією із форм ідеології. Тому треба звільнити суспільство від диктату науки, відокремити науку від держави і надати науці, релігії, міфу однакових прав [24]..

Еволюційна модель розвитку науки Стівена Тулміна

Стівен Тулмін – автор концепції, яку називають “селекційною моделлю наук” або “методологічною теорією еволюції наукових понять”. Особливості його концепції:

фундаментальні наукові проблеми можуть бути розв’язані тільки у рамках цілісного історичного контексту;

наука розглядається не як цілісна система з притаманною їй організацією, а як популяція проблем, понять і пояснювальних процедур;

на перше місце висуваються наукові поняття, розвиток знань розглядається як результат синтезу понять, які вже є і які утворюються;

заперечення теорії наукових революцій Куна і заміна її теорією еволюції;

ця теорія базується на теорії еволюції Дарвіна: теорії, які належать до однієї або кількох суміжних предметних областей, є своєрідною популяцією, члени якої беруть участь у процесах мінливості та відбору; мінливість розглядається як уведення в сталу схему новацій, що покращують пояснювальний потенціал системи описування;

відбір буде приводити до прийняття новацій і заперечення інших, тобто (мовою теорії еволюції) закріплення певних ознак;

науковий процес розглядається як постійний і спрямований процес боротьби ідей за виживання шляхом найкращої адаптації до середовища існування [7].

Отже, С. Тулміну вдалось застосувати історичний підхід до аналізу науки, розгледіти деякі діалектичні властивості розвитку науки, зокрема розглянути еволюцію наукових теорій у зв’язку зі зміною історичних типів раціональності. Разом з тим він абсолютизував біологічну аналогію, що привело до релятивістського погляду на науку.

Тематичний аналіз науки Джеральда Холтона

Проблема зародження, становлення нового знання є вихідною у дослідженнях американського історика та філософа науки Джеральда Холтона. У статті “Всесвіт Йогана Кеплера, його фізика та метафізика” він намагається показати витоки та своєрідність руху наукових ідей на різних етапах розвитку науки залежно від успадкованих знань, панівних переконань, світогляду вченого тощо. Дослідник вважає, що

кожну подію в історії науки необхідно розглядати як перетин трьох траєкторій: індивідуальності вченого, стану “публічної науки” на даний час, особливостей розвитку та впливу соціокультурних факторів, включаючи загальний культурний контекст епохи. У процесі досліджень Дж. Холтон розробив концепцію “тематичного аналізу науки”. Ця концепція, на його переконання, має доповнити стандартний аналіз логічної структури наукового знання. Згідно з нею стимулюючим фактором розвитку науки, з одного боку, і фактором, що забезпечує спадкоємність цього розвитку, з другого, є “теми” (або проблеми). “Теми” містять у собі поняття, гіпотези, методології, що становлять собою неявні передумови, евристичні правила, які визначають постановку питання, програму дослідження, способи вирішення фундаментальних проблем, а також висловлюють постановку питання, програму дослідження, способи вирішування фундаментальних проблем, особисту оцінку, індивідуальну перевагу, яка надається вченим тій чи іншій гіпотезі, проблемі, теорії. “Теми” практично не змінюються у часі й просторі. Дж. Холтон стверджує, що витоки більшості тем дуже давні й нерідко сходять до міфологічного мислення [7].

Функція “тематичного аналізу” дещо споріднена зі структурним аналізом, що, на думку дослідника, може привести до відкриття глибинних рис подібності між природним та гуманітарним мисленням. “Тематичні структури” є надісторичним і не залежать від конкретного-історичного розвитку науки.

Найістотнішим у наукових проблемах є не їхня стійкість, а їх розвиток, перетворення. Навіть для певного, обмеженого проміжку часу, коли ці проблеми дійсно створюють структуру науки даного періоду, вони служать точками зростання, центрами кристалізації нового знання.

3. Загальні закономірності розвитку науки

Наука – явище історично обумовлене розвитком людської культури. Разом з тим вона володіє відносною самостійністю й внутрішньою логікою свого розвитку, має свої закони.

Однією із закономірностей її розвитку є спадкоємність. Саме вона вказує на безперервність процесу пізнання. Кожен новий етап науки виникає на основі досягнутого рівня зі збереженням усього позитивно цінного, що було набуто у попередні часи. Процес спадкоємності може розглядатися як співвідношення традицій і новацій у науці. Це дві протилежні діалектичні сторони пізнавального процесу: новації виникають на основі традицій, які зберігають усе позитивне. Новація – це все, що виникає вперше, це нові наукові концепції, ідеї, теорії. Традиція – це передусім знання, що накопичені попередніми поколіннями учених і збережені у конкретних науках, національних школах. Новація ніколи повністю не заперечує традицію, традиція зберігається у новації та переходить на новий етап розвитку.

Погляд

Українська дослідниця О. Шейко стверджує, що за своєю природою інновації не є опозиційним протиставленням усталеним формам та методам передачі і поширення знань. Радше вони розуміються як продукт переосмислення традицій, часткового заперечення їх усталених рис та характеристик через відкриття нових, таких, які відповідають запитам соціуму. Зв'язок інновацій та традицій має амбівалентний характер. З одного боку, інновація не виникає на порожньому місці, в її основі лежать традиції, а з другого – вона не є дублюванням наявного зразка, оскільки передбачає творення предмета з якісно іншими, новими характеристиками. Традиції необхідні для підтримання життєдіяльності та стабільності соціуму, однак у них акумульовані нові можливості його розвитку. Вони постають тією плідною основою, на якій проростає нове, кардинально відмінне від усталеного. Інтелект та накопичені людиною знання є необхідним базисом творчого потенціалу особистості, але не вичерпують його. Вони є тим ґрунтом, основою на якій функціонують процеси мислення, уявлення, фантазія, перебіг яких неможливий без структурованої та систематизованої інтелектом інформації. Продуктом внутрішнього розвитку та саморозвитку традицій є інновації. Власне в умінні приймати і засвоювати інновації полягає життєдіяльність традиції. Традиції збагачуються і підтримуються у суспільстві за рахунок їх актуалізації новими ідеями. Щоб рано чи пі-

зно не опинитися у стані стагнації та набуті ознак регресивності, вони мають зазнавати певною мірою новаторства [29].

Отже, розвиток наукового знання постає як єдність спадкоємності розвитку науки (кількісні зміни) і революційні зміни. Етап кількісних змін – це поступове накопичення фактів, спостережень, різних експериментальних даних у межах наявної наукової концепції. На цьому етапі йде процес уточнення вже сформульованих наукових понять, принципів, теорій. Згодом відбувається стрибок: фундаментальні зміни у науці, докорінна зміна фундаментальних законів, принципів, тобто наукова революція.

Диференціація й інтеграція наукових знань – це ще одна із закономірностей науки. Диференціація передбачає виокремлення нових наукових дисциплін і є закономірним наслідком збільшення й ускладнення знань, що зумовлює спеціалізацію та розподіл наукової діяльності. Інтеграція – синтез знання, поєднання наук у ті чи інші дисципліни. Це особливо характерно для сучасного етапу розвитку, де набувають стрімкого розвитку такі синтетичні, загальнонаукові галузі знань, як кібернетика, синергетика тощо, де будуються інтегративні картини світу – природнича, загальнонаукова, філософська тощо.

Погляд

Французький соціолог та філософ Едгард Морен стверджує, що пізнання світу, цілісного, складного та багатовекторного, є одночасно інтелектуальною та життєвою необхідністю. Власне такий підхід, на його думку, дозволяє розв'язати глобальні та фундаментальні проблеми людства. У межах чіткої спеціалізації вони не “проглядаються” і немов би винесені за дужки конкретних наукових дисциплін. Їх аналіз та розв'язання є можливим лише у межах контексту – своєрідного ансамблю, котрий містить інформацію із різних сфер наукових знань та життєвих практик. Пізнання ізольованих інформаційних відомостей недостатньо. Необхідно розташовувати ці відомості у контексті, у якому вони і набувають значення. Щоб набуті значення, слово потребує тексту, що є його справжнім контекстом, і для тексту необхідний контекст, у межах якого він пишеться. Е. Морен уважає, що спеціалізовані знання є особливою

формою абстракції. Спеціалізація, на думку французького дослідника, як би “абстрагує”, “готує екстракт”, тобто витягує об’єкт із його контексту та із сукупності, у яку він входить, відрізаючи його зв’язки і взаємодії з середовищем, включає його в абстрактну концептуальну сферу – одну із тих, що обмежена внутрішніми відгородженнями дисципліни, межі яких доволіно розбивають системну цілісність (відношення частини до цілого) і багатомірність феноменів. Спеціалізація зумовлює математичну абстракцію, яка відкидає з розгляду все конкретне, віддає перевагу лише тому, що вираховано та формалізовано. Наші роздроблені та розподілені по дисциплінарних сферах знання створюють перепони для належного пізнання складного світу, є неадекватними для розуміння сьогоденних реалій та глобальних проблем [20].

Взаємодія наук та їх методів – це застосування методів одних наук у межах інших. Така взаємодія все більше відбувається на межі різних наук. Методологічний плюралізм є однією з особливостей сучасної науки, завдяки чому більш глибоко розкривається сутність різних явищ та реальної дійсності. Важливе значення для розвитку науки має культура ведення наукового дотримання свободи критики, недопущення монополізму й догматизму. Конструктивна критика як спосіб пошуку конкретних шляхів розв’язання проблеми є необхідною закономірністю розвитку науки.

Отже, наука – явище, історично обумовлене розвитком людської культури. Разом з тим вона володіє відносною самостійністю і внутрішньою логікою розвитку і має свої закони. Саме вона вказує на безперервність процесу пізнання. Кожен новий етап науки виникає на основі досягнутого рівня зі збереженням усього позитивно цінного, що було набуто в попередні часи. Процес спадкоємності може розглядатися як співвідношення традицій і новацій у науці.

Висновки

Важливою рисою розвитку науки є динамічні її зміни. Результатом розвитку науки є формування низки моделей наукових знань і наукових підходів. Ці підходи та моделі презентують власне бачення можливостей наукового пізнання та розвитку науки як соціокультурної сфери життя людства.

У сучасній західній філософії науки сформувалися два основних напрями щодо розробки теоретичних моделей розвитку наукового знання. Перший напрям набув розвитку у межах позитивістської філософії (К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатош та інші), другий напрям ґрунтується на основі реконструкції набутих знань з урахуванням соціокультурних факторів (С. Тулмін, Дж. Холтон та інші).

Найістотнішим у наукових проблемах є не їхня стійкість, а їх розвиток, перетворення. Навіть для певного, обмеженого проміжку часу, коли ці проблеми дійсно створюють структуру науки даного періоду, вони служать точками зростання, центрами кристалізації нового знання.

Питання для самоконтролю

1. Визначте загальні закономірності розвитку наукових знань.
2. Укажіть підходи до побудови теоретичних моделей розвитку науки.
3. Охарактеризуйте особливості концепції розвитку науки Т. Куна.
4. Порівняйте моделі розвитку науки К. Поппера і І. Лакатоса.
5. Поміркуйте, у яких чинниках й факторах вбачає процес розвитку науки К. Поппер. Обґрунтуйте відповідь.
6. Проаналізуйте епістемологічну концепцію П. Фейєрабенда.
7. Поміркуйте, як розглядає розвиток наукового пізнання С. Тулмін.
8. Охарактеризуйте особливості історичної динаміки науки, яку сформулював Т. Кун.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Імре Лакатос “Історія науки і її раціональні реконструкції”

Там, де ключ до перемоги певної теорії над попередницями конвенціоналізм вбачає в її інтуїтивній простоті, моя методологія пропонує: з часом виявиться, що перемога була обумовлена емпіричним виродженням старої і емпіричним прогресом нової програми. Я передбачаю, що там, де Кун і Фейєрабенд вбачають ірраціональний перехід, історик зможе показати, що цей перехід був раціональним. Так,

методологія дослідницьких програм пророкує (або, якщо завгодно, “констатує”) нові історичні факти, які виглядають несподіваними у світлі наявних (внутрішніх і зовнішніх) методологічних концепцій, і я сподіваюся, що ці передбачення будуть підтверджені історичними дослідженнями. Якщо це трапиться, то методологія науково-дослідних програм сама опиниться прогресивним зрушенням проблеми. Отже, прогрес теорії раціональності у науці полягає у відкритті нових історичних фактів і у всебільшому поширенні раціональної реконструкції історії науки, пронизаної оцінками характеристиками. Іншими словами, теорія раціональності в науці прогресує, якщо в ній з'являється “прогресивна” історіографічна дослідницька програма. Немає необхідності говорити про те, що така історіографічна дослідницька програма не може і не повинна пояснювати всю історію науки як раціональну: навіть учені здійснюють помилкові кроки і помиляються у своїх судженнях. Тому раціональні реконструкції занурені в океан аномалій. Зрештою, ці аномалії доведеться пояснити або за допомогою кращої раціональної реконструкції, або за допомогою деякої “зовнішньої” емпіричної теорії.

Цей презентований вище підхід жодним чином не захищає кавалерійських наскоків на “базисні нормативні судження” учених. Так, інтерналісти можуть справедливо ігнорувати “аномалії” і передавати пояснення ними зовнішньої історії до тих пір, поки їх інтерналістська історіографічна дослідницька програма прогресує або поки доповнює її емпірична історіографічна програма. Але якщо у світлі раціональної реконструкції історії науки у ній стає помітним зростання ірраціональності, ...то історіографічні нововведення, зростання кількості історіографічних теорій стають необхідними. Як науковий прогрес можливий навіть у тому випадку, якщо не вдається позбутися наукових аномалій, точно так само прогрес у раціональній історіографії можливий навіть за наявності історіографічних аномалій. Історика-раціоналіста не повинен бентежити той факт, що реальна історія набагато ширша від його внутрішньої історії і іноді навіть відрізняється від неї, і що він змушений передавати і презентувати пояснення таких аномалій зовнішньої історії. Однак ця нефальсифікованість внутрішньої історії захищає її тільки від негативної, але не від конструктивної критики, так само як нефальсифікованість науково-дослідної програми захищає її лише від негативної критики.

Внутрішню історію можна критикувати лише тоді, коли реально виявляється зазвичай прихована методологія історика науки і показується, наскільки добре вона функціонує як історіографічна дослідницька програма. Історіографічна критика часто домагається успіху у розгромі модного екстерналізму. “Вражаюче”, “всеохоплювальне”, “далекосяжне” зовнішнє пояснення зазвичай виявляється ознакою слабкої методологічної основи і, навпаки, відмінною рисою відносно слабкої внутрішньої історії (на основі якої велика частина реальної історії або не піддається поясненню, або аномальна) є те, що вона занадто багато залишає для пояснення за допомогою зовнішньої історії. Коли ж з’являється більш вдала теорія раціональності, внутрішня історія може розширити свої володіння і освоїти землі, що належали раніше зовнішній історії. Однак це суперництво не є настільки явним, як у випадку змагання двох конкуруючих науково-дослідницьких програм. Екстерналістські історіографічні програми, що доповнюють внутрішню історію й спираються на наївну методологію (незалежно від того, усвідомлюють або не усвідомлюють цей факт), повинні або швидко виродитися, або тупцювати на місці – усе це через те, що вони намагаються дати психологічні чи соціологічні “пояснення” фантазіям, створеним самою методологією, а не раціонально інтерпретованим історичним фактам. Якщо екстерналістське тлумачення використовує – свідомо чи несвідомо – певну наївну методологію (яка так легко проникає в її “описовій” мові), воно перетворюється на вигадку, яка, незважаючи на всю свою схоластичну витонченість, не витримує історіографічної перевірки.

Друкується за виданням: Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции. Методология исследовательских программ [перев. с англ.] Москва : АСТ, Єрмак, 2003. С. 323–327.

Запитання

1. У чому автор вбачає прогрес раціоналізму в науці? Чи погоджуєтесь ви з позицією автора? Відповідь обґрунтуйте.
2. Що дослідник розуміє під поняттям “внутрішня історія” і у чому полягають її слабкі місця методологічного потенціалу?

2. Томас Кун “Структура наукових революцій”

У цьому нарисі термін “нормальна наука” означає дослідження, яке міцно спирається на одне або декілька минулих наукових досягнень – досягнень, які впродовж певного часу визнаються певним науковим товариством як основа для його подальшої практичної діяльності. У наші дні такі досягнення викладаються, хоча й нечасто, у їх первісній формі підручниками. Ці підручники роз’яснюють суть прийнятої теорії, ілюструють багато або всі вдалі випадки застосування і порівнюють ці застосування з типовими спостереженнями і експериментами. До того ж подібні підручники стали загальнопоширеними. Раніше, у XIX столітті аналогічну функцію виконували класичні праці відомих учених: “Фізика” Арістотеля, “Альмагест” Птолемея, “Начала” і “Оптика” Ньютона, “Електрика” Франкліна, “Хімія” Лавуазьє, “Теологія” Лайеля і багато інших. Тривалий час вони негласно визначали правомірність проблем і методів дослідження кожної галузі науки для подальших поколінь учених. Це стало можливим завдяки двом істотним особливостям цих праць. Їх створення було доволі безпрецедентним, щоб повернути на тривалий час групу прихильників з конкуруючих напрямів наукових досліджень. У той же час вони були досить відкритими, щоб нові покоління вчених могли в їх межах знайти для себе невирішені проблеми будь-якого виду.

Досягнення, що володіють двома цими характеристиками, будемо називати далі “парадигмами”. Цей термін тісно пов’язаний з поняттям “нормальна наука”. Запроваджуючи цей термін, я мав на увазі, що деякі загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, які включають закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, – усе в сукупності дають нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження.

...Оскільки у цьому нарисі поняття “парадигма” часто буде замінювати собою цілу низку знайомих термінів, необхідно зупинитися на причинах введення цього поняття. Чому те чи інше конкретне наукове досягнення як об’єкт професійної прихильності первинне стосовно різних понять, законів, теорій і точок зору, які можуть бути абстраговані з нього? У якому сенсі загальновизнана парадигма є основною одиницею виміру для всіх, хто вивчає процес розвитку науки? При-

чому ця одиниця як деяке ціле не може бути повністю зведена до логічно атомарних компонентів, які могли б функціонувати замість даної парадигми. ...Формування парадигми і виникнення на її основі більш езотеричного типу дослідження є ознакою зрілості розвитку будь-якої наукової дисципліни.

Друкується за виданням: Кун Т. Структура научных революций. Москва : АСТ, 2002. С. 34–36.

Запитання

1. Визначте, що дослідник розуміє під поняттям “нормальна наука”. Поміркуйте, як він співвідносить це поняття з поняттям “парадигма”. Відповідь обґрунтуйте.

2. Що таке парадигма? Поміркуйте, чому формування парадигми є ознакою зрілості будь-якої наукової дисципліни.

3. Карл Поппер “Логіка та зростання наукового знання”

Проблема індукції

...Проблему індукції можна також сформулювати у вигляді питання про вірогідність або істинність універсальних висловлювань, що ґрунтуються на досвіді, гіпотезах і теоретичних засновках в емпіричних науках. Багато людей переконані, що істинність таких універсальних висловлювань “відома з досвіду”. Однак зрозуміло, що опис будь-якого досвіду – спостереження або результатів експерименту – може бути виражений лише сингулярним висловлюванням і в жодному разі не є універсальним.

Якщо ми прагнемо знайти способи виправдання індуктивних висновків, то перш за все нам слід установити принцип індукції. Такий принцип повинний мати вигляд висловлювання, за допомогою якого ми могли б представляти індуктивні висновки у логічно прийнятній формі. В очах прихильників індуктивної логіки для наукового методу немає нічого важливішого, ніж принцип індукції. ...Цей принцип визначає істинність наукових теорій. Усунення його з науки означало б не більше і не менше як позбавлення науки її здатності розрізняти істинність і хибність її теорій. Без нього наука, очевидно, більш не мала би права говорити про відмінність своїх теорій від химерних і довільних творінь поетичного розуму. ...Я заявляю, що

принцип індукції абсолютно зайвий і, крім того, він неминуче веде до логічних суперечностей.

Те, що такі суперечності виникають у зв'язку з принципом індукції, абсолютно виразно показав Юм. Він також виявив, що усунення цих протиріч, якщо воно взагалі можливе, стикається з серйозними труднощами. Дійсно, принцип індукції повинен бути універсальним висловлюванням. Тому за будь-яких спроб вивести його істинність у повному обсязі з досвіду породжує ті ж самі проблеми, для вирішення яких цей принцип був уведений. Для того щоб виправдати принцип індукції, нам необхідно застосовувати індуктивні висновки, для виправдання цих останніх доводиться вводити індуктивний принцип більш високого порядку, і так далі в тому ж дусі. Отже, спроба обґрунтувати принцип індукції, виходячи з досвіду, з необхідністю терпить крах, оскільки вона неминуче призводить до нескінченного регресу. З моєї точки зору, охарактеризовані труднощі, що виникають в індуктивній логіці, нездоланні. Те ж саме можна сказати і щодо труднощів, що постають у межах поширеної нині теорії, згідно з якою індуктивний висновок, хоча він не є "суворо достовірним", тим не менше може набувати певного рівня "надійності" й "достовірності". Логічна теорія, яку буде розвинено далі, прямо і безпосередньо виступає проти усіх спроб діяти, виходячи з ідей індуктивної логіки. Вона могла би бути визначена як теорія дедуктивного методу перевірки або як принцип, за яким гіпотезу можна перевірити лише емпірично і лише після того, як її було висунуто.

Дедуктивна перевірка теорій

Згідно з концепцією, яка розглядається, метод критичної перевірки теорій і відбору їх за результатами такої перевірки завжди відбувається певним чином. З нової ідеї, сформульованої у попередньому порядку і ще не виправданою щодо певного передбачення, гіпотези або теоретичної системи, за допомогою логічної дедукції виводиться наслідок. Потім отримані наслідки порівнюються між собою і з іншими відповідними висловлюваннями для виявлення наявних між ними логічних відносин (типу еквівалентності, виводимості, сумісності або несумісності).

Можна виокремити чотири різних шляхи, за якими відбувається перевірка теорії. По-перше, це логічне порівняння отриманих результатів одне з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня

несуперечливість системи. По-друге, це дослідження логічної форми теорії з метою визначення, чи має вона характер емпіричної або наукової теорії або, наприклад, є тавтологічною. По-третє, це порівняння даної теорії з іншими теоріями, в основному з метою визначити, чи зробить нова теорія внесок у науковий прогрес у тому випадку, якщо вона виживе після різних перевірок. І нарешті, по-четверте, це перевірка теорії за допомогою емпіричного застосування виведених з неї наслідків.

Мета перевірок полягає у тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки теорії, що розглядається, тобто все, що є новим у її змісті, задовольняють вимоги практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів або практичних застосувань. Процедура перевірки водночас є дедуктивна. З цієї теорії за допомогою інших, раніше прийнятих висловлювань виводяться деякі сингулярні висловлювання, які можна назвати "передбаченнями", особливо передбачення, які легко перевіряються або легкозастосовувані. З них вибираються висловлювання, наведені із раніше прийнятих теорій. Потім ми намагаємося винести деяке рішення щодо цих (та інших) виведених висловлювань шляхом порівняння їх з результатами практичних застосувань і експериментів. Якщо таке рішення позитивне, тобто якщо сингулярні наслідки виявляються прийнятими або верифікованими, то теорія може вважатися такою, що витримала перевірку, і у нас немає підстав відмовлятися від неї. Але якщо винесене рішення негативне або, інакше кажучи, якщо наслідки виявилися фальсифікованими, то фальсифікація фальсифікує і саму теорію, з якої вони були логічно доведені.

Друкується за виданням: Поппер Карл. Логика и рост научного знания. Москва : Прогресс, 1983. С. 42–53.

Запитання

1. Визначте, які особливості застосування методу індукції у дослідженнях. Які слабкі сторони цього методу визначає автор? Чи згодні ви з його позицією? Відповідь обґрунтуйте.
2. Укажіть дедуктивні шляхи перевірки теорії. Обґрунтуйте, яка теорія визначається верифікованою.
3. Поміркуйте, чи є можливим і у який спосіб доповнення індуктивного та дедуктивного способів перевірки теорії.

ТЕМИ 5–6. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ XX СТОЛІТТЯ

1. *Основні положення філософії науки XX століття.*
2. *Позитивізм.*
3. *Психоаналітична філософія.*
4. *Прагматизм та неокантіанство.*
5. *Феноменологія та герменевтика.*
6. *Екзистенціалізм.*
7. *Марксистська філософія.*
8. *Структуралізм.*
9. *Неотомізм.*
10. *Постмодернізм.*

1. Основні положення філософії науки XX століття

Сучасна філософія науки XX століття має низку особливостей. По-перше, на відміну від попередніх епох розвитку європейської філософії, вона активізує і широко використовує не лише останні, найновіші концепції та здобутки, а фактично всю попередню історію філософії. Унаслідок цього вона постає надзвичайно різноманітною, строкатою, з майже неозорою широтою проблематики. По-друге, вона сповідує переважно парадигму некласичної філософії, що так чи інакше накладає відбиток такої парадигми на всі філософські течії та концепції, через що останні часто набувають характеру оновлених (неопозитивізм, неотомізм, неокантіанство та інші). По-третє, загалом філософія науки XX століття яскраво і виразно виразила болючі проблеми цього суперечливого століття, передавши естафету майбутньому та продемонструвавши вміння поєднувати класичні ідеали із плюралістичним підходом до дійсності.

Звідси випливає така особливість філософії науки XX століття, як її колосальна різноманітність, строкатість, насиченість різними видами та варіантами. У цьому сенсі своїм розвитком філософія XX ст. може нагадувати розвиток ланцюгової реакції, коли з кожного пункту її протікання миттєво відгалужується ціла низка процесів. Цікавою особливістю філософії XX ст. постає і те, що вона не зами-

кається лише на тому змісті, який виник у цьому столітті, а, навпаки, ніби актуалізує усю попередню історію філософії. У ХХ ст. поруч із новітніми філософськими винаходами абсолютно повноцінно та рівноправно існували і існують ніби-то історично віджилі напрями і течії, отримавши інколи додаткову частку “нео”: неопозитивізм, неосхоластика, неотомізм; тут також культивувалися деякі напрями давньої східної філософії, античної філософії (наприклад, неоплатонізм), патристики (неопаламізм) та ін. Цим засвідчується той факт, що філософія здатна продукувати деякі вічні теми для людського інтелектуального осмислення.

Отже, філософія ХХ ст. постає перед нами як явище складне, розмаїте, активно-дійове та досить органічно вписане у сучасні культурно-історичні процеси.

2. Позитивізм

Термін “позитивізм” (з лат.) означає позитивний. У широкому сенсі трактування терміна “позитивізм” є загальнокультурною установкою західноєвропейської свідомості, яка сформувалася ще у Новий час. Її особливістю є спрямованість свідомості на позитивну дійсність довкола нас. Такий акцент спричинив суттєвий вплив на розвиток філософії та її проблематику, пошук шляхів їх вирішення. У 30-х роках ХІХ століття виник філософський напрям у філософії, який отримав назву “позитивізм”. Основним предметом дослідження у позитивізмі є наукове пізнання, його логіка і методологія. Зазначимо, що виникнення позитивізму пов’язано із розвитком науки, особливо природничих наук. Нового обґрунтування із подальшим розвитком освіти та науки набула теза про безмежну міць людського розуму. Позитивізм як філософський напрям у своєму розвитку пройшов три основні стадії: класичний позитивізм (О. Конт, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер); емпіріокритицизм (махізм) (Е. Мах, Р. Авенаріус); неопозитивізм (логічний позитивізм) (Л. Вітгенштейн, Б. Рассел, М. Шлік) [24].

Фундатор позитивізму О. Конт проголосив метою науки накопичення й систематизацію наукового знання – “наукових фактів”, тобто таких експериментів і спостережень, що належать до реального світу,

у якому ми живемо. Лише на основі наукових фактів можлива реконструкція законів природи. Постійне зростання сукупності наукових фактів вказує на принципову неповноту та обмеженість, а значить, і відносність наших знань про світ на будь-якій стадії розвитку науки. “Позитивна” філософія повинна стати “теорією науки”, займатися логікою наукового дослідження і його методологією.

Погляд

Один із представників класичного позитивізму Дж. С. Мілля уважав, що справжня наука повинна базуватися на основі спостережуваних фактів і сформульованих законів природи. Особливу увагу він зосередив на розробці наукової методології, зокрема індуктивному методу. Філософія повинна стати “філософією досвіду”, і будь-яке твердження повинно бути науковим лише тоді, коли підтверджено даними досвіду.

Виникнення й розвиток емпіріокритицизму пов’язані із розвитком природничих наук. Стрімкий розвиток у XIX столітті хімії, біології, фізіології тощо показав, що не усі природні явища можна пояснити за законами механіки. Як результат виникла необхідність створення іншої наукової методології. Представники емпіріокритицизму вважали за необхідне не шукати на базі фактів “приховані причини”, що їх зумовили. Принцип причинності вони пропонували замінити поняттям функціональної залежності ознак явищ, що розглядаються. Завдання науки він бачив в описі і класифікації фактів, тобто у реєстрації взаємозв’язку їх ознак. В емпіріокритизмі фактами вважалося лише те, що безпосередньо сприймається людиною – його чуттєвий світ, який дається людині як “потік відчуттів”. Відчуття трактується не лише як джерело будь-якого знання про світ, а й як “нейтральний елемент”, що передує поділу цілісного досвіду на “зовнішній” (фізичний) і “внутрішній” (психологічний). Цей поділ досвіду, що не має наукового обґрунтування, зумовлює виникнення різних метафізичних навчань і як наслідок – нескінчених суперечок між ними [26].

Виникнення іншого напрямку – неопозитивізму – пов’язано із діяльністю Віденського гуртка, очолюваного М. Шліком. Засад-

ничу роль відіграє проблема аналізу мови науки, виразність у мові будь-якого осмисленого наукового знання. Неможливо побудувати систему наукового знання, тому безліч наукових пропозицій розширюється за допомогою принципів верифікації та редукції. Відповідно до принципу верифікації справді науковими є тільки ті пропозиції, істинність яких перевіряється на практиці, а такими є лише протокольні пропозиції і ті, які зводяться до протокольних. Редукція до протокового є правильною за умови, якщо тільки вона проводиться за правилами логіки. У 60-х роках ХХ століття на зміну неопозитивізму прийшли постпозитивізм і аналітична філософія.

Отже, виникнення й розвиток позитивізму пов'язані із розвитком науки, особливо природничих дисциплін, і прагненням науки підпорядкувати філософію своїм ідеологічним та методологічним потребам.

3. Психоаналітична філософія

Психоаналіз – особливий метод терапії у практиці лікування неврозів. Його основи були закладені З. Фройдом. На основі психоаналізу виникла низка наукових течій у психології та психіатрії у ХХ столітті. Деякі із цих течій вийшли за межі вузькоспеціалізованих знань й утворили напрям психоаналітичної філософії, зокрема фройдизм, неофройдизм, аналітичну психологію. Психоаналітична філософія зробила суттєвий внесок у розвиток філософської антропології.

Зверніть увагу

Психоаналіз у своєму розвитку виявився тісно пов'язаним з лінгвістикою і філософією мови. По-перше, інтерпретація чуттєвих образів, емоційних переживань і потягів відбувається за допомогою мови; по-друге, психоаналіз приймає тезу про те, що мова – це друга сигнальна система і слова трактуються як символічне вираження внутрішніх переживань. Загалом, скориставшись досягненнями філософії мови та мовознавства, психоаналіз збагатив розвиток філософської герменевтики та екзистенціалізму.

Погляд

Засновник психоаналізу австрійський психолог і психіатр З. Фройд у своїх працях увів поняття “несвідоме”. На його думку, несвідоме стоїть за безліччю наших дій, і перш за все, за такими, як фантазії, сни, застереження, забуті враження (витіснені зі сфери свідомого). Людська психіка зберігає у собі сліди всіх подій, усіх бажань людини, які вона мала за своє життя. Однак на поверхні психіки, у свідомості залишаються далеко не всі. Там залишаються всі бажання й потяги, які пройшли “цензуру” нашого Я, тобто виявилися сумісними з етичними вимогами, які людина освоює у процесі своєї соціалізації. У розвитку уявлень З. Фройда про структуру особистості виокремлюються три основні складові: несвідоме, підсвідоме, свідоме. Окремо дослідник виділяє і сферу Над-Я. Це сфера моральних та поведінкових установок і заборон, що накладаються суспільством на своїх членів, це сфера боргу і совісті, внутрішній цензор, який формується за рахунок перенесення “всередину” різних зовнішніх авторитетів.

Отже, психоаналітична філософія презентувала низку ідей, які можуть бути продуктивними у вирішенні наукових проблем, пов’язаних із природою, життям і діяльністю людини.

4. Прагматизм та неокантіанство

Поняття

Термін “прагматизм” походить від грецького слова “практика”, тобто справа або дія. Прагматизм – це філософський напрям, у якому практика (досвід) виступає як основний методологічний принцип, а практична ефективність різних навчань і теорій приймається як критерій їх істинності.

Ідеї прагматизму зародилися наприкінці XIX століття у США. Як філософська течія прагматизм сформувався й набув поширення у першій половині XX століття. Його фундатором є американський

дослідник Чарльз Пірс. Відомими представниками цього напрямку вважають Вільяма Джеймса, Джона Дьюї. У своїх поглядах вони стверджували, що філософія повинна бути засобом для вирішення практичних питань, які повсякчас постають перед людиною. Оригінальні думки представники цього напрямку висловлюють про свідомість. Її завдання, переконують вони, полягає не у пізнанні людиною світу, а в обґрунтуванні успішних дій свого життя.

Людська свідомість розуміється у прагматизмі як “знаряддя пристосування” до зовнішнього світу. Вона потрібна людині у боротьбі за виживання. Завдання свідомості полягає не у пізнанні світу, а в обґрунтуванні успішних дій свого життя. Усе, що є продуктом свідомості (ідеї, теорії, поняття тощо), є лише знаряддям або інструментом для дій. Безглуздо ставити питання про те, наскільки правильно наші поняття і теорії описують зовнішній світ. Їх цінність зводиться до того, що вони дозволяють отримувати ті чи інші практичні наслідки. Відповідно істина розуміється як корисність, а значить будь-яка теорія або вчення, якщо вони приносять користь, оцінюються як істинні. Виходить, що якщо якась теорія залишається лише умоглядною, тобто ніякої користі з неї не вдасться витягти, то вона взагалі не може оцінюватися як справжня [31].

Неокантіанство

Поняття

НЕОКАНТІАНСТВО – це ідеалістична філософська течія, яка виникла в Німеччині наприкінці 60-х років ХХ століття і набула поширення у Європі. Її витоки пов'язують із виходом праці О. Ліпмана “Кант і епігони”, у якій було проголошене відоме гасло: “Назад до Канта!”. Неокантіанство – це сукупність різних течій, зокрема: фізіологічного неокантіанства, марбурзької та баденської наукових шкіл тощо.

Передумовою виникнення неокантіанства є загострення розбіжностей між “офіційною” філософією та природничими науками. У той час в університетах Німеччини панувало гегелівське вчення

про трансформацію Абсолюту, тоді як у природничих науках панувало картезіанське розуміння світу, тобто все, що відбувалося у світі, відбувалося за законами механіки та інших природничих наук. Очевидно, що за такого підходу ні Богу, ні Абсолюту місця у світі не залишалося. Відповідно філософські вчення про них виявилися непотрібними. Результатом ситуації, яка склалася, була наукова неспроможність філософії з одного боку, і філософськи безпритульної науки – з другого. Неокантіанство було покликане утворити новий союз філософії, з природознавством. Водночас основна увага зосереджувалася на теорії пізнання [31].

Погляд

Поштовхом для розвитку фізіологічного неокантіанства є дослідження природознавця Г. Гельмгольца. Вивчаючи діяльність органів почуттів (зору, слуху тощо), він зазначив певну схожість між деякими ідеями кантівської філософії і сучасного природознавства. Дослідник зазначав, що саме побудова органів відчуттів і зумовлює особливості людського сприйняття. Власне, ця ідея є засадничою для обґрунтування фізіологічного апіоризму.

Наприкінці XIX століття виникає марбурзька наукова школа. Її фундатором вважають Германа Когена. Найбільш відомими представниками були Пауль Наторп та Ернст Кассіерер. У своїх творах вони проводять “ревізію Канта” й відкидають кантівське вчення про “річ-в-собі”. У такий спосіб вони змінюють пізнавальний статус чуттєвості, вона більше не дає нам інформацію про зовнішній світ, відповідно втрачає сенс. Практично єдиним гідним уваги у дослідженнях виявляється розум, який є основою теоретичного природознавства. Загалом акцентується на самій ідеї конструювання свідомістю певних “картинок”, які деякі люди приймають за “картини світу”. На думку представників наукової школи, процес пізнання починається не з отримання відчуттів, а з діяльності самого суб’єкта, що ставить запитання й відповідає на них. Важливу роль у цьому процесі відіграє мова. Не факти і навіть не відчуття є основою науки. Наука формується як певний спосіб уніфікації чуттєвих вражень, а наукові закони й теорії дано нам апіорі. Вони закладені в нашій

свідомості і передують фактам і враженням. Отже, єдиним об'єктом, який дійсно гідний вивчення, є логічні форми і закони самого мислення, відповідно до яких і йде те чи інше конструювання “картини світу”. Саме вони знаходять своє відображення у логічній системі наукового знання, об'єктивуючи наші відчуття. Тому завдання філософії полягає у вивченні цих апіорних форм, тобто філософія повинна займатися методологією науки. Основна заслуга І. Канта полягає у тому, що він виокремив 12 категорій розуму, аналізуючи вчення І. Ньютона. Отже, прагнення досягнути абсолютну істину були поховані з гегелівською філософією. У філософії та науці утвердилося вчення про відносність істини та всякого знання.

Наприкінці XIX століття з'явилася ще одна наукова школа – баденська (фрейбурзька). Її лідерами є Вільгельм Віндельбанд та Генріх Ріккерт. Якщо представники марбурзької школи зосереджували основну увагу на природничих науках, то баденська школа основним об'єктом дослідження обрала історичні науки (вивчали історію, мораль, мистецтво) і специфіку їх методології. Дослідники висунули тезу про принципову різницю “наук про природу” і “наук про дух”. Основна відмінність між ними полягає не в об'єкті, а в предметі, методах і цілях дослідження. При вивченні природних об'єктів людина стоїть перед зовнішнім світом, при вивченні культурних – перед самою собою, оскільки культурні об'єкти є те, що створене людиною. І вивчаючи ці “плоди” діяльності свого “духа”, людина досягає саму себе, свою власну сутність [8].

Погляд

Свою дослідницьку діяльність німецький філософ В. Віндельбанд сфокусував на розробку “теорії цінностей”. Він уважав, що справжнє осмислення історичних (унікальних) подій можливо лише через призму загальнолюдських цінностей. Щоб щось оцінювати, ми повинні мати у своєму розпорядженні певний критерій оцінок, систем цінностей. Свідомість, яка ґрунтується на певній системі цінностей, виносить оцінки “що повинно бути: “це повинно бути так”, тоді як природні закони мають за основу: “інакше бути не може”. При винесенні конкретних оцінок “емпіричними” суб'єктами за ра-

хунок впливу індивідуальностей і фактичних умов протікання процесу дослідження оцінки можуть відрізнятися.

Отже, попри ідейну відмінність та різноплановість даних філософських напрямів об'єднавчою основою може слугувати розуміння ними складної і неоднозначної природи людини та світу довкола неї.

5. Феноменологія та герменевтика

Феноменологія – це вчення про феномен, один із найоригінальніших і значимих напрямів у філософії XX століття. Виникненню феноменології сприяли ідеї Р. Декарта, Лейбніца, Берклі, І. Канта та неокантіанців марбурзької школи. Основоположником феноменології вважають Е. Гуссерля.

У повсякденному житті і у природничих науках людина має справу з наївною природною установкою, у якій зовнішній світ уявляється як сукупність об'єктивно існуючих речей, їх властивостей і відносин. На цей об'єктивний світ спрямована робота свідомості мислячого суб'єкта. З позицій феноменології, єдина реальність, з якою має справу свідомість і з якою вона лише й може мати справу, є феномени або явища свідомості. З цієї точки зору відмінності між речами об'єктивного світу і психічними переживаннями у певному сенсі стираються і ті й інші виявляються всього лише матеріалом, з якими працює свідомість. Завдання феноменолога полягає у вивченні діяльності самої свідомості, у виявленні структури і засадничих актів чистої свідомості (тобто свідомості як такої), на відміну форми цих актів і структур від їх змісту. Для цього необхідно очистити свідомість за допомогою спеціальних методів (феноменологічна редукція) [7].

Теоретичні засади

В основі феноменології лежать дві фундаментальні ідеї:

кожна людина має свідомість, що самоочевидне для кожної мислячої істоти;

знаряддям пізнання всього, що лежить за межами свідомості (тобто зовнішнього світу, є свідомість, будь-які об'єкти або факти

дійсності пізнаються й усвідомлюються, тільки будучи якимось чинном відображені й виявлені у свідомості;

усе те, що ми пізнаємо, є не самі об'єкти або факти дійсності, а їх вияви у свідомості, тобто феномени та явища.

Погляд

Німецький філософ Едмунд Гуссерль уважав феноменологію наукою, яка вивчає світ свідомості, світ феноменів, тобто предметів, даних свідомості у різних пізнавальних актах. У процесі пізнання він вимагав критично підходити до використання неперевіраних фактів та уявлень. Природна (наївна) установка нашої свідомості, заснована на здоровому глузді, розділяє світ на суб'єктивний, тобто світ свідомості, й об'єктивний, що лежить поза свідомістю, тобто світ речей, властивостей і відносин. Як людина філософ приймав таке твердження, але як філософ він висловив розуміння, що така установка привноситься самим суб'єктом та є необхідною умовою пізнання.

Феноменологія справила величезний вплив на всю західну філософію XX століття, особливо екзистенціалізм, герменевтику, постмодернізм тощо. Цей вплив був настільки суттєвим, що виникло явище феноменологічного повороту у західній філософії.

Отже, феноменологія як один із найоригінальніших напрямів філософської думки презентував низку ідей, які надали можливість розгляду людини як унікального, складного феномена буття.

Герменевтика

Поняття

В основі терміна “ГЕРМЕНЕВТИКА” (з грец. роз'яснюю, тлумачу) лежить ім'я давньогрецького бога Гермеса – бога красномовства й вісника богів, який передавав людям й розтлумачував повідомлення богів. Центральна проблема герменевтики – це проблема розуміння.

Зазначимо, що розвиток герменевтичних ідей відбувався упродовж тривалого часу, починаючи з Середньовіччя. Результатом було формування у XX столітті загальної герменевтики як особливої гуманітарної дисципліни і філософської герменевтики як особливого напрямку філософії. На розвиток обох зазначених напрямів суттєвий вплив внесли Ф. Шлейєрмахер та В. Дільтей. Основи філософської герменевтики були закладені у роботах німецьких філософів М. Хайдеггера та Х. Г. Гадамера [8].

Уже у цивілізаціях Стародавнього світу виникла герменевтика. Її презентовано як традицію тлумачення й роз'яснення священних текстів. У межах кожної давньої культури виникали свої прийоми й методи інтерпретації священних текстів. Так, при тлумаченні одного й того ж тексту виникало декілька шкіл екзегези (тлумачення). Як приклад, суттєва різниця християнської та іудейської традиції тлумачення текстів Старого Завіту. Про зародження світської герменевтики у європейській культурі можна говорити, аналізуючи спадщину античної культури. У грецькій культурі важливе значення надавалося тлумаченню різних філософських текстів. Проте стрімкого розвитку герменевтика набула у період Відродження. Причини її розвитку були зумовлені необхідністю знайти прийоми і методи правильного прочитання античних текстів, тобто текстів, що існували у межах іншого історичного періоду та іншої культури.

Мета герменевтики полягає у тому, щоб витягти з будь-якого тексту усе те, що цей текст повідомляє. І “все” не зводиться до того, що хотів повідомити автор, або до того, що виявився здатний витягти з нього той чи інший читач, відповідно до своїх потреб. Це “все” виступає як певна “предметність”, яка існує об'єктивно. Це і є тим виявом буття, що нам є доступним.

Погляд

Німецький дослідник Ф. Шлейєрмахер зробив суттєвий внесок у розвиток філософії. Він запропонував романтичну інтерпретацію релігії, нове прочитання Платона, розробив основи загальної герменевтики. Учений розглядав герменевтику як вчення про взаємозв'язки правил розуміння, мета якої полягає у створенні методології виявлення правильного розуміння певного письмового тексту. Текст для

дослідника має двоєдину суть: з одного боку, він є частиною мови, а з другого – продуктом творчості людини. Звідси подвійне завдання, що стоїть перед герменевтикою: лінгвістичне (“граматичне”) і психологічне (“технічне”) дослідження тексту. У лінгвістичному аналізі текст вивчається і тлумачиться як частина мовної системи, як носій об’єктивно наявних мовних структур і закономірностей; такий аналіз вимагає зіставлення тексту з іншими текстами, написаними в ту ж історичну епоху і тією ж мовою. У психологічному аналізі основний акцент робиться на суб’єктивну складову, тобто на індивідуальні стилістичні особливості тексту, що йдуть від автора, на тих комбінаціях виразу, які не задаються жорстко правилами мови. Осягнення суб’єктивної складової тексту має йти методом “вживання” дослідника у текст, а значить, у задум, мету, стан автора. Правильне розуміння тексту є мистецтвом, це інтуїтивне “схоплення” загального змісту твору. Німецький дослідник запровадив до наукового обігу поняття “герменевтичного кола”. Він зауважив, що для розуміння цілого тексту істотне розуміння частин, але у той же час для розуміння частини, як правило, необхідним виявляється розуміння цілого.

Розуміння “герменевтичного кола” передбачає, що об’єкт розгляду складається з низки пропозицій (частин). Тому для правильного розуміння об’єкта необхідне розуміння сенсу кожної пропозиції, але у той же час, щоб правильно зрозуміти сенс кожної пропозиції, ми повинні “схопити” загальний зміст об’єкта. Наприклад, певний текст, написаний автором, є частиною творчої спадщини цієї людини загалом. Тому для правильного розуміння тексту важливо знати про інші роботи загалом.

Погляд

Один із представників герменевтики В. Дільтей, аналізуючи специфіку “герменевтичного кола”, акцентував увагу на тексті як “творчому дусі” індивіда. Тобто правильне розуміння тексту є можливим лише у разі правильного розуміння духу епохи, у якому жив та творив автор. Тому є необхідним детальне дослідження й осягнення духу культурно-історичних епох. Дослідник також сформулював

ідею про те, що проблема у розумінні не є просто однією з проблем теорії пізнання, а є основа гуманітарного знання взагалі. Власне ці ідеї й заклали основи філософської герменевтики.

Філософська герменевтика як особливий напрям у філософії ХХ століття виникла на основі роботи М. Хайдеггера “Буття і час”. Свого концептуального оформлення набула у працях його учнів, зокрема Х.-Г. Гадамера “Істина і метод”. У праці він проаналізував можливості практичного застосування методу герменевтики до різних філософських і літературних творів. У своїх поглядах він ураховував принципову відмінність природничих і гуманітарних наук, підкреслюючи відмінність у їх природі та ставленні до світу. Термін “метод”, винесений ним у заголовок книги, він використовував для позначення природничих наук і їх методології. Він наголошував, що за допомогою методу можна зрозуміти далеко не все. Більше того, “метод” не дозволяє нам наблизитися до розуміння найважливіших сфер людського буття (мистецтво, історія, мова тощо). Єдиний шлях до їх справжнього розуміння лежить через герменевтичний аналіз, спрямований на виявлення істини. Розуміння лежить в основі людського ставлення до світу, це форма “первинної даності світу людині” (Х.-Г. Гадамер). Тому тлумачення будь-яких текстів є, перш за все, шлях до розуміння самої людини, її сутності. Текст безліччю ниток пов’язаний з епохою, у яку був створений. І інтерпретатор відшукує у тексті ті верстви сенсу, які пов’язують його з цією епохою. Однак текст, ставши культурним й історичним фактом, впливає і на наступні епохи. Тому наші сучасні інтерпретації тексту є далеко не останнім словом, на зміну їм прийдуть нові, більш точні й правдиві з позицій їх історичної епохи.

6. Екзистенціалізм

Поняття

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ або ФІЛОСОФІЯ ІСНУВАННЯ – один із найвпливовіших філософських напрямів ХХ століття. Його назва походить від латинського терміна “*existentia*” – існування.

Засадничою ідеєю у філософії екзистенціалізму є проблема людського існування (екзистенція). Зрозуміти людське буття неможливо раціональними методами, методами природничих наук. Воно досягається лише інтуїтивно. Людське життя постає перед дослідником у вигляді потоку переживань, у який залучений і сам дослідник. Тобто він не лише відсторонено споглядає, а й сам живе у ньому. Для аналізу людського життя екзистенціалісти використовують низку понять, які описують певні стани людини – “модуси” – страх, надію, відчай, рішучість тощо. За цими переживаннями стоїть певна трансцендентна сутність, на яку ці переживання спрямовані. Глибинна таємниця людського існування полягає, з одного боку, у постійній спрямованості (інтенціональності) на щось поза нею самою, а з другого – у відкритості, незамкнутості через спрямованість до цієї трансцендентної сутності.

Ще одна особливість людини – її смертність. Неминучість і невідворотність смерті змушує людину по-іншому поглянути й оцінити життя, дозволяє глибше зрозуміти його сутність. Акцент на трагічності цього існування робить екзистенціалізм “філософією розпачу” у розумінні творчості як способу прориву з цього світу, дозволяє назвати її філософією творчості. Зазначимо, що у своєму розвитку екзистенціалізм спирається передусім на ідеї напряму – філософії життя, а також суб’єктивний ідеалізм С. Керкегора і феноменологію Е. Гуссерля. Як філософський напрям екзистенціалізм виник напередодні Першої світової війни й проіснував до 60-х років XX століття. Він є неоднорідним. Умовно поділяється на релігійний (М. Бердяєв, К. Ясперс, М. Бубер, М. Марсель та інші) та атеїстичний (Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Хайдеггер та інші). Зауважимо, що багато екзистенціалістів, особливо французьких, свої філософські погляди висловлювали у художніх творах: романах, п’єсах, есе тощо.

Багато ідей екзистенціалізму сприяло створенню нового філософського напряму – герменевтики.

Погляд

Німецький філософ Мартін Хайдеггер заперечував можливість розгляду суб’єкта як чогось самотійного, ізольованого від світу. Усі “зустрічі” з іншими завжди перебувають у контексті “спіль-

ного буття”. Найважливіша особливість “тут-буття” - це сама його можливість бути, існувати й реалізовуватися у сьогоденні. Але це завжди можливість становлення чогось іншого, чого не було раніше. Ця “можливість буття” виступає для людини не просто як “відкрита”, а й лякає у своїй відкритості і невизначеності. Усвідомлення її веде нас до розуміння “тимчасовості” нашого “тут-буття”, тобто мова йде про скороминущість кожної миті життя. Перед кожною людиною стоїть вибір: “бути чи не бути”, знайти себе чи загубитися. “Вибір себе” здійснюється перед обличчям власної смерті і має на увазі прийняття відповідальності за себе, за своє життя. Справжнє ж існування полягає у житті особою до смерті й дозволяє людині переносити тимчасовість буття, і саме в цьому розкривається сенс буття для людини.

Суттєвою рисою людського існування є проектування майбутнього, однак турботи про майбутнє будуються на базі минулого. Минуле (що стало), сьогодення і майбутнє (прийдешне) розкривають суть часу для людини як темпоральність, яка існує поза людиною. Буття обмежене людським мисленням і мовою, за допомогою якої і здійснюється людське мислення. Людське мислення неможливе без мови, але мова накладає на мислення безліч обмежень: “спадщина слів” і різних правил, які задають те, що ми можемо сказати і що не можемо. У результаті за допомогою мови ми говоримо не про буття, а всього лише про суще. Але буття не розкриває себе у сущому, воно розкриває себе тільки з власної ініціативи. І відбувається це розкриття у мові, але не лише науковій чи філософській, а в поетичній. М. Хайдеггер уважав мову “домівкою буття”, у якому живе людина. Охоронцями цієї оселі є мислителі й поети.

Отже, окреслення предметом дослідження широкої проблематики, пов’язаної із існуванням і розвитком людини, зробило екзистенціалізм провідним філософським напрямом у розвитку сучасної науки.

7. Марксистська філософія

Марксистська філософія являє собою одну із трьох тісно пов’язаних між собою частин марксизму, що включає у себе політичну економію і так званий науковий комунізм. Марксистська філософія має особливе

значення у житті суспільства, оскільки вона стала теоретичним фундаментом практичної соціальної діяльності – революційної боротьби за побудову комунізму, яка активно велася в XIX–XX столітті і багато у чому визначила засадничі події цього часу (соціалістична революція у Росії і спроби побудови комунізму у СРСР та країнах соціалістичного табору).

Марксистська філософія складається з двох взаємопов'язаних частин: діалектичного матеріалізму (вчення про природу і пізнання) та історичного матеріалізму (вчення про суспільство). Діалектичний матеріалізм є результатом переосмислення гегелівської ідеалістичної діалектики та діалектичним переосмисленням колишнього метафізичного (у першу чергу фюрбахівського) матеріалізму.

В історії марксизму простежується такі етапи:

класичний, пов'язаний із діяльністю К. Маркса та Ф. Енгельса (1848–1895рр.);

період неомарксизму, пов'язаний із діяльністю В. Леніна, Й. Сталіна (розвивається у Росії у XX столітті);

франкфуртська школа у Німеччині, пов'язана із діяльністю Т. Адорно, Т. Маркузе, Х. Габермаса, Г. Хорхаймера (склалася у 1930–1940 рр.).

Теоретичні засади

Основні ідеї діалектичного матеріалізму:

матерія (природа) є первинною, а людська свідомість – похідною від матерії, властивістю високоорганізованої матерії, що з'являється на досить високому рівні її розвитку. Водночас повністю заперечується існування будь-яких ідеальних надприродних сутностей типу Бога, гегелівської Абсолютної ідеї, Світового розуму тощо;

матерія вічна, вона не виникає і не зникає, найважливішою властивістю є рух, зміна, розвиток. Немає матерії без руху, а руху – без матерії. До того ж рух абсолютний, а спокій відносний;

рух матерії здійснюється в просторі і часі, тому їх не можна “відривати” від матерії. Існує низка форм руху (механічний, фізичний, хімічний, біологічний, соціальний, що відображають загальний хід еволюції матерії;

розвиток матерії загалом і будь-яких об'єктів зокрема здійснюється відповідно до трьох законів матеріалістичної діалектики, сформульованих на основі виявлених Гегелем закономірностей.

Гносеологія марксистської філософії зазвичай характеризується як теорія відображення. Її суть полягає у тому, що процес пізнання трактується як відображення в людській свідомості певних вражень, що надходять у нього ззовні. Аналогічні погляди можна виявити і в домарксистському матеріалізмі.

Особливості марксистської гносеології:

процес пізнання вважається підпорядкованим трьом законам діалектики;

проводиться якісна різниця між пізнанням теоретичним і емпіричним (що включає у себе чуттєве), показується, що теоретичне пізнання не зводиться до емпіричного, хоча й будується на його основі. Теоретичне пізнання оперує загальними поняттями (неіснуючими поза свідомістю), включає у себе створення гіпотез, що передбачають майбутні результати експериментів і спостережень тощо;

затверджується діалектичний зв'язок між абсолютною та відносною істиною: абсолютна істина (як повне, вичерпне знання про все буття в цілому) є недосяжною, на кожному етапі розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносними істинами (тобто частковим, неповним знанням про окремі складові буття), але накопичення відносних істин у процесі пізнання дозволяє нам нескінченно наближатися до абсолютної істини;

критерієм істини є суспільна практика людства, практика ж є основою та метою пізнання.

Історичний матеріалізм – це марксистське вчення про суспільство, яке розглядає особливості застосування законів матеріалістичної діалектики у вивченні життя суспільства. Теза про первинність матерії і вторинність свідомості конкретизується у соціальній філософії як теза про первинність суспільного блага і вторинність суспільної свідомості.

Суспільство розуміється як сукупність матеріальних суспільних процесів і відносин, що існують незалежно від волі і свідомості окремих індивідів або суспільства загалом. Суспільна свідомість пояснюється як відображення суспільного буття [17].

В основі суспільного буття лежать продуктивні сили та виробничі відносини, які у своїй сукупності становлять реальний базис суспільства, на якому будуються політична та ідеологічна надбудова. Перш ніж займатися наукою, політикою, філософією, мистецтвом

тощо, люди мають їсти, пити, одягатися. Характер і рівень розвитку продуктивних сил загалом визначає тип виробничих відносин. Єдність продуктивних сил і виробничих відносин задає спосіб виробництва, який визначає суспільно-економічну формацію.

В історії людства виокремлюють п'ять основних суспільно-економічних формацій:

первісну;

рабовласницьку;

феодальну;

капіталістичну;

комуністичну, першою фазою якої є соціалістична.

Перехід від однієї формації до іншої є соціалістична революція. В основі соціалістичної революції є конфлікт між розвиненими продуктивними силами і старими, віджилими виробничими відносинами, що гальмують подальший розвиток продуктивних сил.

Марксизм – це філософське вчення, безпосередній вплив якого на соціально-політичне життя людства виявилось найбільш значимим і помітним. Суттєве поширення марксизму у XX столітті було пов'язане з тим, що він став офіційною ідеологією у СРСР та країнах соціалістичного табору. Після розпаду соціалістичної системи політичне значення марксизму різко впало.

Отже, марксистська філософія містить політичну економію і так званий науковий комунізм. Марксистська філософія має особливе значення у житті суспільства, оскільки вона стала теоретичним фундаментом практичної соціальної діяльності – революційної боротьби за побудову комунізму.

8. Структуралізм

Структуралізм – особливий метод аналізу в гуманітарних науках (лінгвістиці, семіотиці, етнографії, філософії тощо). Він виник у XX столітті і заснований на дослідженні структури об'єкта, тобто на виявленні в об'єкті складових і підсистем різного рівня, а також відносин між елементами, системами й усією системою загалом. Використання й розвиток цього методу сприяли виникненню низки наукових дисциплін інших напрямів: структурної лінгвістики, структурної ет-

нографії тощо. Відкритим залишається питання: чи можна говорити про структуралізм як самостійний філософський напрям чи лише про застосування структуралізму у філософських дослідженнях. Загалом структуралізм можна вважати окремим випадком системного підходу, де поняття “структура”, “елемент”, “підсистема” є центральними [8].

Цікаво знати

У 1913–1917 рр. російський лікар, філософ Олександр Богданов опублікував працю “Загальна організаційна наука (тектологія)”. У цій роботі він сформулював основні ідеї сучасного системного підходу. Зауважимо, що ця праця стала відома широкому науковому загалу лише у другій половині XX століття. Тому у становленні загальної теорії системи і системного підходу вирішальну роль відіграла програма австрійського біолога Людвіга фон Берталанфі. Її він розробив наприкінці 40-х років XX століття. Системний підхід почав широко використовуватися в різноманітних галузях знання, оскільки практично будь-який об’єкт може розглядатися як система. Особливо плідною було його використання у мовознавстві. Результатом цього є виникнення у XX столітті нової наукової дисципліни – семіотики й розвиток структурної лінгвістики.

Початковий етап структуралізму почав формуватися на початку XX століття у лінгвістиці. У цей період утвердилося розуміння мови як системи, що володіє певною структурою. Такий підхід був запропонований швейцарським лінгвістом Фернандом де Соссюром. У Женеві він прочитав курс лекцій, у яких окреслив низку проблемних точок з цього питання. Подальшого розвитку його ідеї набули у роботах Романа Якобсона й Миколи Трубецького. Власне їх роботи й заклали підвалини структурної лінгвістики. У 40-х роках XX століття сфера застосування структурного методу суттєво розширилася. У цей час оформився структуралізм як метод аналізу в гуманітарних науках. Представники напрямку Клод Леві-Стросс, Ролан Барт, Мішель Фуко, Юрій Лотман та інші використовували ідеї й принципи структуралізму у вивченні артефактів масової й первісної культури, семіотики культури та історії науки тощо. Попри різноманітну тематику їх досліджень об’єднавчою рисою структуралістських досліджень є

те, що досліджуваний об'єкт розуміється, перш за все, як специфічна мова або текст, “написаний” на цій мові. Ця мова або текст розглядається як якась система, що володіє внутрішньою структурою, зі своїми елементами, стійкими підсистемами різних рівнів, визначеними відносинами між елементами і підсистемами тощо [24].

Структуралізм відіграв важливу роль у інтелектуальному житті ХХ століття. Він сприяв виробленню особливої методології наукового аналізу й на її базі – специфічних методик дослідження у найрізноманітніших сферах знання. У 80-х роках ХХ століття структуралізм був витіснений новою його формою – постструктуралізмом.

9. Неотомізм

Неотомізм – напрям сучасної філософії, який ґрунтується на філософії Фоми Аквінського. У 1879 році була опублікована енцикліка папи Лева ХІІІ, у якій томізм було проголошено офіційною філософською доктриною Ватикану. Центрами розвитку та пропаганди ідей цього напрямку є низка католицьких інститутів, зокрема: Академія св. Фоми у Ватикані, Католицький інститут у Парижі, університет Нотд-Дам у США та інші. Зауважимо, що неотомізм увібрав у себе багато ідей філософії ХІХ–ХХ століття. В умовах сьогодення неотомізм є найбільш впливовою й авторитетною філософською течією у католицизмі. Представниками цього напрямку є Е. Жильсон, Ж. Маритен, Е. Корет, К. Ранер, К. Войтила та інші.

У неотомізмі зберігається фундаментальна для християнства теза про створення світу Богом з нічого. Для усіх об'єктів створеного світу їх сутність (форма) передує існуванню, перебуваючи у розумі Бога. Творячи світ, Бог дарує їм існування, наділяючи світ власною екзистенціальною повнотою. Кожен об'єкт створеного світу є з'єднанням форми (сутності) і матерії. Матерія трактується як створене Богом зовсім пасивне начало, чиста можливість, яка стає дійсністю лише за наявності форми. Але оскільки створений світ – це творіння Бога, то вивчення цього світу дозволяє людині щось дізнатися і про самого Творця [17].

У теорії пізнання неотомізму відрізняється істина онтологічна і логічна. Онтологічна істина полягає у відповідності суті створено-

го об'єкта задуму Творця. Логічна істина пов'язана з пізнавальними здібностями людини, а значить, завжди обмежена і суб'єктивна. Будь-який наявний об'єкт можна розглядати з різних сторін. Сам процес людського пізнання трактується як “дематеріалізації” об'єктів, тобто звільнення їх від матерії та наближення до досягнення чистої форми. Чуттєве пізнання породжує різні чуттєві образи, а інтелект здійснює їх обробку і породжує поняття, що дозволяє нам максимально наблизитися до розуміння “форм”. Людина розуміється як поєднання душі й тіла, у якому душа відіграє роль формотворного принципу, а значить, є основою особистості. Індивідуальність кожної конкретної людини пов'язана з тілом – матеріальним початком. Кожній душі приманний “природний закон”, згідно з яким треба творити добро й уникати зла. Це пов'язано з властивою душі інтенцією – спрямованістю до Бога. Ця інтенція є також основою творчості і культуротворчим складником діяльності.

10. Постмодернізм

Термін “постмодернізм” походить від латинських слів “post” – після і “modernus” – сучасний. Термін використовується для позначення особливого напрямку у філософії наприкінці XX століття, термін постмодерн – для позначення особливої епохи сучасної цивілізації, а також специфічного напрямку в культурі й науці у цю епоху. Поняття постмодерну слугує для фіксації певних фіксацій, указує на розрив з традиціями епохи модерну в ще новішу наступну за модерном епоху. Поширення у науковому обігу терміна “постмодерн” припадає приблизно на середину XX століття. Спочатку його пов'язують із розвитком архітектури, пізніше він проникає в інші сфери культури (образотворче мистецтво, літературу, психологію та теорію мови тощо). Як філософський напрям постмодерн сформувався наприкінці XX століття [17].

Зверніть увагу

Уперше термін у сфері філософії використав Жан-Франсуа Ліотар у роботі “Стан постмодерну”. Він запропонував говорити про “постмодерністський стан” сучасного суспільства.

Постмодернізм не набув ніякого організаційного оформлення і є доволі різнорідним явищем. Джерелом постмодернізму можна вважати постструктуралізм, а першими представниками – французьких постструктуралістів Ф. Барта, М. Фуко, Л. Лакана, Ж. Дельоза.

У 80–90-х роках XX століття у постмодернізмі почала виявлятися тенденція пошуку “свого коріння”. До постмодерністів долучається все ширше коло дослідників, зокрема засновник “філософії реконструкції” Жак Дерріда, представники аналітичної філософії Річард Рорті, Жан Бодрійяр, автор концепції “ігрової природи культури” Й. Хейзинг та інші.

Постмодернізм є міждисциплінарним і міжнародним явищем, особливого поширення він набув у Франції та США.

Постмодернізм слід розглядати як спробу філософського осмислення людської культури наприкінці XX століття і одночасно як вираз самовідчуття людини цієї епохи. Він уявляється прагненням подолати загалом сучасну філософію “епохи модерну”. У постмодернізмі (як у постановці проблем, так і у їх вирішенні) явно проглядаються сліди практично всіх течій сучасної філософії, що передують йому.

Постмодернізм ставить завдання позбавлення культури від диктату розуму і традицій. Учення постмодерністів багато у чому суперечливе, що можна вважати ще одним зі способів “подолання” розуму.

Погляд

Представник постмодернізму Ж. Дельоз у роботах “Ніщє” і “Логіка сенсу” розрізняє у філософії три типи філософів залежно від того, які цілі вони перед собою ставили. Так, більшість філософів від Платона до Ф. Ніщє уважали метою філософії пізнання вищих принципів, що лежать за повсякденним світом. Досократики та Ф. Ніщє досліджували потаємні глибини людської сутності: вихід за межі розуму, мандри по “забороненому”; стоїки, кініки та постмодерністи мету філософії вбачали у дослідженні “автономної” поверхні, не пов’язаної з “висотами” та “глибинами”. Дослідник заперечує існування чого-небудь, окрім самої “поверхні”. Перетворення філософа на “блоху”, а філософії на “збочення” позбавляє філософію будь-якого серйозного значення, вона набуває статусу “розваги” і в цьому сенсі стає грою. Адже постмодернізм обіцяв

вирішити серйозну соціальну проблему: позбавити людство від усілякого диктату. Учений не проголошує, що за “поверхнею” нічого не має, що вона абсолютно автономна, це не знищить ні “глибину”, ні “висоту” – якщо ті справді існують. Аргументом на користь їх існування є досягнення науки, що відкриває закони буття і техніки, що використовує ці закони, тобто те, на чому заснована сучасна цивілізація і завдяки чому вона живе. Довести ж їх відсутність ще нікому не вдалося, хоча щось подібне проголошувалося й раніше.

Отже, у світлі постмодернізму науковці загалом повинні відмовитися від домагань на всезнання і визнати відносність будь-яких набутих істин, раніше відкритих у філософії, науці, мистецтві тощо. Будь-яка істина може й повинна бути поставлена під сумнів і деконструкції.

Погляд

У сучасній філософії французький дослідник Ж. Дерріда отримав титул творця філософії деконструкції. Деконструкцію він розглядає як мету, загальний принцип і метод аналізу, що веде до руйнування цілісного тексту. Її суть полягає у пошуку у “сказаному” “невимовного”, виявленні текстових протиріч, конфліктів та неузгодженостей і водночас зведенні їх до глибинних передумов західного мислення і філософії. Дослідник стверджує про множинність інтерпретацій будь-якого тексту, однаково правильних чи неправильних.

У постмодерністських творах мистецтва ведеться явне змішання стилів і жанрів, навмисне забуття імен і дат, у літературних творах відсутні герої, послідовність викладу постійно порушується за рахунок нескінченних відступів тощо. Метою стає життя при забутті традицій, життя не за правилами, іронічне ставлення до всього раніше створеного і пародіювання його. Вищою цінністю оголошується новизна, здатна принести задоволення. Постмодернізм стає апологією випадкового, а філософія “поверхні”, втративши будь-яку глибину, перетворюється на літературну для розваги. Однак постмодерністи забули, що будь-яке нове швидко приїдається, у тому числі і нескінченна гонитва за новизною.

Попри те, що постмодернізм викликав величезний інтерес наприкінці XX століття, на теперішній час він зазнає критики. Зокрема, стало очевидним, що руйнування і реконструкція доречні лише тоді, коли розчищають місце для будівництва нового, а не коли ведуться заради самих себе. Витончені інтелектуальні ігри, які вели постмодерністи у своїх книгах і статтях, виявилися доступними по суті невеликому колу інтелектуалів і тому не спричинили серйозного впливу на широкі кола інтелігенції. Але у той же час ідеї постмодернізму виявилися співзвучні загальним ідеям культури епохи модерну, що і пояснює збереження інтересу до нього.

Отже, постмодернізм є специфічним напрямом у культурі та науці у цю епоху. Слугує постмодернізм для фіксації, яка вказує на розрив з традиціями епохи модерну в ще новішу, наступну за модерном епоху.

Висновки

Сучасна філософія науки XX століття являє собою своєрідне і цікаве явище: на відміну від попередніх епох розвитку європейської філософії, вона активізує і широко використовує не лише останні, найновіші концепції та здобутки, а фактично всю попередню історію філософії. Унаслідок цього вона постає надзвичайно різноманітною, строкатою, із майже незорою широтою проблематики.

Виникнення і розвиток позитивізму пов'язані із розвитком науки, особливо природничих дисциплін, і прагненням науки підпорядкувати філософію своїм ідеологічним та методологічним потребам. Психоаналітична філософія презентувала низку ідей, які можуть бути продуктивними у вирішенні наукових проблем, пов'язаних із природою, життям і діяльністю людини.

Структуралізм сприяв створенню особливої методології наукового аналізу й на її базі – специфічних методик дослідження у найрізноманітніших сферах знання.

Постмодернізм – специфічний напрям у культурі та науці, який слугує для фіксації, яка вказує на розрив традиціями епохи модерну в наступну за модерном епоху.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості розвитку сучасної філософської думки.

2. Укажіть причини виникнення емпіріокритицизму та окресліть його методологічні можливості у вирішенні наукових проблем.

3. Чи погоджуєтеся ви з думкою про те, що розвиток позитивізму пов'язаний із бажанням дослідників підпорядкувати філософію своїм методологічним та ідеологічним потребам? Відповідь обґрунтуйте.

4. Поміркуйте, як психоаналіз у своєму розвитку пов'язаний з філософією мови та лінгвістикою.

5. Чи погоджуєтеся ви з ідеями прагматизму про те, що людська свідомість є знаряддям пристосованості до реалій зовнішнього світу? Відповідь обґрунтуйте.

6. Визначте, чи можна істину ототожнювати з корисністю як у прагматизмі? Відповідь обґрунтуйте.

7. Визначте передумови виникнення кантіанства. Доведіть, що неокантіанство було покликане утворити новий союз філософії в природознавства.

8. З'ясуйте особливості поглядів дослідників марбурзької наукової школи.

9. Визначте, у чому полягає продуктивність поглядів представників герменевтики на розвиток сучасної науки.

10. Що таке герменевтичне коло? Яким бачив його методологічний потенціал у своїх працях В. Дільтей? Відповідь обґрунтуйте.

11. Охарактеризуйте основні ідеї екзистенціалізму та визначте їх продуктивний потенціал для розвитку науки.

12. Укажіть основні етапи розвитку історії марксизму. Визначте основні ідеї діалектичного матеріалізму.

13. Визначте, у чому полягає специфіка методологічного наукового аналізу, яку запропонував структуралізм.

14. Окресліть засадничі ідеї неотомізму. З'ясуйте, у чому полягає методологічний потенціал неотомізму для розвитку наукових досліджень.

15. Визначте особливості розвитку постмодернізму у філософії. Що він може продуктивного запропонувати для сучасних наукових досліджень? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Поль Рікер “Розуміння та пояснення”

Розуміння і пояснення – дві взаємопов’язані процедури герменевтики. Розуміння – це процедура проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього призначення, яка складає, поряд з інтерпретацією, основну функцію герменевтики. Розуміння є мистецтвом розуміння значення знаків, переданих однією свідомістю, і сприймається іншими свідомостями через їхнє зовнішнє вираження (жести, пози, мова). Мета розуміння – здійснити перехід від вираження до того, що є основною інтенцією знака, і вийти назовні через вираження. Згідно з поглядами В. Дільтея, процедура герменевтики (процедура розуміння) можлива завдяки здатності наділяти кожную свідомість здатністю проникати в іншу свідомість не безпосередньо, шляхом переживання, а опосередковано, відтворюючи творчий процес із зовнішнього вираження.

Наявність матеріальної основи знаків, моделлю якої є письмо, зумовлює перехід від розуміння до інтерпретації. Розуміння характеризує загальне явище проникнення в іншу свідомість за допомогою зовнішнього позначення. Інтерпретація є операцією розуміння, спрямована на знаки, зафіксована у письмовій формі. Операція інтерпретації супроводжує процедуру розуміння і це демонструє сформоване відношення між письмом і читанням; читання зводиться до того, що читає суб’єкт, опановує смисли, що містяться у тексті. Це оволодіння дозволяє йому подолати тимчасову і культурну відстань, яка віддаляє його від тексту так, що читач освоює значення, які через дистанції, що існують між ним і текстом, були б йому чужі. У цьому широкому сенсі відношення “письмо-читання” може бути представлено як окремий випадок розуміння, яке здійснюється за допомогою проникнення в іншу свідомість через вираження.

В. Дільтей зафіксував протилежність між словами “розуміти” і “пояснювати”. На перший погляд, розуміння і пояснення альтернативні: треба прийняти або одне, або інше. Насправді, мова не йде про конфлікт методів, оскільки до методології належать лише пояснення. Розуміння швидше за все припускає прийоми або процедури, застосовувані у тому випадку, коли зачіпається співвідношення або

цілого, або частини, або сенсу і його інтерпретації; однак, як би не була відточена техніка цих прийомів, основа розуміння полягає в інтуїтивній чинності першої кривності між інтерпретатором і тим, про що йдеться у тексті.

Конфлікт між розумінням і поясненням приймає форму справжньої дихотомії з того моменту, як дві протилежні одна одній позиції починають співвідносити з двома різними сферами реальності – природою і духом. Тим самим протилежність, виражена словами “розуміти – пояснювати”, повертає до протилежності природи і духу, представленої в так званих “науках про дух” і “науках про природу”. Схематично цю дихотомію можна уявити так: науки про природу мають справу з фактами, які, як і природа, з часів Г. Галілея і Р. Декарта піддаються математизації; потім – процедури верифікації, які визначаються спростованістю гіпотез (К. Поппер); нарешті, пояснення – це родове ім’я для трьох різних процедур: генетичного пояснення, що виходить з попереднього стану; матеріального пояснення, що спирається на систему меншої складності, яка лежить в основі; структурного пояснення через синхронне розташування елементів або складових частин. Виходячи з цих трьох процедур, “науки про природу”, “науки про дух” можуть провести такі протиставлення своїх елементів: відкритим у спостереженні фактам протиставити знаки, запропоновані для розуміння; фальсифікації протиставляти симпатію чи інтропатію; нарешті, трьом моделям пояснення (каузальній, генетичній, структурній) протиставити зв’язок, завдяки якому ізольовані знаки об’єднуються у знакові сукупності.

Саме ця дихотомія була поставлена під питання з моменту виникнення герменевтики, яка завжди так чи інакше вимагала об’єднання своїх поглядів і позицій свого опонента в одне ціле.

...Оскільки розуміння постійно конститує нередуковану основу інтерпретації, остільки воно передує процедурам пояснення, супроводжує і завершує їх. Воно створюється опосередковано через предмет даного тексту, тобто через світ, який стає змістом тексту і який читач може обжити завдяки уяві і симпатії. Розуміння супроводжує пояснення тією мірою, якою опозиція “письмо-читання” продовжує формувати інтерсуб’єктивність комунікації і в цій якості сходиться до діалогічної моделі питання і відповіді, описаної Коллінгвудом і Х. Г. Гадамером. Нарешті, розуміння завершує пояснення тією мірою,

якою воно долає географічну, історичну або культурну дистанцію, яка відокремлює текст від його інтерпретації. У цьому сенсі розуміння передбачає пояснення настільки, наскільки пояснення розвиває розуміння. Це подвійне співвідношення може бути коротко виражене девізом: більше пояснювати, щоб краще зрозуміти.

Друкується за виданням: Поль Рикер. Понимание и объяснение. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В. С. Степина. Москва : Мысль, 2010. С. 283, 284.

Запитання

1. Поясніть, як автор у тексті показує протилежність понять “розуміння” та “пояснення”?
2. Визначте етимологію понять “розуміння” та “пояснення”. Поміркуйте, чому це взаємозалежні поняття.
3. Поясніть інтерпретацію як операційне розуміння.
4. Визначте мету розуміння та її роль у герменевтиці.

2. Юрген Хабермас “Філософський дискурс про модерн”

У випадку з Гегелем і Марксом йшлося про те, щоб не займатися в черговий раз зверненням до інтуїтивної моральної тотальності в горизонті самовідносин пізнання і чинних суб’єктів, а осмислити модель вільного волеутворення в умовах комунікативного співтовариства, що спонукає усіх своїх членів до співпраці. Хайдеггер і Дерріда ставлять перед собою мету не співвідносити чуттєво-творчі горизонти світорозуміння з конкретним буттям або структурно створювальним фоном подієвості. Вони структурували комунікаційні життєві світи, здатні піднятися над середовищем і відтворити дії, орієнтовані на взаєморозуміння. У виокремлених тезах я ще наполегливо доводив до свідомості читачів думку про те, що парадигма пізнання предметів повинна змінитися парадигмою взаєморозуміння між суб’єктами, здатними міркувати і діяти. Гегель і Маркс так і не зуміли домогтися зміни парадигм. Хайдеггер і Дерріда намагалися позбутися метафізичної суб’єктивності, однак над ними занадто сильно тяжіла філософська традиція. Фуко, тричі проаналізувавши фактор примусу до подвоєння апорій самоставлення суб’єкта, спробував вдатися до теорії влади і в результаті виявився у глухому кутку. Якщо вже бути до кінця відвертими і не соромитися у формулюван-

нях, то він фактично оголосив людину “неіснуючою” і тим самим долучився до послідовників Хайдеггера і Дерріда з їх запереченням суб’єкта. Подібно до них, Фуко вже не робив жодних спроб замінити застарілий порядок речей і марно оновити власними силами метафізично самотній, задавлений структурами суб’єкт. Зрозуміло, трансцендентальна історична “сила” – єдина константа в перипетіях сили переможців і переможених дискурсів – зрештою виявляється всього лише еквівалентною поняттю “життя” в її традиційній екзистенціалістській інтерпретації. Більш прийнятний варіант можна знайти, відмовившись від дещо сентиментальної передумови метафізичного простору, а метання між трансцендентальною і метафізичною концепціями, між радикальною саморефлексією і відсутністю можливості повернутися до витоків архаїчних часів, між продуктивністю людського роду в діяльності самовиробництва і самовідтворення і попереднього виробництва... Одним словом, якщо ми будемо вважати містифікацією горезвісного подвоєння тим, чим вона є насправді, – симптомом вичерпності, то виявляється, що парадигма філософії свідомості повністю вичерпала себе; у такій ситуації перехід до парадигми взаєморозуміння зумовить зникнення цього симптому.

Якщо ж ми зможемо використовувати як передумову розроблену в одній з моїх робіт модель дій, орієнтованих на взаєморозуміння, то об’єктивувати позицію, яка дає суб’єкту пізнання можливість орієнтуватися як на самого себе, так і по суті в цьому світі, незабаром втратить своє привілейоване становище. Більше того, у підставу парадигми розуміння закладена перформативна позиція інтерактивних учасників, координуючих плани своїх дій шляхом досягнення взаєморозуміння з приводу того, що відбувається. Як приклад, між особистістю і поколінням формуються міжособистісні відносини, вони виконують вербальну функцію і є виразом ставлення до цієї функції. Структура інтерсуб’єктивності відносин вибудовується за допомогою набору таких взаємообмежень, які говорять, що слухають і на цей момент сторонні. У сфері граматики їй відповідає система особових займенників. Освоїти ці правила, навчитися вибирати в перформативній позиції установки першої, другої і третьої особи і трансформувати їх.

Друкується за виданням: Юрген Хабермас Философский дискурс о модерне ; пер. с нем. Москва : Весь мир, 2003. С. 34, 35.

Запитання

1. Поміркуйте, що автор розуміє під структурно створювальним фоном подіївості.
2. Опишіть модель дій, орієнтовану на взаєморозуміння.
3. Визначте, що автор розуміє під перформативною позицією інтерактивних суб'єктів.

3. Жан-Поль Ліотар “Відповідь на питання: що таке постмодерн?”

Що ж таке постмодерн? Яке місце він посідає або не посідає серед запаморочливих питань щодо правил зображення і розповіді? Звичайно ж, він є частиною модернізму. Усе, що ввійшло у вжиток, навіть вчора, підозріле імпресіоністське... Дивовижне прискорення “покоління” набувають один від одного. Твір може стати модерністським, лише будучи постмодерністським. Зрозуміло, що, таким чином, постмодернізм – не кінець модернізму, але стан його народження і цей стан постійний.

Але я не хочу обмежуватися таким дещо механічним розумінням цього слова. Якщо модернізм справді розвивається далеко від дійсності, наслідуючи певний зв'язок, помислимо, що всередині цього зв'язку можна розрізняти, як кажуть музиканти, два лади. Акцент може бути поставлений на безсиллі здатності уявлень, ностальгії присутності, яку відчуває суб'єкт. Або можна акцентувати на потужній здатності розуміння його, так би мовити, “не людяності” (саме цієї якості вимагає Аполлінер від художників-модерністів)... на тому зростанні буття і захвату, які виникають з винайденням нових правил гри...

Ось у чому протиріччя: естетика модернізму – ностальгічна естетика піднесеного; вона допускає посилення на непередбачене лише як на відсутній зміст, проте форма продовжує давати читачеві або глядачеві привід для втіхи і задоволення завдяки своїй впізнаваності. А ці почуття не утворюють справжнього почуття піднесеного, що є внутрішнім поєднанням задоволення і страждання: задоволення від того, що розум перевершує будь-яке уявне, біль від того, що уява або почуття не досягають рівня поняття.

Постмодерн – це те, що в модерні відсилає до неуявного зсередини уявного, не задовольняється правильністю форм, смаковим кон-

сенсусом, що дозволив випробовувати групову ностальгію за неможливим; зацікавлене в нових уявленнях, що дарують не задоволення, а відчуття, що неувяне існує. Постмодерний художник, письменник опиняються у ситуації філософа: текст, який він пише, твір, який створює, в принципі не можуть підкорятися встановленим правилам, про них не можна судити за допомогою детермінованих суджень, застосовуючи до цього тексту або твору відомі категорії. Тому твір чи текст володіють особливостями події, тому приходять до автора занадто пізно або, що одне і те ж, їх завжди використовують занадто рано. Потрібно розуміти постмодерн з огляду на парадокс майбутнього (пост) попереднього (modo).

Друкується за видання: Жан-Поль Ліотар. Ответ на вопрос: что такое постмодерн? Эстетика и теория искусства XX века. Москва, 2007. С. 332.

Запитання

1. Визначте, як автор пояснює поняття “постмодерну”.
2. Обґрунтуйте, у чому полягає “естетика постмодернізму”.
3. Поміркуйте, чому автор розуміє постмодерн з огляду на парадокс майбутнього.

ТЕМА 7. АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ НАУКИ

1. Пізнання і цінності. Проблеми співвідношення істини та цінностей.

2. Ціннісні орієнтації вченого: багатоманітність ціннісних мотивацій, свобода наукового пошуку і соціальна відповідальність ученого.

1. Пізнання та цінності. Проблеми співвідношення істини та цінностей

Проблема цінностей у науці є доволі дискусійною. Сучасні науковці міркують над проблемами: чи може бути наука вільною від цінностей; які цінності у науці та суспільстві є пріоритетними – піз-

навальні чи етичні; що є головним у наукових дослідженнях – відкриття нових законів і закономірностей існування буття й людини, її можливостей та перспектив розвитку як виду чи зростання добробуту людства і його безпеки; що дає наука для людини та культури тощо. Однозначної відповіді на це бути не може з огляду на те, що пошук істини передбачає також урахування моральних принципів і засад суспільного життя. На дослідницьку діяльність науковця впливає низка соціокультурних факторів, моральних норм і принципів, що є загальноприйнятими у суспільстві. Водночас наукові дослідження та їх результати також суттєво впливають на існування й розвиток людини, суспільства, культури. Реальна наука не є абстракцією.

Погляд

М. Полані у праці “Особистісне знання” стверджує, що наука створюється людьми, які в дослідженнях керуються своїми пристрастями, інтересами, потребами. Результати наукових пошуків віддзеркалюють те, наскільки дослідник віддає себе служінню тій чи іншій ідеї як цінності, що в кінцевому рахунку впливає на іманентну цінність істини. Очевидно, що наука й сама є певним етичним взірцем чи кодом.

Зауважимо, що моральні проблеми наукових досліджень не є абсолютно новими. В історії суспільно-філософської думки є різні підходи у розв’язанні дилеми “наука – мораль”.

Погляд

Англійський філософ Ф. Бекон у праці “Нова Атлантида” наголошував, що могутність знань треба охороняти від населення. Іншу позицію висловлював Г. Галілей. Він уважав, що наука є вільною від цінностей. Для вченого головною є істина, а не можливість негативних наслідків для суспільства.

Варто зазначити, що у XX столітті, особливо після Другої світової війни, людство серйозно замислилося над наслідками наукових відкриттів для людства, все більше усвідомлюючи їх негативний і навіть катастрофічний вплив на людську спільноту. Останніми десятиріччями ця проблематика набула особливої актуальності з огляду на низку відкриттів і технічних новацій, про які нещодавно могли мріяти та

розмірковувати хіба що фантасти. Ці наукові дослідження фахівці окреслюють поняттям нано-біо-інфо-комп'ютерно-мережні технології (NBICS) та зазначають, що їх потужність, революційність та інноваційність зумовить у майбутньому не лише кардинальні зміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства та людини, вплине на всі рівні мегаструктури матеріального світу, спричинить формування особливої наукоємної, високотехнологічної (high technology) промисловості, а й виявить здатність докорінно змінювати основи існування людства та його сутнісну природу. Стрімкий розвиток і конвергенція NBICS зумовить заміну природного світу на світ штучних реалій, перетворить не лише соціально-природне життя людей, а й вплине на його біосоціальну природу. Сучасні наукові та технічні новації постають у житті людини у вигляді дволикого Януса, який однією рукою пропонує їй низку надлюдських здібностей, можливостей, відчуттів, а другою, – спричиняє загрозу і навіть нищить її самобутню, унікальну ідентичність, перетворюючи на керований технічний придатак техногенного світу. За таких умов сучасна наука вже не розглядається як джерело розв'язання проблем, як панацея від вселенських бід чи людських прикрощів, вона все частіше стає джерелом їх виникнення (У. Бек). Витоки небезпеки та суспільних ризиків криються не у невігластві, а у знанні. Поряд із розвитком та впровадженням у життя наукоємних технологій, дослідники все частіше розмірковують над проблемами про їх наслідки для життя соціуму та власне самої людини. Окреслюючи питання щодо реальних небезпек, схованих за принадами науково-технічного прогресу, їх впливу на природу та сутність людини, пошуку ідеалу людини майбутнього технізованого світу, визначенням альтернатив щодо перспектив розвитку світу в майбутньому тощо науковці прагнуть запропонувати можливі шляхи запобігання реалізації песимістичних сценаріїв розвитку майбутнього людства та зберегти унікальність і самобутність людини, міру “людського в людині”. Людство вперше опинилося у межовій ситуації, вихід з якої можливий за умови перебудови ціннісних орієнтирів на основі реалізації гуманістичних принципів. У сучасному науковому пізнанні набуває актуальності принцип “перестороги”, який не вимагає заборони (мораторію) на певний напрям наукового дослідження, але актуалізує необхідність попередити чи зменшити можливі негативні наслідки. Тому сучасна етична думка має постійно відслідковувати фактичний науковий мате-

ріал та осмислювати його, перебувати у стані постійного розвитку та пошуку адекватних відповідей на виклики суспільства, оскільки нові технології створюють непередбачувані ситуації, до яких не можуть беззастережно застосовуватися наявні етичні підходи.

Цікаво знати

Орієнтиром у дослідженнях з окресленої проблематики є праці представників міжнародного інтелектуального та культурного руху в підтримку розвитку та використання науки і технологій для вдосконалення людських розумових і фізичних можливостей – трансгуманізму. Як новий напрям досліджень він був підготовлений усім ходом науково-технічного та культурного розвитку людства та виник як виклик, як необхідність задоволення найпотаємніших бажань людини у могутності, досконалості, довершеності та красі. Цей термін був запропонований у 1957 році засновником ЮНЕСКО Джуліаном Хакслі. Однією з перших праць, у якій були окреслені ідеологічні орієнтири цього напрямку, стало есе “Дедал: наука і майбутнє” британського біохіміка Джона Холдейна. Важливу роль у розвитку напрямку відіграли також праці Роберта Еттінгера “Перспектива безсмертя”, “Від людини до надлюдини”, у яких він розглянув можливі перспективи поліпшення людського організму. У роботах Наташі Віта-Мор сформувався напрям трансгуманітарного мистецтва, де ідеї та мрії про еволюцію, транслюдину, біотехнології, штучне життя стають частиною людської культури. До авангардних праць сучасного трансгуманізму слід віднести й твори Еріка Дрекслера “Машина творіння”, Ганса Моравека “Діти розуму” та ін.

2. Ціннісні орієнтації вченого: багатоманітність ціннісних мотивацій, свобода наукового пошуку і соціальна відповідальність ученого

Людина як цілісна, багатогранна істота не може розглядатися як певний деперсоніфікований гносеологічно-раціоналістичний суб’єкт. Розуміння людини лише як розумної істоти робить її за-

ручницею особистісного розуму та повною мірою не враховує її екзистенціальну природу. Людина як єдність у множині, як духовно-душевно-тілесна єдність (М. Бердяєв) є неподільним суб'єктом. Тому не існує жодних підстав для сумніву, що спровоковані маніпуляцією з тілесністю зміни неодмінно торкнуться і сфери психічного, вплинуть на духовну компоненту людської сутності. Будь-яке втручання у природу людини не завжди є її благом. Питання про науково-технічні можливості маніпулювання природою людини небезпечно як недооцінювати, так і переоцінювати.

Зверніть увагу

Майже половина усіх програм ООН, ЮНІДО, ЮНЕП включають проекти міжнародних домовленостей, пов'язаних із трансгенними організмами. Серед них два основних документи: “Кодекс добровільно визначених правил, яких належить дотримуватися при випуску організмів у навколишнє середовище”, підготовлений секретаріатом ЮНІДО, і “Протокол з біобезпеки у межах конвенції з біологічного різноманіття” ЮНЕП.

Однією із центральних проблем сучасної науки є проблема відповідальності за наслідки втілення результатів науки й сучасних технологій. Людина, яка долучається до сучасного наукового процесу й досліджує складні речі, пов'язує їх з певним моральним вибором і моральною відповідальністю. Отже, сучасна наука можлива за умови врахування природи людини, цінності пізнання й моральних орієнтирів.

Пошук етичних засад у ставленні людини до природи репрезентовано екологічною етикою, яка як самостійна галузь дослідження виникла у 70-х роках ХХ століття. Екологічна етика актуалізує пошук кардинально нових шляхів розвитку, які б засвідчили, насамперед, максимальне залучення всіх резервів і можливостей суспільства й побудови етичних відносин у системі природа-людина-суспільство на докорінно новій основі. Оскільки неможливо відмовитися від надбань науки й техніки ні тепер, ні в майбутньому, завдання полягає у тому, щоб надати їм морально-етичного смислу. Здобутки успадкованих нею етичних систем втрачають свою дієвість і навіть сенс. Вимір відносин крізь призму “добра” і “зла” їй доводиться пов'язувати із

зовсім новими модальностями людської могутності і їх можливими наслідками. Вона постійно опиняється і діє у невідомій для неї ситуації, що потребує неабиякої актуалізації її здібностей і зусиль. Створений людиною світ культури як штучне творіння може прийти у занепад чи збитися із прогнозованого шляху розвитку, зумовивши небезпечні наслідки як для людини, так і для світу загалом.

Особливості етики минулого, по-перше, базувалися на розумінні природи людини й природи речей як незмінних і об'єктивно зумовлених. Людина і її базовий стан по суті справи є незмінним і не являє собою об'єкта, який перетворює. По-друге, етичні відносини розповсюджувались безпосередньо на відносини людини з людиною, включаючи її звернення до самої себе, тобто є антропоцентричними. Вплив на об'єкти, які знаходилися поза сферою діяльності людини, практично не наділені етичною значимістю. По-третє, благо чи зло складають предмет етичних зацікавлень у діях, які знаходяться у практичному вимірі чи найближчій від них перспективі. Ця наближеність цілей стосується як часу, так і простору. Загалом у етичному вимірі реальна віддаленість дій була мала, часовий інтервал для передбачення, постановки цілей і визначення можливостей впливу був коротким, контроль за умовами обмежений.

Необхідність пошуку нових морально-ціннісних орієнтацій зумовлена потребою відстояти етичне право природи на існування і розвиток.

Погляд

Автор низки досліджень, присвячених філософському осмисленню проблем природи, етики відповідальності тощо, німецький філософ Ханс Йонас розробив онтологічні основи нової етики. На відміну від традиційної, норми нової етики орієнтовані на майбутнє й покликані відстоювати метафізику цілісного буття. Вони сприяють ліквідації панування людини над природою, замінивши відносини на піклування. Обов'язком людини, на думку дослідника, є формування уявлень про віддалені наслідки людської діяльності. Відповідальність за майбутнє є обов'язком людства. Водночас необхідною умовою майбутнього людини виступає майбутнє природи. Другим обов'язком, який мають взяти на озброєння норми нової етики, є мобілізація співмірного уявлення по-

чуття, тобто самопідготовка до готовності взяти близько до серця ще тільки уявне щастя чи нещастя майбутніх поколінь. Нова етика також має врахувати подолання антропоцентризму у побудові етичних відносин. Йдеться про поширення відповідальності людини на ті сфери, які раніше в етичному плані не розглядалися. Вирішення етичних проблем окремою людиною має базуватися на основі реалізації категоричного імперативу: “Чини так, щоб твої дії були одностайні із неперервністю справжнього людського життя на Землі”.

Отже, нова етика будується на нових принципах і засадах, що передбачають перехід з позицій теоретичного розуму до його практичного виміру. Загалом йдеться про переосмислення панівної дотепер версії особливого статусу людини у світі природи. Особливість статусу людини має спиратися на піклування, на визнання інших форм життя як онтологічно самодостатніх й унікальних. Зasadничою ідеєю є визнання того, що не лише людський фактор обумовлює наявність культурно-історичних практик. Дбаючи про людину як окремий вид в умовах технізованого, інформаційного суспільства, ми маємо при цьому не погіршувати становище інших живих істот, виявляти людяність не лише стосовно людини, а й до всього живого, до довкілля, яке разом із людиною і становить єдину сферу живого та розумного (В. Вернадський), у якій набуває здатності й можливості жити та гармонійно розвиватися людина.

Погляд

Українська дослідниця О. Гомілко вважає, що дані практики слід розглядати також через звернення до нелюдських агентів дії. Як приклад вона презентує новий напрям дослідження – філософію тварин. Оформлення і розвиток цього напрямку, на її переконання, обумовлює практичний запит культури, оскільки, не змінивши свого ставлення до тварин, навряд чи можна сподіватися на покращання міжлюдських стосунків. Філософська рефлексія світу тварин послабить людське домінування над ним, сконцентрує увагу філософського мислення на значному масиві інформації, прихованому від людини, продемонструє здатність презентувати нові сторони людського буття й природи. Водночас світ тварин, на переконання дослідниці, стає предметом філософської

рефлексії за умови подолання таких ключових принципів мислення, як об'єктивізм, антропоцентризм та просвітницький гуманізм.

Отже, однією із центральних проблем сучасної науки є проблема відповідальності за наслідки втілення результатів науки й сучасних технологій. Сучасна наука можлива за умови врахування природи людини, цінності пізнання й моральних орієнтирів.

Висновки

1. На дослідницьку діяльність науковця впливає низка соціокультурних факторів, моральних норм і принципів, що є загальноприйнятими у суспільстві. Водночас наукові дослідження та їх результати також суттєво впливають на існування і розвиток людини, суспільства, культури тощо.

2. Науково-технічний поступ людства зумовив кардинальні зміни у житті суспільства й людини. Створивши світ культури за рахунок світу природи, людина опинилася у пастці власної величії. Очевидно, що від надбань науково-технічного прогресу людині відмовитися неможливо, тому однією із засадничих ідей подальшого розвитку є надання їм морально-етичного виміру. Новий морально-етичний вимір зорієнтований на переосмислення особливого статусу людини у світі природи. Людина має піклуватися про природу, а не панувати над нею.

3. Етичні проблеми пов'язані з моральним вибором дослідника й передбачають відповідальність морального характеру – перед собою, науковим товариством, суспільством за наслідки його досліджень і втілення їх результатів.

4. Однією із центральних проблем сучасної науки є проблема відповідальності за наслідки втілення результатів науки й сучасних технологій. Людина, яка долучається до сучасного наукового процесу й досліджує складні речі, пов'язує їх з певним моральним вибором і моральною відповідальністю.

Питання для самоконтролю

1. Поміркуйте, чому проблема цінностей у науці є дискусійною. Відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте, як соціокультурні фактори впливають на дослідження науковців.

3. Поясніть, як ви розумієте тезу М. Полані про те, що наука є певним етичним взірцем.

4. Визначте позитивні та негативні наслідки запровадження технологій у життя людини.

5. Поміркуйте, чому однією із ключових проблем сучасної науки є проблема відповідальності ученого за втілення у практику результатів своїх досліджень.

6. Визначте основні ідеї політики нової етики Ханса Йонаса.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Карл-Отто Апель “Обґрунтування етики відповідальності”

... твердження про безсилля окремої людини з огляду на незавбачувані наслідки сьогоденної колективної діяльності виникло не на порожньому місці. Більше того, означене заперечення є цілком зрозумілим з точки зору принципів положень традиційної етики, що їх досі не спростовано: з такої ж точки зору людина, оскільки вона сама думає та вирішує, мусить також відповідати за ті дії, в яких бере участь. Але обидві ці передумови методологічного соліпсизму, які наголошують на тому, що кожен мислить особно й кожен окремо несе відповідальність за дії, в яких він бере участь, є по суті помилковими. Найбільш точно це доводить трансцендентально-рефлексивне обґрунтування комунікативної етики або етики дискурсу.

Кожен, природно, може, як ми це й спостерігаємо, думати “усаїтнено та вільно” (В. Гумбольдт). Але навіть коли хтось так чинить, то він у своєму мисленні завжди претендує на інтерсуб’єктивну обов’язковість, цінність своїх роздумів, причому це стосується не лише їхньої істини, але й їхнього смислу. Адже, згідно з принципом, саме смисл має бути таким, щоб ним як мовно артикульованим смислом можна було поділитися з іншими. З огляду на сказане в принципі ніхто не може мислити сам.

... Навіть уособлена та радикальна рефлексія мусить мати за свою передумову інтерсуб’єктивну дійсність мови і, таким чином, комунікативну спільноту. Саме останні й окреслюватимуть межу вільного від цінностей ставлення до світу, характерного для сучасних при-

родничих наук. І тому навіть вільні від цінностей природничі науки мусять (розпочинаючи пошуки істини в інтерсуб'єктивному вимірі) мати етику за (свою) передумову. Та, виступаючи передумовою науки, етика аж ніяк не може відповідати на власне наукові питання. Іншими словами, означена передумова виявляється тоді, коли ми розмірковуємо над суб'єктивними та інтерсуб'єктивними умовами можливості мислення як (передусім) здатності аргументуючих; тобто коли той, хто серйозно порушує ці питання і вступає з приводу них у дискусію, вже не може обминути ці передумови.

...Серйозно порушуючи це питання, ми принципово перебираємо на себе відповідальність за розв'язання проблеми реального світу, – але не “поодинці”, а як члени реальної комунікативної спільноти, що в її межах лише й можливе порозуміння, і водночас – як члени необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, що її слід припустити для перевірки та визнання наших претензій на істину. Ідеальна комунікативна спільнота, звісно ж, не існує реально, проте кожен, хто аргументує серйозно, не може не звертатися до ідеальної спільноти аргументуючи; він повинен, я би сказав, передбачати своє існування контрфактично, хоче він цього чи ні. І все ж таки, чого ми досягаємо у такий спосіб для обґрунтування етики?

Вдаючись до серйозної аргументації (з моменту самої постановки проблеми), ми визнаємо, по-перше, солідарну відповідальність за розв'язання проблем і рівноправність у розв'язанні проблем усіх членів реальної комунікативної спільноти, а саме: нині існуючих людей. По-друге, ми, завдяки неминучому існуванню контрфактичного припущення необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, у такий спосіб визнаємо також, що справжнє розв'язання проблем – навіть і тих, що є етично відносними, – має бути консенсуально доступним для всіх членів необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, ніби вони безпосередньо обговорюють його між собою.

Друкується за виданням: Апелъ Карл-Отто. Обґрунтування етики відповідальності. Л. Ситниченко. Комунікативна філософія. Київ: Либідь, 1998. С. 46–50.

Запитання

1. Поміркуйте, чому людина у реаліях сучасного світу не спроможна нести одноосібну відповідальність за свої дії.

2. З'ясуйте, що К.-О. Апель розуміє під поняттям ідеальної комунікативної спільноти. Чим вона відрізняється, на думку автора, від реальної комунікативної спільноти?

3. Визначте, на яких засадничих принципах має ґрунтуватися етика відповідальності.

2. Ауреліо Печчеї. “Людські якості”

...Ми хотіли якомога швидше розгорнути світові дебати – в 1971 або 1972 році, а не трьома-чотирма роками пізніше, - тому необхідно було зробити вибір.

Я хотів сфокусувати увагу клубу на кількох основних ідеях, головна з яких зводилася до того, що в людських системах усі елементи взаємопов'язані і що в даний час найбільше значення набувають саме ті, які безпосередньо залежать від людини. Якби це положення прозвучало досить переконливо, воно логічно спричинило б собою питання, які саме сторони людської поведінки відповідальні за глобальну кризу і які зміни тут необхідні. У цьому зв'язку можна було б підкреслити, що ці зміни цілком у межах людських можливостей і людина повинна прагнути знайти можливості застосувати їх.

Усе це необхідно було сказати простою, доступною мовою, розраховуючи на широке розуміння... Наукове та адміністративне керівництво блискуче здійснював Денніс Медоуз, який виявив не лише виняткову відданість справі, а й уміння отримувати конкретні результати. Він зростав разом із проектом, у чому йому допомагала багатонаціональна група вчених, середній вік яких не перевищував тридцяти років... Нашою метою був десант, покликаний зробити пролом у тій цитаделі самовдоволення, де мало дурість окопатися суспільство. Для цього нам терміново, ще до остаточної обробки технічної документації, потрібен був популярний варіант висновків проекту. Разом з тим ми продовжували наполягати, щоб у міру завершення роботи над документом він негайно був розісланий авторитетним ученим у різні країни світу, щоб мати можливість урахувати їх відгуки на зауваження перед публікацією.

Насправді встановлений мною річний термін виявився надто коротким і зажадав продовження. Проте я продовжував докучати Денніс Медоуз аж до того пам'ятного дня – 12 березня 1972; коли у Вашинг-

тоні, у Смітсонівському інституті, публіці була вперше представлена книга “Межі зростання. Доповідь Римському клубу”, що містить висновки нашого проекту... Що стосується змісту доповіді Медоуза, то він, як я і очікував, підтвердив і розвинув попередні висновки Форрестера. У кількох словах це можна висловити так: у разі збереження нинішніх тенденцій до зростання в умовах кінцевої за своїми масштабами планети вже наступні покоління людства досягнуть межі демографічної та економічної експансії, що призведе систему в цілому до неконтрольованої кризи і краху. Поки ще можна, наголошується в доповіді, уникнути катастрофи, вживши заходів з обмеження і регулювання зростання і переорієнтації його цілей. Однак чим далі, тим болючіші будуть ці зміни і тим менше буде залишатися шансів на кінцевий успіх. Зрозуміло, ні я, ні Медоуз не претендували на ролі пророків. Та й сама доповідь зовсім не мала на меті щось пророкувати чи приписувати. Завдання було швидше виховним і застережливим. По суті воно зводиться до того, щоб виявити катастрофічні наслідки наявних тенденцій і стимулювати політичні зміни, які допомогли б їх уникнути. Вчасно попередивши людей і давши їм можливість наочно побачити, як стрімко вони мчать до прірви, можна підготувати людство до необхідності термінових змін... Показники зростання народонаселення і промислового виробництва на планеті, а також середнього рівня забруднення середовища, споживання продовольства та виснаження природних ресурсів цілком підходили для демонстрації загального стану системи, але були явно непридатні для вироблення прийнятних для конкретних країн і регіонів політичних програм. Проте у доповіді набагато більше подано поживу для ілюзій, що слугувало причиною незаслужених звинувачень.

Концепція обмеженості Землі аж ніяк не нова. Однак висновок доповіді про зменшення розмірів планети із необхідністю передбачає і межі людської експансії, йшов врозріз із переважаючою у світовій культурі орієнтацією на зростання і перетворювався на символ нового стилю мислення, який одночасно і вітали, і піддавали немилосердним прокльонам. Успіхи революційних перетворень у матеріальній сфері зробили світову культуру зарозумілою. Вона була й залишається культурою, віддає перевагу кількості над якістю – цивілізацією, яка не лише не бажає зважати на реальні можливі життєзабезпечення на планеті,

але й бездумно марнує її ресурси, не забезпечуючи до того ж повного та розумного використання людських можливостей. Ознаки синдрому зростання добре відомі. На зростання звертають увагу повсякчас, коли під рукою не виявляється ніяких кращих засобів лікування громадських недуг. Зростання перетворилося на якісь надліки. Виробництво у надлишку, і як результат – можна задовольнити будь-які бажання і будь-який попит, а якщо він послабився, його можна оживити за допомогою реклами та за допомогою нової рівноваги, безперервно підвищуючи кількісний рівень і маючи впевненість, що це корисно економіці та суспільству загалом. По суті, уже ніхто не наслідуються засумніватися у магічній властивості зростання й оскаржувати безумовну користь економічної експансії. Лише останнім часом стало зрозуміло, що політика достатку може вирішувати одні проблеми і погіршувати інші, багато джерел людської незадоволеності не перестають існувати, якщо сховати їх за купою товарів. До того ж, навіть якщо припустити, що зростання може дійсно вирішити всі без винятку проблеми, усе одно матеріальне зростання не може тривати до безкінечності. Деякі із факторів, які розглядалися: втрата ресурсів, прихильність до зростання, зволікання з прийняттям рішень, короткострокові горизонти планування, – є причинами нестабільності, надвиробництва і криз. Міф про зростання почав поступово спадати, як проколота повітряна куля...

Друкується за виданням: Печчеи Аурелио. Человеческие качества. Москва : Наука, 1980. С.114–122.

Запитання

1. Поміркуйте, у чому полягає небезпека стрімкого виробництва й нагромадження матеріальних благ. Відповідь обґрунтуйте.
2. Визначте, як виробництво надлишку матеріальних благ може негативно впливати на інші сфери життя людства.
3. Зазначте, чи погоджуєтеся ви з твердженням автора про те, що успіхи у матеріальній сфері зробили людську культуру зрозумілою.

3. Імануїл Кант “Критика практичного розуму”

Тепер я стверджую: людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі, у своїх вчинках, спрямованих як на

самого себе, так і на інші розумні істоти, вона завжди має розглядатися як мета. Усі предмети мають лише обумовлену цінність, оскільки, якби не було схильностей і заснованих на них потреб, то і предмет їх не мав би ніякої цінності. Самі ж схильності як джерела потреб мають настільки мало абсолютної цінності, заради якої варто було б бажати їх самих, що спільне бажання, яке повинна мати кожна розумна істота, – це бути абсолютно вільним від них. Так, цінність усіх придбаних завдяки нашим вчинкам предметів завжди обумовлена. Предмети, існування яких хоча залежить не від нашої волі, а від природи, мають проте, якщо вони не наділені розумом, тільки відносну цінність як засіб і називаються тому речами, тоді як розумні істоти називаються особами, оскільки їхня природа вже виокремлює їх як цілі самі по собі, тобто як щось, що не слід застосовувати тільки як засіб, отже, остільки обмежує будь-яку сваволю (і складає предмет нашої поваги). Вони, значить, не тільки суб'єктивні цілі, існування яких як результат нашого вчинку має цінність для нас; вони об'єктивні цілі, тобто предмети, існування яких саме по собі є мета, і ця мета не може бути замінена ніякою іншою метою, для якої вони повинні були б служити лише засобом; без цього взагалі не можна було б знайти нічого, що мало б абсолютну цінність, але якби будь-яка була б обумовлена, стала б випадковою, то для розуму взагалі не могло би бути ніякого вищого практичного принципу.

Отже, якщо повинен існувати вищий практичний принцип і щодо людської волі – категоричний імператив, то цей принцип повинен бути таким, який виходить з уявлення про те, що для кожного необхідно є мета, оскільки вона є мета сама по собі, становить об'єктивний принцип волі, не може слугувати загальним практичним законом. Підстава цього принципу така: розумне єство існує як мета сама собі. Така людина уявляє собі своє власне існування: отже, це суб'єктивний принцип людських вчинків. Але так уявляє собі своє існування і всяке інше розумна істота з огляду на те ж саме застосування розуму, що має силу і для мене; це є також об'єктивний принцип, з якого як з вищої практичної підстави неодмінно можна вивести закони волі. Практичним імперативом, таким чином, буде такий: роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі і в особі будь-кого іншого також як до мети і ніколи тільки як до засобу.

...Моральність, таким чином, є відношення вчинків до автономії волі, тобто до можливого загального законодавства за посередництвом максимуму волі. Вчинок, сумісний з автономією волі, дозволений, незгідний з нею вчинок не дозволено. Воля, максими якої необхідно узгоджувати із законами автономії, є свята, безумовно, добра воля. Залежність не безумовно доброї волі від принципу автономії (моральний примус) є обов'язковість. Обов'язковість, таким чином, не може стосуватися суті. Об'єктивна необхідність вчинку за обов'язковістю називається боргом...

Друкується за виданням: Кант Імануїл. Критика практичного розуму. Твори в 4-х томах. Київ : Думка, 1966. Т. 4. Ч. 1. С. 279, 280.

Запитання

1. Поясніть, як ви розумієте твердження І. Канта про те, що людина є метою, а не засобом. Підтвердіть свої думки прикладами.

2. Визначте, що таке категоричний імператив. Як між собою співвідносяться практичний і категоричний імператив?

3. Поміркуйте, що розуміє автор під моральністю. Чому об'єктивну необхідність вчинку називає він боргом?

РОЗДІЛ 2

ОНТОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМИ 8–9. ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

1. *Пізнання як відображення дійсності.*
2. *Суб'єкти й об'єкти пізнання.*
3. *Форми та рівні пізнання.*
4. *Можливості і межі пізнання.*
5. *Пізнання як інтерпретація. Істина.*

1. Пізнання як відображення дійсності

Питання про природу та сутність людського пізнання, його можливості, рівні, форми, ознаки достовірності знання були основними у наукових пошуках і міркуваннях упродовж усієї історії людства. Цей факт пояснюється тим, що без вирішення питань пізнавальної проблематики не можуть бути вирішені й обґрунтовані проблеми наукових досліджень. Ще однією обставиною, яка робить проблеми пізнавальної діяльності релевантними, є їхня здатність бути орієнтиром будь-яких наукових пошуків, а також способом людського самоствердження у реаліях життя.

Поняття

ПІЗНАННЯ – сукупність процесів і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу.

Науковці розглядають пізнання як вищу форму відображення дійсності, а також як процес здобуття знань. З огляду на складність й багатогранність цього феномена він є предметом дослідження багатьох наук. Зокрема, пізнавальну діяльність розглядають соціологія науки, філософія, історія науки, когнітивна психологія тощо.

Типи пізнання:

міфологічний (тип цілісного пояснення дійсності за допомогою чуттєво-наочних образів надприродних істот, легендарних героїв; воно характеризується персоніфікацією, антропоморфізмом, уособленням складних понять в образах богів чи міфічних персонажів);

релігійний (це акт віри, характеризується персонально-діалогічним характером);

філософський (особливий тип цілісного пізнання світу, який полягає у прагненні людини вийти за межі фрагментарної дійсності й визначити засадничі основи та принципи буття; заснований на певних світоглядних передумовах);

науковий (характерний своїми особливими цілями й завданнями, методами отримання і перевірки нових знань; надає теоретичні основи для вирішення практичних проблем; створює надійну основу розуміння сутності явищ об'єктивної дійсності);

життєво-досвідний (пізнання безпосереднє, прямо, вписане у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним залежно від виявів людського життя; нерозчленоване ні за змістом, ні за формами існування; емоційна складова переплетена із раціональною тощо);

мистецький (окреслює реальність не абстрактно, а через переживання; воно радше передає не предметні окреслення людиною дійсності, а її ставлення до неї; за змістом таке пізнання умовне, тобто надає простір фантазії, мріям, уяві, суб'єктивним переживанням людини; це пізнання інколи випереджає хід подій, презентує реальність більш багатогранно та життєво);

екстрасенсивний (багато у чому є для науковців і пересічних громадян незрозумілим, констатує можливість отримувати інформацію з якихось незвичних джерел, його природа для науки поки що незрозуміла, інтерес до нього зріс наприкінці XX століття) [24].

Зверніть увагу

Основне питання теорії пізнання: чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

Серед науковців відсутня єдина відповідь на це питання. На процеси та можливості пізнавальної діяльності існують різні концептуальні погляди. Так, у вирішенні конкретних гносеологічних питань матеріалісти та ідеалісти займають відмінні позиції. Особливо це стосується питань джерел пізнання. Ідеалісти пізнання уявляють як самодіяльність свідомості, саме вона є джерелом пізнання. Матеріалісти – сферою, звідки людина отримує знання, яка є незалежною від свідомості об'єктивною реальністю. Пізнання реальності – це процес творчого відображення її у свідомості людини. Знання за своєю природою – результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Погляд

“Якщо самі поняття, будучи основою всього, сплутані і необхідно абстраговані від речей, то немає нічого міцного в тому, що побудовано на них” (Ф. Бекон).

Теоретичні засади

Різниця між буденним і науковим пізнанням:

наукове пізнання ґрунтується на теоретичних засадах, а буденне пізнання є формою практичної діяльності;

наукове пізнання здійснюється на певних світоглядних засадах, відповідно до обраного методологічного інструментарію, а буденне пізнання реалізується у довільній формі;

наукове пізнання здійснюється спеціально підготовленими людьми, які набули певного рівня знань, умінь і навичок, а буденне набувається у процесі повсякденної діяльності людей;

наукове та буденне пізнання різняться також за обсягом, методами, засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. Зокре-

ма, наукове пізнання має справу не лише з реальними, а й з ідеальними, абстрактними об'єктами;

наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер, здійснюється на основі чітко визначених методів і прийомів, буденне пізнання здійснюється зазвичай не усвідомлено, його засобом виступає наша “природна” мова та знаряддя праці;

наукове пізнання – це система обґрунтованого достовірного знання, а буденне пізнання – це сукупність фрагментарних знань, загадок, рецептів народної мудрості тощо;

наукове пізнання фіксує різноманітні, зокрема й приховані, зв'язки між предметами та явищами, а буденне знання орієнтується загалом на зовнішні зв'язки між явищами [8].

Процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини є пізнанням. Він є предметом дослідження гносеології.

Поняття

ГНОСЕОЛОГІЯ – це розділ філософії, який вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності, передумови, засоби та форми пізнання, також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності та достовірності.

Засадничі принципи гносеології:

об'єктивності (визнання об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання, її незалежність від свідомості та волі суб'єкта);

пізнавальності (людські знання здатні давати людині адекватне відображення дійсності, її об'єктивну картину, стверджуючи, що пізнанню немає меж);

творчості (пізнання – це творче цілеспрямоване відображення дійсності у свідомості людини, єдність дійсності та можливості, оскільки відображаються не лише наявні предмети, а й їх можливі модифікації);

діалектики (застосування до процесу пізнання основних принципів, законів, категорій діалектики);

практики (визнання діяльності людини рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини);

історизму (предмети та явища необхідно розглядати в їхньому історичному виникненні і становленні, а також через призму історичних перспектив);

конкретної істини (абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, тобто кожне положення необхідно розглядати у конкретних умовах місця та часу) [28].

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

2. Суб'єкти й об'єкти пізнання

Пізнання – це процес взаємодії, результатом якої можуть бути знання, досвід, емоції, почуття, враження тощо. Саме вони дають змогу людині робити свою діяльність ефективнішою та оптимальнішою, збільшувати міру свободи та можливості осягнення реальності. Очевидно, що у пізнавальних процесах бере участь людина з усіма її бажаннями, пристрастями, мріями, життєвими проблемами. Загалом цей процес є процесом активного творчого відтворення дійсності у свідомості людини. Активний і творчий характер визначається мірою творчості, здатності людини не заангажовано поглянути на різні проблеми, які потрапили у поле пізнавальної діяльності. Результатом її є взаємодія людини з явищами дійсності.

Процес пізнання осмислюється через категорії “суб'єкт” та “об'єкт” і реалізується через взаємодію категорій “суб'єкт (носіїв свідомості) та “об'єкт” (те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта).

Поняття

СУБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ – людина, яка включена у суспільне життя, у суспільні зв'язки та відносини, яка використовує суспільні фор-

ми, способи, методи практичної та пізнавальної діяльності, як матеріальні, так і духовні. Вона діяльно здійснює перехід від незнання до знання, від неповного до більш повного й точного знання, реалізує себе як суспільна істота, оскільки пізнавальна діяльність у своїх суттєвих виявах реалізується лише у суспільстві та через суспільство.

ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ – це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути уся дійсність, проте лише тією мірою, якою вона ввійшла до сфери діяльності суб'єкта. Об'єктом пізнання виступають явища природи й суспільства, людина і відносини між людьми, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність взагалі у всій поліфонії її виявів [27].

Зверніть увагу

Пізнання може бути спрямованим на дослідження не лише об'єктивного світу, а й ідеальних об'єктів, наприклад, числа, площини тощо в математиці, ідеального газу у фізиці тощо. Ідеальні об'єкти – це ідеальні образи об'єктивно наявних предметів та явищ, які суб'єкт отримує шляхом абстрагування чи ідеалізації. Вони виступають заміниками реальних предметно-чуттєвих об'єктів. Необхідність виокремлення ідеальних об'єктів зумовлена розвитком науки, її прагненням глибше проникнути у сутність речей.

Об'єкт пізнання не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна діяльність. Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує:

що об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання;

суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише щодо певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт.

Поняття об'єкт та об'єктивна реальність пов'язані між собою, але вони не тотожні. Об'єктом може бути не вся об'єктивна реальність, а лише її частина, що вже введена у практику людства й становить коло його пізнавальних інтересів. Об'єкт не може бути чимось раз і назавжди даним. Він постійно змінюється під впливом практики та

пізнання, оскільки зазнає змін і частина матеріального й духовного світу, яка включається у сферу діяльності суспільства і тим самим є об'єктом інтересів суб'єкта [8].

Отже, пізнання є процесом постійної взаємодії суб'єкта та об'єкта, процесом, що перебуває у постійному розвитку й опосередковується активною діяльністю суб'єкта.

3. Форми та рівні пізнання

У який спосіб та за допомогою яких пізнавальних здібностей і засобів та яким шляхом суб'єкт отримує істинне знання про об'єкт?

Пізнання людиною світу й створення пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, з чуттєвого відображення, із “живого споглядання”. Усі форми пізнання опосередковані й обумовлені практикою, тому не можуть бути зведені до пасивної чуттєвості конкретного індивіда. Основою чуттєвого відображення є практично-предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння ним набутків матеріальної та духовної культури [8].

Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних сторін – чуттєвого та раціонального знання.

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття – зору, слуху, дотику та ін., які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, а й всесвітньої історії. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у трьох головних взаємопов'язаних формах. Це – відчуття, сприйняття та уявлення.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів та явищ унаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття людини. Відчуття зв'язують суб'єкт із реаліями зовнішнього світу, безпосередньо впливаючи на органи чуття людини.

Сприймання – чуттєве відображення предметів та явищ дійсності у сукупності притаманних їм властивостей за безпосередньої дії їх на

органи чуття людини. Ця форма чуттєвого відображення дійсності виконує пізнавальну та регулятивну функції. Пізнавальна функція розкриває властивості та структуру об'єктів, а регулятивна – спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів.

Відчуття та сприймання є основою пізнання, на якій створюється знання про внутрішні та зовнішні властивості дійсності, є безпосередніми конкретно-ситуативними формами чуттєвого відображення і вимагає переходу до уявлення.

Уявлення – це чуттєвий образ, форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості за відбитими в пам'яті слідами, що раніше сприймалися суб'єктом. Уявлення це узагальнений образ дійсності. Це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини. За допомогою образів уяви твориться картина майбутнього.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення у таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його пояснення. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях.

Якщо нові знання не вкладаються у межі старих понять, то відбувається зміна понять, уточнення їх змісту чи створення нових. Поняття своїм логічним змістом відтворює зв'язок одиничного й загального, хоча у понятті вони не розчленовані. Їх співвідношення розкривається у судженнях.

Судження – це елементарна найпростіша форма вираження змісту поняття. Це логічна форма мислення, у якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. У судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їх зміст, дається визначення.

Умовивід – логічний процес, під час якого з кількох суджень на основі закономірних суттєвих зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність.

Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту [31].

За характером набутого знання умовиводи поділяються:

на індуктивні (рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального);

дедуктивні (рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального);

умовиводи за аналогією (на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей низки об'єктів) [26].

Уява – це вид пізнання, який формує нові конкретно-чуттєві образи та поняття, а також здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи й вербалізуючи чуттєві образи, надає конкретно-наочного характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему. Уява – це специфічне поєднання чуттєвого та раціонального у пізнанні, де чуттєвість є основою, матеріалом для творення образів уяви, а мислення відіграє програмуючу роль, дає можливість логічно “добудувати” цілісний і загальний образ дійсності. Уява – це пов’язаний з перетворенням наочної ситуації за допомогою мислення спосіб вирішення пізнавальних проблем і формування нового знання й нових образів дійсності, цілей діяльності, ідеальних образів майбутнього.

Творчість у пізнанні виявляється у тому, що пізнання творить і самі форми відображення, використовуючи певну логіку, засоби та методи, а також реалізацію усіх пізнавальних здатностей людини: форм чуттєвого відображення, раціонального пізнання, творчої уяви й навіть інтуїції.

Інтуїція – це такий спосіб одержання нового знання (форма пізнання), коли за неусвідомленими в даний момент часу ознаками й рухом власної думки суб'єкт робить наукове відкриття, одержує нове об'єктивно істинне знання про дійсність. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об'єднуються в єдину систему [26].

Основні характеристики інтуїції у дослідженні:

безпосередність;

несподіваність;

неусвідомленість шляхів одержання нового знання.

Неусвідомленість характеризує інтуїцію як процес, а несподіваність та безпосередність – як результат.

Інтуїцію необхідно розглядати у єдності з логічними засобами та формами пізнання. У найскладніше логічне доведення завжди вpleтена інтуїція, яка виступає елементом, що об'єднує ланцюг доведення у цілісність, є необхідним елементом осмислення та розуміння.

Розуміння – це процес і результат духовно-практичного та пізнавального освоєння дійсності, коли зовнішні об'єкти залучаються до осмислення людської діяльності, виступає її предметним змістом. Розуміння – це форма освоєння дійсності (практичного і пізнавального), яка розкриває й відтворює смисловий зміст об'єкта. Це насамперед осмислення знання, вияв та реконструкція його смислу, а також оцінка через суспільно значимі цінності людської життєдіяльності та культури. Теоретичне освоєння дійсності передбачає не лише одержання знання про світ, а й розуміння цього світу [24].

У кожному акті інтуїції у прихованому вигляді присутня логіка, не усвідомлена, але така, що обумовлює можливість пояснення змісту інтуїтивно набутого знання.

Пояснення – це розкриття сутності предметів та явищ шляхом з'ясування причин їх виникнення та існування, наявності законів їх функціонування та розвитку. Формою пояснення є наукове пізнання, яке ґрунтується на основі осмислення теоретичних законів виникнення, функціонування та розвитку суб'єктів. Основою наукового пояснення є загальні категоріальні схеми, які відображають різноманітні взаємозв'язки та взаємозалежності дійсності [24].

Знання, пояснення та розуміння – це необхідні моменти взаємодії людини з навколишнім світом, за допомогою якого людина отримує і накопичує знання, що включені у суспільну практику. Зазначимо, що процес накопичення знань передбачає також їх періодичне упорядкування та переосмислення, що веде до поглиблення розуміння світу та способів діяльності в ньому.

Логіка та інтуїція – це два взаємообумовлених механізми наукової творчості, що доповнюють один одного і не існують один без одного.

Пізнання та його форми залежать від рівня розвитку практики.

Отже, мислення, окрім логічних законів, що виражають абсолютно точні і строго визначені зв'язки між висловлюваннями та їхніми елементами, спирається на певні принципи ймовірного регулювання, які хоча не гарантують безпомилкового вирішення проблеми, але все ж забезпечують рух наукового пошуку у певному напрямі.

4. Можливості і межі пізнання. Гносеологічний оптимізм, скептицизм, агностицизм

Результатом пізнавального процесу є продукування певної суми знань. Це не важко збагнути, побачивши допитливість і прагнення людини пізнати й зрозуміти щось нове, проникнути у потаємні глибини речей, осмислити їх. Цей момент пізнавальної діяльності робить її ціннісно значимою й символізує у прагненні до нового волю та бажання, прагнення та необхідність тощо. Очевидно, що за допомогою пізнання людина прагне вирішити питання, які її хвилюють, розв'язати низку проблем свого життя. У пізнавальній діяльності вона пов'язує свою духовну сутність із матеріальними можливостями та потребами. У цьому процесі вона намагається реалізувати свої духовні прагнення, знайти для себе щось найзаповітніше.

Погляд

Дослідник А. Енштейн стверджував, що “саме незбагненне у світі те, що він незбагнений”.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливості людського пізнання. Звичайно у цьому питанні окреслюються такі гносеологічні позиції:

гносеологічного оптимізму (людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання, спроможне допомогти людині вирішувати основні питання свого життя);

агностицизму (принципове заперечення можливості для людини мати виправдані достовірні знання);

скептицизму (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності) [24].

Наскільки світ для людини, людства є пізнаваним? Чи здатна людина, людство виробити знання, що відбуваються в дійсності, отримати достовірне знання про дійсне? На ці питання у дослідників немає єдиної ствердної відповіді.

Так, більшість учених ствердно відповідають на ці питання, вважаючи, що світ для людини є пізнаваним і можливості науки по суті

справи є безмежними. Їх вважають прихильниками позиції гносеологічного оптимізму.

Гносеологічний оптимізм стверджує, що не існує принципових перешкод для людини на шляху до пізнання нею навколишнього світу, природи та сутності його об'єктів та її самої. Зasadничі ідеї цієї позиції ґрунтуються на безмежних можливостях пізнавальних здібностей людини. Її прихильники стверджують, що існує об'єктивна істина. Людина має усі здібності й можливості її досягнути. Звісно, вони визнають, що у пізнавальному процесі існує низка труднощів і перешкод, але оскільки наука й загалом прогрес людства розвивається стрімкими темпами, то людина їх зрештою здолає.

Погляд

Німецький філософ Г. Гегель уважав, що пізнання дійсності є покликанням, потребою і сенсом життя людини. У науці, й зокрема, у філософії, віра у могутність розуму й відвага у пошуку істини є однією із найголовніших умов діяльності дослідника. *Песимістичні гносеологічні погляди він* уважав нікчемними. Навпаки, людина повинна поважати саму себе і визнавати себе гідною вищого. Г. Гегель переконував, що прихована сутність Всесвіту не володіє у собі силою, яка була б у змозі чинити опір пізнанню.

Іншу позицію висловлювали скептики. У своїх міркуваннях вони сумнівалися у можливості отримання достовірного й об'єктивного знання про реалії та суть навколишнього світу. Прихильники цієї позиції uważали, що людські “знання” не що інше, як вираження думок, які мають суб'єктивну природу й можуть бути чи не бути істинними.

Погляд

Уперше скептичну позицію щодо можливості людини пізнавати висловили софісти (Протагор, Горгій, Продік та інші). Вони висловлювали великі сумніви щодо можливості отримання достовірного знання. Протагор у судженні про існування богів стверджував, що достовірно відповісти на питання, чи вони є, а чи їх немає, він не може. Дуже багато існує перешкод для відповіді на це питання. До того ж життя людини є досить

коротким, щоб збагнути засадничі питання людського єства та світу довкола. Загалом у своїх судженнях софісти виходили із твердження про те, що ніхто не здатний пізнати нічого у всій повноті. І навіть, якщо людина й пізнає якісь сторони певного явища чи предмета, то вона не у змозі їх повністю та достовірно передати. Своє знання вона здатна передати лише частково, дотримуючись позицій власного розуміння та осмислення, а не того, кому вона передає. Як результат – софісти вчили своїх послідовників мистецтва як “жити” і досягати успіху в цьому світі без достовірного знання. В епоху Відродження ідеї скептицизму набули свого розвитку. Зокрема, їх дотримувалися Еразм Роттердамський, Мішель Монтень та інші. Позитивною стороною скептицизму було те, що він відіграв суттєву роль у подоланні схоластичної гносеології, заснованої на авторитеті й умовляді. Мішель Монтень висловлював скептичні настрої. Він стверджував, що самотійні міркування, здоровий глузд, факти та експериментальне дослідження природи здатні заперечити схоластичні міркування. Питання полягає у тому, що ми не повинні заперечувати, але маємо ставити під сумнів. Чому? Відповідь очевидна. Усе на світі суперечливо, змінюється й перетворюється на свою протилежність. Йдеться про те, що будь-яке знання може бути лише приблизно вірне. Тому незнання не може бути категоричною межею, воно радше постає джерелом нескінченного процесу пізнання.

Скептицизм є важливою умовою для всебічного аналізу знання. Його засадничою ідеєю є думка про те, що будь-який вид людського знання не є довершеним і досконалим. Не існує такого знання, що не можна поставити під сумнів. Така критична позиція є плідною у гносеології, оскільки дозволяє уникнути догматичних припущень. Йдеться про те, що скептицизм надає науково-методологічним дослідженням необхідні умови й елементи наукового пізнання, стимулює перегляд низки ідей та їх доповнення і переосмислення, сприяє виникненню та розвитку нових знань.

Поняття

АГНОСТИЦИЗМ (від грец. *agnostos* – недоступний пізнанню) – філософське вчення, згідно з яким не може бути остаточно вирішене питання про істинність пізнання, отримана об’єктивна характеристика навколишньої дійсності людини. Агностицизм стверджує непізнаваність світу.

Передумовами виникнення агностицизму є мінливість і недосконалість знання. Прикладом може слугувати проблема первинних підстав усього сущого. Так, на ранньому етапі розвитку філософських знань мислителями була запропонована низка варіантів картини світобудови. У побудові власних концепцій кожен спирався на свій набір фактів, умовиводів, суджень тощо. Проте жоден із варіантів не виявився переконливим і не був визнаним єдиним можливим. Усвідомлення цього факту й породило скептицизм, а його крайньою формою виступив агностицизм. Власне, агностицизм передбачає принципове заперечення можливості проникнення розуму в справжню суть речей.

Засновник античного скептицизму Піррон (біля 365–275 рр. до н. е.) вважав достовірними почуттєві сприйняття (якщо щось здається гірким або солодким, то відповідне твердження буде істинним). Він зазначав, що виникає омана, коли від явища ми намагаємося перейти до його основи, сутності. Усілякому твердженню про предмет може бути з рівним правом протипоставлене твердження, що йому суперечить. Саме такий хід думки привів до висновку, що слід утримуватися від остаточних суджень [31].

Погляд

Поняття “агностицизму” було введено до наукового обігу у 1869 році англійським зоологом Т. Гекелем. Він уважав агностиків людьми, які відмовилися від віри у богів, і був переконаний у тому, що первинний початок речей невідомий і тому не може бути пізнаним. Дослідник стверджував, що агностицизм дозволяє обмежити претензії на знання з боку тих, хто бажає знати про світ більше, ніж можуть підтвердити свідчення досвіду.

Слід зазначити, що у сучасній філософській літературі агностицизм трактується як філософська концепція, яка стверджує неможливість пізнання реальності. Він не заперечує пізнання, а лише вказує на принципову неточність будь-якого знання, на неможливість пізнати світ повною мірою. Специфіка агностицизму полягає у тому, що він намагається забезпечити своєрідну демаркацію інтересів між наукою і такими формами духовного освоєння дійсності, як релігія і філософія.

Агностицизм не можна представляти як концепцію, що заперечує сам факт існування пізнання. Радше мова йде про аналіз його можливостей пізнавальної діяльності в осмисленні реалій дійсності. Розвиток агностицизму пов'язаний насамперед з тим, що в пізнавальній діяльності існує низка труднощів у поясненні й осмисленні людини та світу довкола неї. Іншою обставиною, яка зумовила виникнення та розвиток агностицизму, є неможливість досягнення світу у всій його повноті, невичерпність і змінність буття, його суб'єктивне заломлення в органах почуттів та мислення людини, обмеженість можливостей людини у пізнанні тощо. Оскільки світ дуже складний і багатогранний, то завжди будуть залишатися загадки, нез'ясовані обставини, нерозв'язані проблеми тощо [24].

Різновидом агностицизму є конвенціоналізм. Як концептуальний напрям він сформувався на початку ХХІ століття. Передумовою його виникнення було посилення ролі наукових понять і законів, теорій як засобів пізнання, що виявляють можливість вибору засобів теоретичного відображення дійсності тощо. Йдеться про розширення діапазону конвенцій у поясненні проблем світу.

Поняття

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ (від лат. conventio – договір, угода) – філософська концепція, відповідно до якої наукові теорії й поняття є не відбиттям об'єктивного світу, а продуктом угоди між ученими [27].

Як система світоглядних поглядів і принципів наукового пізнання конвенціоналізм виник на початку ХХІ століття у західній філософії. Його ідеї відбилися також у логіці та методології науки. Він поширений у головних концепціях сучасної теорії пізнання. Найбільш знаним представником конвенціоналізму вважають французького математика та методолога науки А. Пуанкаре. Позицію конвенціоналізму поділяли К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та інші.

Отже, багатогранне розуміння пізнання допомагає вирішити питання про можливості людського пізнання. У питанні меж і можливостей пізнання існують різні гносеологічні позиції від переконання того, що людське пізнання не має меж і спроможне продукувати надійні, достовірні знання, до висловлення сумніву у позитивних можливостях пізнання.

5. Пізнання як інтерпретація. Істина

Проблема істини завжди була основою теорії пізнання. Філософські школи та напрями в усі часи намагалися презентувати власне розуміння природи і сутності істини. Природа істини ґрунтується на розумінні того, що процес пізнання світу є незавершеним. Цей процес постійно вдосконалюється і збагачується новим змістом унаслідок набуття, осмислення чи перегляду на достовірність нових знань. Набуті людиною знання є неповними й незавершеними. Тобто людина у пошуку абсолютної істини все ж обмежується відносними знаннями про предмет чи явище. Перед людиною завжди відкривається “річ для нас”, і при цьому зберігається певна таємниця, прихований зміст та властивості, тобто “річ у собі” (І. Кант) [11].

Поняття

ВІДНОСНА ІСТИНА – це знання, яке не повністю відображає дійсність, не дає її всебічно вичерпного образу. Відносна істина включає у себе такі моменти, які в процесі подальшого пізнання й практики зазнають зміни, поглиблюються, уточнюються, замінюють іншими знаннями.

Необхідно зазначити, що відносність знань не означає, що в них відсутній об’єктивний зміст. Картина світу – це реальний стан речей, а не лише воля й бажання суб’єкта.

Об’єктивна істина визначається як такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб’єкта, ні від людини, ні від людства. У цьому твердженні наголошується на незалежності від суб’єкта змісту істини.

Поняття

АБСОЛЮТНА ІСТИНА – це знання, які тотожні своєму предмету і які не будуть спростовані подальшим розвитком пізнання й практики.

Абсолютність істини пов’язана із її об’єктивністю. Йдеться про те, що об’єктивна істина є абсолютною лише у певний межах. Тобто

її абсолютність визначається рівнем пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта. Отже, абсолютність і відносність істини існують одночасно. Не має й бути не може окремо створеної абсолютної істини й окремо відносної.

Зверніть увагу

Істина існує одна – об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного. Отже, істина є абсолютною, але відносно певних меж.

Абсолютне й відносне – це два необхідних моменти об'єктивної істини. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, зумовлює й передбачає її. У кожній відносній істині є момент абсолютної.

Абсолютна істина дається людині лише через відносні істини, які перебувають у безкінечному процесі постійного розвитку. Відносні істини – це щаблі на шляху досягнення абсолютної істини.

Тому принципова здатність людини долати цю обмеженість, здобуваючи нові знання, свідчить про принципову можливість й означає рух до об'єктивної істини й досягнення абсолютної істини.

Об'єктивна істина є абсолютною лише у певних умовах, стосовно певних умов, перехід яких перетворює істину та її протилежність – омана.

Поняття

ОМАНА – це такий зміст людського знання, у якому дійсність відтворюється неадекватно і який зумовлений історичним рівнем розвитку суб'єкта та його місцем у суспільстві.

Омана є необхідною умовою та результатом пізнання і практики. Мова не йде про навмисне спотворення дійсності в уявленнях суб'єкта. Навпаки, воно має певні закономірні підстави свого існування та є незмінним супутником істини у пізнавальному процесі [31].

Подібно до всіх логічних понять, істина і омана є протилежними й, водночас, взаємообумовленими категоріями. Їх полярна протилеж-

ність має абсолютне значення лише у межах надзвичайно обмеженої сфери. За певних умов пізнавальної діяльності омана здатна перейти в істину й, навпаки, істина в оману.

Отже, об'єктивна істина є діалектичною єдністю, абсолютною і відносною, а абсолютизація одного з цих моментів перетворює її на протилежність – оману. Тому необхідною, суттєвою ознакою об'єктивної істини є її конкретність. Пізнання світу ніколи не може бути абсолютно завершеним, воно постійно удосконалюється, збагачується новим змістом. Відповідно знання є неповними та неточними, тобто ми завжди маємо справу з відносною істиною.

Висновки

Пізнання – сукупність процесів і методів набуття знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Воно є вищою формою відображення дійсності, процесом вироблення знань. Різні сторони процесу пізнання досліджуються низкою спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки тощо.

У вирішенні конкретних гносеологічних питань матеріалісти та ідеалісти займають відмінні позиції, особливо це стосується питань джерел пізнання. Ідеалісти стверджують, що пізнання уявляється як самодіяльність свідомості, саме вона є джерелом пізнання, матеріалісти – сферою, звідки людина отримує знання, є незалежною від свідомості об'єктивною реальністю.

Пізнання – це процес творчого відображення реальності у свідомості людини. Знання за своєю природою – це результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Багатоаспектне розуміння пізнання допомагає вирішити питання про можливість людського пізнання. У питанні меж і можливостей пізнання існують різні гносеологічні позиції від переконання того, що людське пізнання не має меж і спроможне продукувати надійні, достовірні знання, до висловлення сумніву в позитивних можливостях пізнання.

Процес пізнання світу є незавершеним. Він постійно вдосконалюється і збагачується новим змістом, новими знаннями, які є неповними й незавершеними. Як результат – ми маємо справу з лише відносною істиною.

Питання для самоконтролю

1. Що таке пізнання та які його характерні риси?
2. Порівняйте міфологічний і релігійний тип пізнання: що між ними є спільного та відмінного?
3. Порівняйте позиції матеріалістів та ідеалістів щодо можливостей пізнавальної діяльності людини.
4. Укажіть відмінності між буденним і науковим пізнанням.
5. Укажіть форми пізнавальної діяльності.
6. Укажіть, що таке інтуїція, її характерні риси.
7. Як ви розумієте поняття “гносеологічний оптимізм”?
8. Визначте спільне та відмінне у поняттях “скептицизм” та “агностицизм”.
9. Поясніть основні положення теорії конвенціоналізму.
10. Визначте поняття істини, у чому полягає різниця між абсолютною та відносною істиною?
11. Визначте межі та міру співвідношення оман та істини.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Ганс Хакен “Таємниці природи. Синергетика: вчення про взаємодію”

Чому ця книга може здатися вам цікавою. Наш світ складається з безлічі найрізноманітніших речей: деякі із них створені людиною – будинки, автомобілі, інструменти, картини тощо, – але інші створені природою. Для вченого цей світ речей є світом структур, упорядкованих відповідно до суворих закономірностей. Якщо спрямувати телескопи у незмірну далечінь космічного простору, ми побачимо спіралеподібні туманності, подібні зображенням на фотографії. Тут добре помітні спіральні рукави, завдяки яким туманність і отримала своє ім’я. У цих газових туманностях народжуються нові сонця – неймовірна кількість нових яскравих сонеч. Наше Сонце і наша Земля теж належать такій туманності – Чумацькому Шляху, що добре видно на небі у ясні ночі. Наше Сонце – лише одне зі ста мільярдів сонць Чумацького Шляху. Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця орбітами, підкорюючись суворим законам не-

бесної механіки. Упорядковані структури можна виявити не лише у космосі. Подивіться навколо, і вашому погляду відкриється нескінченна різноманітність таких структур: наведемо як приклад сповнену благородства форму звичайнісінької сніжинки. Жива природа знову і знову вражає нас своєю довершеністю, причому форми, у яких вона виражається, можуть бути інколи абсолютно неймовірними.

Однак дивують нас не лише нерухомі структури, подібні вищезгаданім. Не менше захоплення може викликати танець, виконаний граційно, або краса бігу коней. Життя людського суспільства теж демонструє чималу різноманітність структур: як у політичній (наприклад, різні форми державного устрою), так і в суто духовній сфері людської діяльності виявляється структурованість – у мові, у музиці і, нарешті, у науці. Так, світ навколо нас рясніє усілякими структурами: починаючи з тих, які ми зустрічаємо у природі, і закінчуючи тими, що притаманні розумному життю; ми настільки звикли до структур, що часто вже не усвідомлюємо, яким дивом є саме існування.

Люди минулих століть сприймали все це як вияв божественної волі, і підтвердження тому – історія створення нашого світу, викладена у Старому Завіті. Наука теж тривалий час була зайнята лише питаннями будови – але не виникнення (!) структур, що існують навколо нас. Інтерес до того, як же могли виникнути всі ці структурні утворення, з'явився і зміцнів тільки у новітній час. Якщо наука бажає уникнути необхідності щоразу для пояснення суті речей звертатися за допомогою до надприродних сил та актів творіння, вона насамперед повинна пояснити природу самозародження і розвитку структур – іншими словами, суть процесів самоорганізації.

Прагнення до створення єдиної картини світу. Якщо ми, усвідомлюючи всю нескінченну різноманітність структур, які нас оточують, вирішимо з'ясувати, як же вони виникли, то опинимося перед нездійсненним, на перший погляд, завданням. Уже спроби якимось чином класифікувати виявлені структури вимагають (і продовжують вимагати) величезних затрат часу і сил багатьох поколінь дослідників – чи можливо пройти цей шлях до кінця? Та чи варта шкірка вичинки? Дійсно, будова кожної окремої структури підпорядкована особливим, властивим їй одній законам, нічого було б і думати про те, щоб описати все це в одній книзі – для цього потрібна була б ціла бібліотека неймовірних роздумів.

Тут на сцену виходить ідея, що є, власне, рушійною силою будь-якої науки. Наука покликана не просто збирати фактичний матеріал, але і прагнути створити цілісну картину світу, цілісний світогляд. Особливо яскраво це прагнення виявляється у галузі природничих наук – наприклад, у фізиці, хімії або біології, – проте не менш відомі і спроби, розпочаті філософами. Усі ми добре знаємо про пошуки фізиками фундаментальних законів світобудови. Механіка Ісаака Ньютона і його закон всесвітнього тяжіння дають нам можливість описати рух планет навколо Сонця – рух, для якого у давнину не існувало єдиного пояснення. Завдяки Джеймсові Клерку Максвеллу нам відомо, що світло являє собою не що інше, як електромагнітні коливання, подібні радіохвилям. Альберту Енштейну вдалося зв'язати тяжіння, простір і час... Як показують ці приклади (а їх кількість можна було б багаторазово помножити), людство невпинно шукає і знаходить все нові і нові закони, єдині для всього, що відбувається у природі. У той же час як явища мають різноманітні властивості й зусиллями вчених зводяться, нарешті, воедино як вияви деяких законів природи, дослідники виявляють зовсім нові факти, що стосуються ще більш складних явищ, і деколи наука виявляється близькою до повного поховання його лавиною даних, які знаходять учені. Звідси – нескінченна “гонка”, боротьба між потоком нових фактів і прагненням учених ці факти систематизувати, зрозуміти і співвіднести з дією єдиних законів світобудови.

...Тут ми стикаємося з абсолютно чудовою закономірністю, яка червоною ниткою проходить по всьому, що пов'язано з феноменом самоорганізації. Мовою синергетики опис відбувається так: параметр порядку підпорядковує собі елементи системи. Параметр порядку схожий на майстра-лялькаря, що керує маріонетками: він змушує їх танцювати, але й вони так само мають над ним владу і виявляють здатність ним керувати. Надалі ми переконуємося, що принцип підпорядкування відіграє у синергетиці центральну роль. ...Принцип цей висловлює лише певний тип взаємозв'язку і не має нічого спільного з підпорядкуванням або поневоленням в етичному сенсі. Досягнення сучасної фізики слугували основою для нового мислення спочатку у самій фізиці, а потім у інших науках. Приміром, сьогодні змінився науковий погляд на структуру суспільства, яка спочатку розглядалася як система, яка перебуває у статичній рівновазі. Струк-

тури виникають, розпадаються, конкурують між собою або кооперують одна з одною, об'єднуючись і створюючи нові, великі структури. Ми перебуваємо зараз у поворотній точці історії: у мисленні людини відбувається поворот від статичності до динаміки.

Друкється за виданням: Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. Москва : Институт компьютерных исследований, 2003. С.10–12.

Запитання

1. Поміркуйте, що розуміє автор під основним завданням науки.
2. Визначте, у чому виявилися зміни у науковій структурі знань.
3. З'ясуйте, у чому полягає принцип підпорядкування, з точки зору синергетики.

2. Людвіг Вітгенштейн “Логіко-філософський трактат”

Світ є все, що відбувається. Світ це сукупність фактів, а не предметів. Світ визначений фактами і тим, що це все факти... Світ – це факти у логічному просторі. Світ – це сукупність наявних подій. Дійсність – існування і неіснування подій. Світ – дійсність у всьому її охопленні. Ми створюємо для себе картини фактів... Те, що картина зображує, – її сенс. Її істинність або хибність полягає у відповідності або невідповідності її сенсу дійсності... Думка – логічна картина факту. ...Мета філософії – логічне пояснення думок. Філософія не вчення, а діяльність. Філософська робота, по суті, складається з роз'яснень. Результат філософії не “філософські пропозиції”, а досягнута якість пропозицій. Думки, зазвичай як би туманні і розпливчасті, філософія покликана робити ясними й виразними. Психологія не більше споріднена філософії, ніж яка-небудь інша наука. Теорія пізнання – це філософія психології... Філософія обмежує спірну територію науки. Вона покликана визначити межі мислимого і тим самим немислимого. Немислиме вона повинна обмежити зсередини через мислиме. Вона дає зрозуміти, що не може бути сказано, явно уявляючи те, що може бути сказано. Усе, що взагалі мислимо, можна мислити ясно. Усе, що піддається висловом, може бути висловлено ясно. Межі моєї мови означають межі мого світу... Те, що світ є моїм світом, виявляється у тому, що межі особливої мови (тієї мови, яка мені тільки

й зрозуміла) означають межі мого світу. Мир і Життя суть одне. Я є мій світ (Мікрокосм). Суб'єкт не належить світу, а являє собою якусь межу світу... “Я” привноситься у філософію тим, що “світ є мій світ”. Сенси світу повинні перебувати поза світом. У світі все є, як воно є, і все відбувається, як воно відбувається; у ньому немає цінності – а якщо б вона і була, то не мала б цінності. Якщо є якась цінність, вона повинна перебувати поза всім, що відбувається, і так-буттям. Бо все, що відбувається, і так-буття випадкові. Мої пропозиції слугують поясненню: той, хто зрозуміє мене, піднявшись з їх допомогою – над ними, у кінцевому рахунку визнає, що вони безглузді (він повинен, так би мовити, відкинути драбину, після того як підніметься по ній). Йому потрібно подолати ці пропозиції, тоді він правильно побачить світ. Про що неможливо говорити, про те слід мовчати.

Друкується за виданням: Вітгенштейн Людвіг. Логіко-філософський трактат. Філософські роботи. Гнозис, 1994. Ч. 1. С. 5–12.

Запитання

1. Поміркуйте, що мав на увазі автор, стверджуючи, що світ – це факти у логічному просторі.
2. Визначте, чому сенс світу має перебувати поза світом.
3. Поміркуйте над твердженням, що суб'єкт світу є межею світу.

ТЕМА 10. МЕТОДИ ТА ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

1. *Поняття методу та методології наукового пізнання.*
2. *Загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання.*
3. *Основні компоненти наукового пізнання (проблема, факт, гіпотеза, теорії, концепції).*
4. *Рефлексія як метод.*

1. Поняття методу та методології наукового пізнання

Наукове дослідження здійснюється за допомогою різних методів.

Поняття

МЕТОД (від грец. methodos – спосіб, метод, шлях) – спосіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності у їх взаємозв'язку та розвитку.

Метод – це сукупність правил, прийомів, способів пізнання, за допомогою яких суб'єкт пізнання вирішує конкретну наукову проблему. Методи являють собою певну систему приписів і принципів, на яку має орієнтуватися у дослідженні суб'єкт.

Сукупність та певний порядок використання відповідно підібраних методів дослідження формують методику наукового дослідження. Методика дослідження містить також техніку й різноманітні операції.

Аналізом та вивченням наукових методів займається методологія науки.

Поняття

МЕТОДОЛОГІЯ – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів. Це поняття має два значення:

система правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); вчення про цю систему, загальна теорія методу.

Теоретичні засади

Характерні риси методології

сукупність основних філософських положень, які відображають гносеологічні концепції аналізу наукового знання;

правила мислення при проведенні наукових досліджень;

концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища;

поєднання у своєму арсеналі загальнонаукових та філософських принципів і прийомів аналізу знань;

складність структури емпіричного і теоретичного знання, різноманітність способів його обґрунтування та перевірки;

тісне переплетення опису властивостей матеріальних об'єктів з абстракціями, які штучно запроваджуються, ідеальними моделями тощо.

Характерною ознакою сучасної науки є зростання ролі методології у вирішенні проблем наукового пізнання. Методологія може бути визначена як філософське вчення про систему апробованих принципів, норм і методів науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру.

Її призначення – виявити й осмислити рушійні сили, передумови, підстави та закономірності зростання і функціонування наукового знання і пізнавальної діяльності, організувати проектно-конструктивну діяльність, її аналіз і критику.

Погляд

Професор філософії Каліфорнійського університету Пол Фейсрабенд обстоює позицію теоретичного і методологічного плюралізму. Науковець уважав, що існує безліч рівноправних типів знання і методологій, які сприяють розвитку знання і людини. На його думку, неможливо створити одну хорошу емпіричну методологію, рівноцін-

ними є всі методологічні стратегії, правомірним є прийняття будь-якої теоретичної концепції. Розвиток пізнання здійснюється завдяки критиці несумісних теорій за наявності фактів. Тому у науковій діяльності дослідники мають керуватися принципом “проліферації” (розмноження) теорій, тобто створювати теорії, альтернативні щодо наявних, навіть за умови, що ті мають статус загальноvizначених. Саме наявність альтернатив захищає науку від догматизму й застою, створює умови для нового, оскільки надає можливість різних теоретичних тлумачень, сприяє розвитку творчих здібностей ученого тощо. У пізнанні не може бути єдиного універсального методу. П. Фейєрабенд запропонував ідею епістемологічного анархізму, стверджуючи, що діяльність дослідника не підкоряється ніяким раціональним нормам. Кожний учений може створювати й розробляти свої власні теорії, не звертаючи увагу на суперечності та критику.

У методології наукових досліджень виокремлюють два рівні пізнання:

теоретичний – висунення і розвиток наукових гіпотез і теорій формулювання законів та виведення з них логічних наслідків, зіставлення різних гіпотез і теорій;

емпіричний – спостереження і дослідження конкретних явищ, експеримент, а також групування, класифікація та опис результатів дослідження [26].

Сучасна наука володіє потужним і різноманітним арсеналом різноманітних методів, які призначені для розв’язування різних за своїм характером наукових завдань. При проведенні конкретного наукового дослідження використовуються ті методи, які можуть дати глибоку й всебічну характеристику досліджуваного явища. Вибір їх залежить від мети і завдань дослідження.

2. Загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання

Загальнонаукові методи дослідження науковці класифікують умовно на три групи:

методи емпіричного дослідження;

методи теоретичного дослідження;
загальнологічні методи та прийоми дослідження.

До методів емпіричного дослідження належать спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання.

Спостереження – планомірне й цілеспрямоване сприйняття предметів і явищ, їх властивостей і зв'язків у природних умовах з метою пізнання об'єкта, що досліджується.

Характерні риси:

цілеспрямоване вивчення предметів, що переважно спирається на дані органів чуттів (відчуття, сприйняття, уявлення);

під час спостереження отримуються знання не лише про зовнішні сторони об'єкта пізнання, але й про його суттєві властивості;

спостереження може бути безпосереднім та опосередкованим. Останнє здійснюється за допомогою різних приладів і технічних засобів, а з розвитком науки стає все більш складним [31].

Експеримент – це дослідження будь-яких явищ шляхом цілеспрямованого, активного впливу на них за допомогою створення нових умов, відповідних меті дослідження, або шляхом зміни проходження процесу у певному напрямі. На відміну від простого спостереження, експеримент – це активне втручання дослідника у природні явища, у хід процесів, що вивчаються.

Характерні риси:

етапами реалізації експерименту є: планування і будова; контроль; інтерпретація результатів;

експеримент має дві взаємопов'язані функції: дослідну перевірку гіпотез і теорій, а також формування нових наукових концепцій;

експерименти класифікують залежно від функцій: дослідницький (пошуковий), перевірочний (контрольний); відтворювальний тощо; залежно від характеру об'єктів: фізичний, хімічний, біологічний, соціальний тощо;

загальний емпіричний метод пізнання не лише охоплює спостереження й вимірювання, а й здійснює перестановку, зміну об'єкта дослідження тощо;

у експерименті можна виявити вплив одного чинника на інший.

Порівняння – це пізнавальна операція, що лежить в основі умовиводів щодо схожості чи відмінності об'єктів (або ступенів розвитку

одного й того ж об'єкта). За допомогою порівняння виявляють якісні й кількісні характеристики предметів [31].

Характерні риси:

найпростішим і важливим типом відносин, що виявляються у ході порівняння, є відносини тотожності й відмінності. Водночас порівняння має сенс лише у сукупності “однорідних” предметів, що утворюють клас;

порівняння є основою такого логічного прийому, як аналогія, і є вихідним пунктом порівняльно-історичного методу;

шляхом порівняння виявляється загальне й особливе в історичних та інших явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного і того ж явища чи різних наявних явищ;

порівняння дозволяє виявити і співставити рівні у розвитку явища, що вивчаються, ті зміни, що відбулися, визначити тенденції розвитку.

Опис – функція наукового пізнання й етап наукового дослідження, що полягає у фіксації даних експерименту за допомогою визначеної системи позначень. Види опису: емпіричний опис, теоретичний опис.

Вимірювання – це певна система фіксації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірвальних приладів. За допомогою вимірювання визначається відношення однієї кількісної характеристики об'єкта до іншої, однорідної з нею, прийнятої за одиницю вимірювання.

Зауважимо, що емпіричні методи пізнання відіграють велику роль у науковому дослідженні. Вони не лише є основою для закріплення теоретичних передумов, а й часто становлять предмет нового відкриття, нового наукового дослідження.

Якщо говорити про форми емпіричного рівня наукового пізнання, то вони збігаються з формами теоретичного рівня, адже чіткої межі між ними немає.

До методів теоретичного дослідження належать: формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетично-дедуктивний метод, сходження від абстрактного до конкретного [27].

Формалізація – це відображення знання у знаково-символічному вигляді (формалізованій мові). Остання створюється для точного виразу думок з метою виключення можливості неоднозначного їх розуміння.

Характерні риси:

роздуми щодо об'єктів переносяться у площину оперування зі знаками (формулами);

формалізація будується на відмінностях природних і штучних мов; формалізовані (штучні) мови призначені для більш точного й чіткого вираження значення [28].

Аксіоматичний метод – це спосіб побудови наукової теорії, при якому в її основу покладені деякі вихідні положення – аксіоми (постулати), з яких уся решта тверджень цієї теорії виводиться суто логічним шляхом доказу.

Характерні риси:

необхідною умовою істинності методу є внутрішня несуперечливість. Але це може свідчити про те, що теорія правильно побудована, а не про те, що вона істинна;

аксіоматично побудована теорія може бути істинною у тому випадку, коли істинні й самі аксіоми і ті правила, за допомогою яких одержані всі решта положень;

метод сприяє: точному визначенню наукових понять та відповідному вживанню їх; точному та чіткому міркуванню; упорядкуванню знання, виключенню з нього зайвих елементів, усуненню двозначностей і суперечностей;

аксіоматичний метод всебічно раціоналізує побудову й організацію наукової теорії, наукового знання загалом.

Вимоги до системи знань, яка будується на основі аксіоматичного методу:

несуперечливості, згідно з якою у системі аксіом не може бути однозначно виведене будь-яке положення разом із його запереченням;

повноти, за якою будь-яке положення, яке можливо сформулювати у даній системі аксіом, можна довести або заперечити у цій системі;

незалежності аксіом, за якою будь-яка аксіома не має виводитися з інших аксіом системи.

Зверніть увагу

Аксіоматичний метод широко застосовувався ще в античності, зокрема Платоном та Арістотелем. Цей метод використовував

Евклід у праці “Начала”. Прикладом аксіоматичного підходу до побудови теоретичного знання може бути теорія відносності А. Енштейна.

Гіпотетично-дедуктивний метод – це метод наукового пізнання, суть якого полягає у створенні системи дедуктивно пов’язаних між собою гіпотез, з яких виводяться твердження щодо емпіричних фактів. Метод ґрунтується на виведенні (дедукції) умовиводів з гіпотез та інших посилянь, істинне значення яких невідоме.

Гіпотетико-дедуктивний метод є важливою складовою методології наукового пізнання. Він дає змогу перевірити будь-яку наукову гіпотезу у складі гіпотетико-дедуктивної теорії. Щоб краще уявити суть методу, розглянемо його структуру.

Перший етап: є знайомство з емпіричним матеріалом, який необхідно пояснити за допомогою законів і теорій, які діють у науці. Якщо таких законів немає, дослідник переходить до другого етапу.

Другий етап: висування різних пояснювальних припущень про причини та закономірності досліджуваних явищ.

Третій етап: визначення ступеня серйозності припущення та відбору із множини припущень найбільш ймовірного. На цьому етапі гіпотеза пересувається насамперед на логічну несуперечливість, особливо, коли вона має складну структуру і розгортається в систему припущень, перевіряється на сумісність з фундаментальними інтерпретаторськими принципами даної науки [30].

Проте у розвитку науки бувають такі періоди, коли учений схильний ігнорувати деякі фундаментальні принципи своєї науки – так звані революційні періоди у розвитку науки, коли відбувається докорінний злам фундаментальних понять та принципів. У таких випадках, заперечуючи один або кілька принципів, учений має узгоджувати припущення з іншими фундаментальними принципами науки. Це і є умовою серйозності та вагомості висунутої гіпотези.

На *четвертому етапі* відбувається розгортання висунутого припущення та дедуктивне виведення з нього положень, які підлягають емпіричній перевірці.

На *п’ятому етапі* проводиться експериментальна перевірка виведених із гіпотези наслідків. Гіпотеза дістає емпіричне підтвердження або заперечення у результаті експериментальної перевірки.

Проте емпіричне підтвердження результатів гіпотези ще не гарантує її істинності, а заперечення одного з них ще не свідчить про хибність її у цілому. Знайомство із загальною структурою гіпотетично-дедуктивного методу дає змогу визначити його як складний комплексний метод пізнання, що містить у собі усю багатоманітність методів та форм наукового пізнання і спрямований на відкриття та формулювання законів, принципів, теорій.

Сходження від абстрактного до конкретного – це метод теоретичного дослідження і викладу, який полягає у русі наукової думки від вихідної абстракції (однобічне, неповне знання) через послідовні етапи поглиблення і розширення пізнання до результату – цілісного відтворення у теорії предмета, що досліджується. Рух пізнання від чуттєво-конкретного до абстрактного - це і є рух від одиничного до загального, тут домінують такі логічні прийоми, як аналіз та індукція.

До загальнологічних методів й прийомів дослідження належать аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, вірогідні (статистичні) методи.

Аналіз – це поділ предмета на його складові (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їхнього всебічного вивчення.

Видами аналізу є механічний поділ; визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівня знання та його структури тощо.

Різновидом аналізу є поділ предметів на класи (множини) та підкласи – класифікація і періодизація.

Синтез – це об'єднання раніше виокремлених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета у єдине ціле.

Зауважимо, що синтез – це не довільне, еkleктичне поєднання розрізнених частин, “шматочків” цілого, а діалектична єдність з виділенням сутності.

Зверніть увагу

1. Аналіз і синтез змістовно пов'язані між собою. Аналізуючи явище, розкладаючи його на складові й вивчаючи кожен окремо, слід розглядати їх як частини єдиного цілого.

2. Завдання аналізу – це виділення тієї частини, з якої сам предмет виникає і розвивається.

3. Аналіз і синтез діалектично суперечливі та взаємообумовлені методи наукового дослідження. Якщо спочатку синтез виступає в аналізі, то потім містить аналіз у собі.

4. У результаті аналізу можна виділити загальне як суттєве у предметі, що стане основою для синтезу. Об'єкт у синтезі становить єдність протилежностей, водночас відтворюються його виникнення і розвиток.

5. У сучасному науковому пізнанні теоретичні аналіз і синтез нерозривно пов'язані з практичним аналізом і синтезом, з практикою експериментування і із суспільно-історичною практикою взагалі. Лише у процесі практики перевіряються висновки, зроблені на основі аналізу, і підтверджуються теоретичні побудови синтезу.

Сучасна гносеологія розглядає в органічній єдності з аналізом і синтезом метод абстрагування.

Абстрагування – це метод відволікання від деяких властивостей та відношень об'єкта і одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях об'єкта, які є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Характерні риси:

абстрагування сприяє проникненню пізнання у суть явищ, руху пізнання від явища до сутності, розчленовує, схематизує цілісну рухому дійсність;

існують різні види абстракцій: абстракції ототожнення, ізолююча абстракція, абстракція актуальної нескінченності, абстракція потенційної здійснюваності тощо;

абстракції різняться також за рівнем (порядком). Абстракції від реальних предметів носять назву абстракцій першого порядку; абстракції від абстракцій першого рівня – другого порядку тощо;

найвищим рівнем абстракції характеризуються філософські категорії.

У процесі пізнання досить часто доводиться робити висновки, спираючись на наявні знання, які є новим знанням про невідоме. Здійснюючи перехід від невідомого до відомого, ми відкриваємо загальні принципи, або ж, навпаки, спираючись на загальні принципи,

робимо висновки про окремі явища. Це здійснюється за допомогою таких методів, як індукція та дедукція [29].

Моделювання – це вивчення об’єкта шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка за своїми властивостями відтворює властивості об’єкта, що досліджується.

Характерні риси:

метод дослідження об’єктів на їх моделях. У методології науки – це аналог певного фрагменту реальності, концептуально-теоретичних образів тощо;

форми моделювання різноманітні й залежать від використання моделей і сфери застосування;

за характером моделей виокремлюють матеріальне (предметне) та ідеальне моделювання, яке виражене у відповідній знаковій формі;

моделювання використовується, якщо безпосереднє вивчення об’єктів з деяких причин неможливе. На сучасному етапі розвитку пізнання особливо велика роль відводиться комп’ютерному моделюванню.

Узагальнення – це процес становлення загальних властивостей і ознак предметів. Воно тісно пов’язано з абстрагуванням.

Характерні риси:

гносеологічною основою узагальнення є категорії загального та одиничного;

загальне є філософською категорією, що відображає схожі, повторювані риси та ознаки, що належать кільком одиничним явищам чи всім предметам даного класу, а одиничне – виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (чи групи явищ однакової якості), його відмінність від інших;

узагальнення не може бути нескінченним. Його межею є філософські категорії, що не мають родового поняття, і тому узагальнювати їх не можна [29].

Системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об’єктів як систем.

До цих вимог належать: а) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей цих елементів; б) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливос-

тями її окремих елементів, так і властивостями її структури; в) дослідження механізму взаємодії системи і середовища; г) вивчення характеру ієрархічності, притаманного даній системі; д) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи; є) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається [26].

Вірогіднісно-статистичні методи ґрунтуються на врахуванні дії множинності випадкових факторів, які спираються на теорію вірогідностей.

Характерні риси:

вірогідність і випадковість практично неподільні. У законах динамічного типу передбачення мають точно визначений однозначний характер;

вірогіднісно-статистичні методи широко застосовуються у дослідженні масових явищ, особливо у таких наукових дисциплінах, як математична статистика, статистична фізика, квантова механіка, синергетика тощо;

у статистичних законах передбачення носять не достовірний, а вірогіднісний характер. Останні, хоча і не дають однозначних і достовірних передбачень, тим не менше є єдино можливими у дослідженні масових явищ випадкового характеру.

3. Основні компоненти наукового пізнання (проблема, факт, гіпотеза, теорії, концепції)

Структурними компонентами теоретичного пізнання є проблема, гіпотеза, теорія. Вони є основними ланками побудови й розвитку знання на вищому, теоретичному рівні.

Поняття

ПРОБЛЕМА – складне теоретичне чи практичне питання, що потребує вивчення та розв'язання. Це ситуація, яка потребує активних дій та цілеспрямованої діяльності людини (досліджень, проектування, виконання тощо). Вона передбачає прийняття рішення та відповідальності. Проблема – це питання, вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес.

Формування проблеми є важливим моментом розвитку наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково вирішити її. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. Такі проблеми практично не вирішуються. Поставити проблему означає також відокремити відоме від невідомого; факти з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати питання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, спрямовує його [29].

Погляд

“Кожна проблема має вирішення. Єдина складність полягає у тому, щоб його знайти” (Евві Неф).

У житті ми часто зустрічаємося із проблемами. Основна ознака проблеми – наявність протиріччя і брак інформації для її вирішення. Зіштовхуючись із протиріччям, людина прагне зрозуміти, у чому воно полягає, у чому його сутність, тобто намагається сформулювати проблемне питання.

Проблемне питання – це перший крок до вирішення проблеми. Проблемним називають відкрите питання, що спрямоване на виявлення протиріччя у ситуації. Формулюючи проблемне питання, ми допомагаємо собі й іншим усвідомлювати, у чому саме полягає проблема, усвідомити її. Грамотно сформулювати проблемне питання, “схопити” основне протиріччя в ситуації допомагає формула “з одного боку – з другого боку”.

На проблемне питання не можна відповісти відразу, миттєво. Не випадково існує вислів “розплутувати проблеми”. Знайти відповідь допомагає серія допоміжних питань, ставлячи які ми послідовно розкладаємо складну ситуацію на частини. Цими питаннями ми прокладаємо шлях від відомого до невідомого, до інформації, якої нам бракує. Суттєву роль у цьому процесі відіграє гіпотеза. З формулювання гіпотези починається рух проблеми.

Поняття

ГІПОТЕЗА – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення. Це різновид здогадки, більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю припущення. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від непевного до знання більш повного і точного.

Гіпотеза у процесі розвитку наукового знання використовується, по-перше, тоді, коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явищ і є потреба до їх пояснення, по-друге, коли факти складні і гіпотеза у цьому випадку може слугувати першим кроком до їх пояснення, по-третє, тоді, коли причини фактів недоступні для досвіду, але дії та наслідки їх можуть бути вивчені. У проблемній ситуації може висуватися кілька логічно несумісних між собою гіпотез. Кожна з них повинна відповідати знанням і припускати висновки, що можуть бути перевірені практикою [25].

Доказ гіпотези полягає в установленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоретичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії. Аргументи доказу будуть переконливими тоді, коли висновки послідовно виходитимуть один з одного з урахуванням законів і правил логіки, як ланка з ланки у ланцюгові. Основну роль у доказі гіпотези відіграють факти.

Поняття

ФАКТ – це подія, явище, процес, які мають місце в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження. Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). Факти дійсності – це речі, властивості, відношення, події, які існують незалежно від свідомості. Факти науки – це відображення фактів дійсності, усебічно перевірених, вірогідність яких доведена. Вони усвідомлюються і фіксуються у термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Факти групуються за їх важливістю, актуальністю тощо. Ця робота ґрунтується на теоретичних положеннях науки, її законах та категоріях.

Розвинутою формою наукового пізнання є теорія.

Поняття

ТЕОРІЯ – це сукупність висновків, що відображають відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. Теорія становить основу наукового вчення. У науці цей термін використовують для узагальнення знання, емпіричних явищ, законів, принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. Теорії описані таким чином, щоб науковець, який є фахівцем у певній сфері науки, зміг зрозуміти, перевірити й верифікувати або фальсифікувати їх.

Як розвинута форма наукового знання, теорія дає цілісне системне відображення закономірних і сутнісних зв'язків певної сфери діяльності. Прикладами теорії є класична механіка Ньютона, еволюційна теорія Ч. Дарвіна, теорія відносності А. Ейнштейна, теорія цілісних систем, що саморозвиваються (синергетика) тощо [31].

Теорія, на відміну від гіпотези, є знанням достовірним, істинність якого доведено і перевірено практикою. Вона дає істинне знання й пояснення сфери об'єктивної дійсності, дає можливість зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості і зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому.

Важливими функціями теорії є: синтезуюча, пояснювальна, прогнозна.

Теорія включає такі елементи:

змістові – принципи, закони, категорії, ідеї;
формальні – знаки, символи, правила тощо.

Теорія є не тільки результатом, а й одним із початкових моментів розвинутого наукового пізнання. На основі практики дослідник підходить до вирішення кожної конкретної проблеми, будучи озброєним певними теоретичними концепціями. З їх допомогою відбираються проблеми, гіпотези. У свою чергу розвиток теорії, підтвердження справедливості її положень вимагає нового звернення до фактів, постановки нових проблем, висування гіпотез, і так без кінця. Процес

наукового пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. Водночас нова теорія не виключає попередню, а навпаки, включає її, по-новому організовуючи її зміст.

Отже, усю логіку наукового пізнання як послідовну зміну форм наукового дослідження можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановка проблеми; висування гіпотези; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії [26].

Важливим елементом теорії є закон. Теорію певним чином можна розглядати як систему законів, що відображають суть суб'єкта, який досліджується. Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

4. Рефлексія як метод

Поняття

РЕФЛЕКСІЯ – це “зворотне звернення”, процес самопізнання суб'єктом психічних актів та станів, форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення власних дій та їх законів. У рефлексії людина отримує можливість немов би “відсторонитися” від своїх міркувань та дій, зайняти позицію стороннього спостерігача, не заангажовано розмірковувати над своїми діями та думками. Йдеться про здатність людини у вирішенні проблем переглядати та відмовлятися від уже набутих знань задля можливості набуття нових.

Рефлексія не стільки спрямовується на інтерпретацію вже наявного знання, скільки передбачає прорив у невідоме. Це здатність рухатися не чітко окресленими шляхами, а радше манівцями, використовуючи іманентну природу людини, її інтуїцію, налаштованість на осмислення світу в усіх його виявах. Відповідно рефлексія спрямовується на окреслення проблемного поля у вирішенні певного завдання, виявляючи здатність запропонувати множинність шляхів його розв'язання та виявити нові проблеми, нові перспективи подальшого його осмислення. Це здатність мислити у просторі різних

площин, що символізує багатомірний та трансформативний характер рефлексії. Загалом вона презентує свого роду інтелектуальні пошуки у створенні нового смислового простору.

Рефлексія є джерелом внутрішнього досвіду людини, способом її пізнання та самопізнання, необхідною умовою мислення. Сьогодні рефлексія – це вміння “працювати” з абстракціями, узагальненими принципами, що представлені в теоретичному знанні. Загалом рефлексія – це складна робота, що вимагає часу, зусиль, певних здібностей. Вона спрямована на оптимально продумані дії, що організовані на основі теоретичного знання.

Погляд

Чилійські біологи У. Матурана, Ф. Варела досліджували пізнання як біологічний феномен. Вони стверджували, що пізнання – це не відображення світу, а внутрішнє його конструювання, побудова людиною власної моделі. Суттєву роль у цьому процесі відіграє рефлексія як процес пізнання того, що ми пізнаємо. Це акт звернення до себе самої. Дослідники вважають, що це єдиний шанс, який надається людині, щоб виявити її сліпоту й усвідомити, що впевненість у знаннях інших така ж ілюзорна, як і наша впевненість у наших знаннях.

Основний мотив людини, що рефлексує, – це здатність пізнавати, розуміти й осмислювати світ у всіх виявах його складності, здатність бути “бунтівником” проти всіляких умовностей і стереотипів. Втрата нею цієї здатності “зачиняє” для неї світ творчості, “вмонтовуючи” її реальності у чітко окреслені межі буття. У рефлексії знання є компонента завжди переломлюється крізь призму людського Я, використовує її потенціал та сприяє її подальшому розвитку. З огляду на реальності мінливого і непрогнозованого світу, який є мало збагненим лише у координатах рацію, розвиток рефлексивних умінь уявляється нагальною потребою сьогодення. Очевидно, рефлексії неможливо навчити шляхом нав’язування зовні сукупності відповідних вправ, маніпуляцій. Навпаки, її пробуджують, активізуючи внутрішній потенціал особистості, використовуючи її внутрішню природу. Рефлексії не навчають, її навчаються.

Висновки

У сучасному науковому пізнанні залежно від характеру об'єктів пізнання, методів і засобів їх вивчення, від особливостей вирішуваних проблем вирізняють два основних види наукових досліджень:

фундаментальні теоретичні дослідження, спрямовані на пізнання глибинних законів дійсності для їх можливого практичного застосування у майбутньому;

прикладні наукові дослідження, спрямовані на пізнання конкретних форм вияву об'єктивних законів, вирішення проблем не лише пізнавального, а й соціально-практичного характеру.

Аналіз методів наукового пізнання, їх змісту, специфіки, значення для пізнання дає змогу визначити науковий метод як внутрішню закономірність руху людського мислення, що використовується як знаряддя пояснення та перетворення світу.

Метод обумовлюється особливостями об'єкта та предмета пізнання, законами їх розвитку, зафіксованими у свідомості суб'єкта пізнання.

Метод пізнання має спрямовувати наукову думку відповідно до природи досліджуваного об'єкта, бути адекватною йому. Метод формується та розвивається у процесі активного впливу суб'єкта на об'єкт, твориться суб'єктом, але визначається об'єктом пізнання.

Головне призначення будь-якого наукового метода – на основі відповідних принципів (вимог, приписів тощо) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, накопичення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів.

Питання для самоконтролю

1. Визначте характерні риси та роль у наукових дослідженнях методології.
2. Дайте характеристику рівнів пізнання.
3. Дайте характеристику моделюванню та абстрагуванню як методам наукового дослідження.
4. Визначте характерні риси рефлексії як методу наукового дослідження.
5. Доведіть, що добір методів зумовлений особливостями об'єкта та предмета пізнання.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Поль Фейєрабенд “Проти методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання”

Думка про те, що наука може і повинна розвиватися відповідно до фіксованих і універсальних правил, є і нереальною, і шкідливою. Вона нереальна, оскільки виходить зі спрощеного розуміння здібностей людини і тих обставин, що супроводжують або зумовлюють розвиток. І вона шкідлива, оскільки спроба надати силу цим правилам повинна викликати зростання нашої професійної кваліфікації за рахунок нашої людяності. На додачу, ця думка здатна заподіяти шкоду самій науці, бо нехтує складністю фізичних та історичних умов, що впливають на наукові зміни. Вона робить нашу науку менш гнучкою і більш догматичною: кожне методологічне правило асоційоване з деякими космологічними припущеннями, тому використовується правило, яке ми вважаємо безсумнівним, що відповідні допущення правильні. Наївний фальсифікаціонізм упевнений у тому, що закони природи лежать на поверхні, а не приховані під товщею різних перешкод. Емпіризм вважає безсумнівним, що чуттєвий досвід дає набагато краще відображення світу, ніж чисте мислення. Ті, хто сподівається на логічну доказовість, не сумніваються у тому, що винаходи Розуму дають значно більші результати, аніж неприборкана гра наших пристрастей. Такі припущення цілком припустимі і, можливо, навіть істинні. Проте іноді варто було б перевірити їх. Спроба піддати їх перевірці означає, що ми припиняємо користуватися асоційованою з ними методологією, починаємо розробляти науку іншими способами і дивимося, що з цього виходить. Аналіз конкретних випадків, показує, що такі перевірки відбувалися завжди і що вони свідчать проти універсальної значущості будь-яких правил. Усі методологічні приписи мають свої межі, і єдиним “правилом”, яке зберігається, є правило “все дозволено”.

Зміна перспективи, обумовлена цими відкриттями, відразу ж привела до давно забутої проблеми цінності науки. Спочатку вона приводить до цієї проблеми в сучасній історії, оскільки сучасна наука пригнічує своїх опонентів, а не переконує їх. Наука діє за допомогою сили, а не за допомогою аргументів (це вірно, зокрема, для колиш-

ніх колоній, в яких наука і релігія братської любові насаджуються як щось само собою зрозуміле, без обговорення з місцевим населенням). Сьогодні ми розуміємо, що раціоналізм, будучи пов'язаний з наукою, не може надати нам ніякої допомоги в суперечці між наукою і міфом, і завдяки дослідженням зовні іншого роду ми знаємо також, що міфи набагато кращі, ніж думали про них раціоналісти. Тепер ми змушені поставити питання про перевагу науки. І тоді аналіз показує, що наука і міф багато в чому перетинаються, що видимі нами відмінності часто є локальними феноменами, які завжди можуть звернутися у подібність, і що дійсно фундаментальні розбіжності найчастіше обумовлені розбіжністю цілей, а не методів досягнення одного і того ж “раціонального” результату (наприклад: “прогресу”, збільшення вмісту або “зростання”).

Друкується за виданням: Фейєрабенд Поль. Проти методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання. Вибрані праці з методології науки. Київ : Наука, 1986. С. 450–452.

Запитання

1. Визначте, якими чинниками автор пояснює необхідність методологічного плюралізму у наукових дослідженнях.
2. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора про те, що емпіризм надає значно більше можливостей у науковому пізнанні, аніж чисте мислення? Відповідь обґрунтуйте.
3. Якими міркуваннями керувався автор, коли стверджував, що міф і наука перетинаються? Відповідь обґрунтуйте.

2. Ханс-Георг Гадамер “Істина і метод. Основи філософської герменевтики”

...Герменевтика є універсальний аспект філософії, а не просто методологічний базис так званих наук про дух... Феномен розуміння не лише пронизує усі зв'язки людини зі світом. Також і в науці він має самостійне значення і протидіє всім спробам перетворити його на будь-який науковий метод. Пропоновані дослідження спираються на цю протидію, яка затверджує себе у межах найсучаснішої науки всупереч універсальним претензіям наукової методики. Їхнє завдання полягає у тому, щоб розкрити досвід осягнення істини, що перевищує сферу,

контрольовану науковою методикою, скрізь, де ми з ним стикаємося, і поставити питання про його власне обґрунтування. Отже, науки про дух зближуються з такими способами осягнення, які лежать за межами науки: з досвідом філософії, з досвідом мистецтва, з досвідом самої історії. Усе це такі способи осягнення, у яких сповіщає про себе істина, що не підлягає верифікації методологічними засобами науки.

...Те, як ми сприймаємо один одного, те, як ми сприймаємо історичний переказ, те, нарешті, як ми сприймаємо природні даності нашого існування і нашого світу, – усе це утворює дійсний герменевтичний універсум, в якому ми не замкнені, як у непорушних кордонах, але якому і для якого ми відкриті.

У межах герменевтичного досвіду мовна форма не може бути відділена від змісту, який дійшов до нас у цій формі. Якщо кожна мова є світобачення, то вона зобов'язана цим не тому, що вона являє собою як певний тип мови (у якій якості її розглядає учений-лінгвіст), але тому, що говориться або відповідно передається у цій мові. ... Аж ніяк не саме освоєння іноземної мови, але її застосування – чи то живе спілкування з іноземцями або заняття іноземною літературою – опосередковує нову позицію “колишнім баченням світу”. Навіть повністю занурюючись у чужий нам тип духовності, ми не забуваємо водночас “своє власне світобачення і, більше того, своє власне уявлення про мову”. Швидше інший світ, який виступає нам назустріч, не просто чужий нам, але сам є іншим щодо нас. Він не лише містить у собі свою власну істину – він також володіє цією істиною для нас. Інший світ осягається тут якраз не простим предметом вивчення, а предметом, у якому ми “розбираємося”, у якому ми “знаємо толк”.

Друкується за виданням: Гадамер Ханс-Георг Истина и метод. Основы философской герменевтики. Москва : Прогресс, 1988. С. 39, 41, 42.

Запитання

1. Визначте, які особливості у герменевтиці як методі дослідження убачає автор.

2. З'ясуйте, як співвідноситься у межах герменевтичного досвіду зміст та форма. Відповідь обґрунтуйте.

3. Які завдання герменевтики як методу дослідження визначає автор? Чи погоджуєтесь ви з його позицією?

3. Джон Д'юї “Як можна пізнати свідомість”

Усі, хто цікавиться філософією, погодяться з тим, що питання “Що таке дух і ментальне?” дуже важливе. Погодяться, навіть не замислюючись про колосальні розбіжності у висновках, які роблять люди. На підставі деяких недавніх дискусій з цього питання я подумав, що, мабуть, є сенс тимчасово й мимохідь торкнутися питання про те, як взагалі слід підходити до проблеми природи свідомості, тобто торкнутися питання про способи, за допомогою яких можна пізнати природу ментального. Висловлюючи це припущення, я... просто ставлю загальне питання про метод, який може виявитися корисним...

Постановка питання про метод пізнання може надати нам допомогу в роз'ясненні певних відмінностей, які сьогодні існують у поглядах на природу духовного. Адже певні ідеї про природу духовного, очевидно, засновані на віртуальному допущенні про те, що єдиний метод, який взагалі тут можливий, це метод інтроспекції – у тому сенсі цього слова, в якому воно радикально відмінне від значення, притаманного спостереженню, оскільки про спостереження може йти мова у зв'язку з усім, чим завгодно, тільки не з “духовним”.

Попереднє значення слова “інтроспекція” передбачало існування іншого можливого методу, а також дещо інших характеристик цього методу, оскільки спочатку використовувалося як синонім інспекції, дослідження, вглядання у щось і зазвичай малося на увазі, що річ, в яку ми вдивляємося, з моральної точки зору якимось пов'язана з особистою поведінкою об'єкта. Якщо ми вивчаємо чиюсь приватну поведінку, то це, поза всяким сумнівом, відіграє певну роль у становленні більш пізнього сенсу слова “інтроспекція”, у якому воно означає встановлений акт безпосереднього або інтуїтивного знання про дух або свідомість. Проте контраст між першим і подальшим значенням цього слова разуючий. Продумане й ретельне дослідження моральної природи актів, що здійснюються, яке і позначалося цим словом у його колишньому вживанні, певним чином, припускає, що моральна природа цих актів неповністю усвідомлюється нами в той момент, коли вони вчиняються, а являє собою щось, що вимагає вдумливого аналізу.

Античне і середньовічне знання будувалося на усталеному постулаті, згідно з яким визначеність є істотною властивістю всього, що

заслуговує імені знання в повному розумінні цього слова, і тому пізнавальний статус виведених і дискурсивних висновків залежить від того, чи були вони отримані – за допомогою істотних й необхідних процедур – з передумов, які є істинними безпосередньо і самоочевидно. Сучасна фізична наука зруйнувала ті підстави, на яких спочивали особливі положення, що приймалися перш за непорушні першості і передумови, на яких будувався доказ істинності всіх інших наукових істин. Постулат же про нерозривний зв'язок визначеності і пізнання вона, проте, зберегла. Для усієї історії нового мислення характерна апеляція до безпосередніх фактів свідомості, або “ментальних фактів”, які здатні надати нам те, у чому, як прийнято було вважати, ми маємо потребу, а саме – непохитні і безперечні перші істини, без яких нам не було з чого виводити наші істинні положення. Можна навести один цікавий приклад. На зорі нової філософії ще збереглася віра в самоочевидну істинність математичних дефініцій і аксіом, віра, характерна як для давньогрецької, так і для середньовічної філософії. Однак зі змінами у фізичній науці не залишилося жодних логічних гарантій того, що істини, самоочевидні як математичні, будуть настільки ж самоочевидними і у фізичних явищах. Звідси й проблема, яка хвилювала і Декарта, і Канта, незважаючи на всі їх відмінності, – виявити у “свідомості” або “дусі” будь-що абсолютне, що забезпечує тверді гарантії...

Нерідко зручний висновок про те, що окреме, індивідуальне, унікальне нібито неможливо пізнати, носить двозначний характер, якщо його не конкретизувати. Може матися на увазі, або що саме ці явища не можна пізнати, або що їх не можна пізнати ні у який інший спосіб. Перший з двох смислів відповідає тій думці, згідно з якою знання припускає дескрипцію явища у поняттях виявлених у ньому слідів того типу зв'язку, що становить суть типу явищ. У цьому сенсі безпосередні якості, властиві об'єкту, знання про які або знання яких і є знанням “ментального”, подібні до якостей будь-якого явища в усьому і, зокрема, конкретно його існування. Адже явища, про які ми дізнаємося, отримують імена. Скажімо, полум'я, лихоманка, боротьба або інша загальноприйнята назва є окремими й конкретними саме у безпосередності свого існування. У цій якості вони не мають жодних спільних рис з іншими явищами. Якби явище було наділене самосвідомістю, як монада Лейбніца, то можна було б сказати, що

якості, які це явище усвідомили, є окремими. Якби тут працювала та ж логіка, що й у випадку з вченням про безпосереднє й інтуїтивне самопізнання “ментального”, то про явище можна було б сказати, що воно володіє знанням про власні якості і є єдиним буттям, здатним знати про “свої” стани і процеси.

Мене захопила ця уявна здатність явищ тому, що вона допомагає привернути увагу до тієї різниці між володінням і знанням (а також статусом пізнаваного), яка характерна для кожного явища конкретно. Коротше кажучи, є такі явища, як, наприклад, задоволення і страждання, які у своєму бутті “окремі”. Те, що про них нібито можна знати якимось іншим способом, ніж спосіб пізнання звуків, кольорів та іншого, видається мені заявою, коріння якої сягають гносеологічної теорії, а не є очевидними фактами, що стосуються даного випадку... Будь-яка теорія про природу ментального, спроможність якої обумовлена постулатом про спеціальний спосіб пізнання, застосована лише до цього особливого об’єкта і більше ні до чого, викликала б у нас, я впевнений, надзвичайні підозри, якби не поширення гносеології відповідного типу. Зважаючи на це поширення, ми міняємо у міркуванні свою підозрілість відносно даного випадку на розуміння того факту, що ця теорія є специфічним продуктом роздумів у вузькому сенсі. Висновок з цієї теорії такий, що особлива, надзвичайно особлива природа свідомості вимагає настільки ж особливої, унікальної процедури, за допомогою якої її можна було б пізнати. Однак, оскільки сама ідея зовсім унікальної природи ментального базується на постулаті про метод, яким її слід пізнати, то вся пропозиція звучить недостатньо переконливо.

Якщо природа явищ, об’єднаних у понятті ментального, пізнавана тим же способом, яким пізнавані інші безпосередні якості, наприклад, це гаряче, це холодне, це червоне, то щодо тих речей, пізнання яких все ж передбачає хоча б найменше опосередкування, ментальне утворює у певному роді протилежний полюс. Для наукового знання про те, що собою являє червоний колір, необхідною умовою було найширше поле пізнання, фактичного і теоретичного. Потрібні були ретельно перевірені ідеї про природу світла, а потім виявилось, що вони до того ж не дієві без добре перевіреної теорії електромагнетизму. Я не бачу необхідності ще більше заглиблюватися у деталі,

щоб проілюструвати непрямий характер знання про особисті якості, безпосередньо пережитий досвід.

Друкується за виданням: Д'юї Джон. Як можна пізнати свідомість. Реконструкція в філософії. Проблеми людини. Київ : Дух і літера, 2013. С. 359–363.

Запитання

1. Поясніть, як автор інтерпретує поняття ментального. Які аргументи він використовує у поясненні?
2. Визначте значення терміна “інтроспекція”.
3. Поміркуйте, на які особливості дослідження “наук про дух” звертає увагу автор.

ТЕМА 11. ПРОБЛЕМА ІСТИНИ

1. *Практичність та істинність знань. Істина як міра речей.*
2. *Єдність об'єктивного та суб'єктивного, абсолютного і відносного в істині.*
3. *Питання про критерії істини.*

1. Практичність та істинність знань.

Істина як міра речей

Основною та безпосередньою метою будь-якої пізнавальної діяльності є осягнення істини. Проблема істини є основним питанням гносеології. Вона вважається одним із засадничих питань філософії й є відповідно предметом гострих полемічних дискусій. Інтелектуальні суперечки точаться між емпіриками та раціоналістами, матеріалістами та ідеалістами, метафізиками та діалектиками. Вони висловлюють різні судження щодо розуміння природи істини, що засвідчує складність і багатогранність цього феномена. Наприклад, матеріалісти розуміють істину як об'єктивну реальність, а ідеалісти її розглядають як відповідність людських знань, понять, суджень, думок тощо певній позадосвідній ідеї. Ця ідея є певною апріорною даністю, ідеалом,

з яким “погоджується” наш досвід. Тобто вона постає як своєрідна “організаційна форма досвіду”. Розуміння істини матеріалістами й ідеалістами відображає не лише діаметрально протилежні позиції, а й дещо обмежує, звужує її у світлі свідомості.

Поняття

ІСТИНА – це адекватне відображення об’єкта суб’єктом, яке відтворює об’єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб’єкта пізнання.

Зауважимо, що поняття істини певною мірою ставлять під сумнів скептики й агностики. Перші сумнівалися у її достовірності, а другі взагалі відкидали можливість її існування. Проте внутрішня суперечність їх роздумів полягає у тому, що, відкидаючи чи ставлячи під сумнів існування істини, вони все ж апелюють до неї.

Зверніть увагу

Класичне визначення істини дав Арістотель. Мислитель визначив істину як відповідність наших знань дійсності. Зауважимо, що таке розуміння істини є досить абстрактним і широким. З огляду на цю обставину воно є прийнятним для представників різних підходів, поглядів тощо. Йдеться про те, що таке розуміння істини є засадничим й для ідеалізму, й матеріалізму, й діалектики, й метафізики тощо.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, у тому, що істина відображена у дійсності як об’єктивній реальності. Ця дійсність існує поза свідомістю людини, її суть та природа виявляються через і у явищі. По-друге, істина пов’язана з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою. Мова йде про те, що достовірне знання відтворюється у практичній діяльності.

Розглянемо більш детально матеріалістичне розуміння істини з огляду на ту обставину, що вона набула поширення у дослідницьких програмах науковців. Зауважимо, що матеріалістичне розуміння істини ґрунтується на таких положеннях:

об’єктивності (істина є адекватним відображенням дійсності у свідомості людини; істина не існує як просте відображення світу,

тобто вона існує не поза суб'єктом, а у його свідомості; об'єктивна істина виявляється у формі уявлень, понять, ідей, досвіду тощо);

діалектичного співвідношення відносного й абсолютного істини (істина розуміється як процес; вона досягається завдяки пізнавальній діяльності суб'єкта; вираження діалектичної єдності об'єктивного й суб'єктивного; ґносеологічне відношення між суб'єктом та об'єктом тощо);

розуміння практики як остаточного критерію істини (пізнавальна діяльність ґрунтується на практичній діяльності).

Поняття

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносний) – абсолютизує момент відносності знання, заперечує в ньому будь-який абсолютний, усталений зміст. Водночас рух пізнання трактується як перехід від однієї відносної, умовної істини до іншої – такої ж відносної й умовної.

Недоліком релятивістських теорій у розумінні істини є втрата розуміння пізнання як процесу заглиблення в об'єкт (“ковзання поверхнею”). Наслідком є втрата можливості використовувати пізнання як критерій прогресу. Позитивним є використання релятивізму під час перегляду старих ідей і теорій. Тому відносність знань людини варто розуміти не як заперечення об'єктивної істини, а як розуміння історичної умовності та змінності меж наших знань до цієї істини.

2. Єдність об'єктивного та суб'єктивного, абсолютного і відносного в істині

Теоретичні засади

Абсолютна істина – це безперечне, незмінне, раз і назавжди встановлене знання.

Відносна істина – філософське поняття, що відображає твердження, що абсолютна істина (або істина в останній інстанції) важко досяжна.

Теорії, що затверджують існування абсолютної істини, часто називають метафізикою, відносної істини – релятивізмом. Понят-

тя відносної істини використовується у вченні про діалектику. Різновидом відносної істини є правда.

Об'єктивна істина – це такий зміст наших знань, який не залежить від суб'єкта за змістом (за формою завжди залежить, тому істина суб'єктивна за формою). Визнання об'єктивності істини і пізнаваності миру рівнозначні і не мають нічого спільного з відносним поняттям ірраціоналістичної філософії.

Хиба – це знання про дійсність, які цією дійсністю заперечуються.

Джерелом хибних уявлень зазвичай є особисті якості окремої людини, тобто суб'єктивні чинники. Хибні уявлення також можуть виникати як результат тимчасової обмеженості розуміння й осмислення низки понять та смислів, що використовуються людиною як у професійній діяльності, так і в повсякденні. Різні хиби виникають також і в результаті абсолютизації окремих властивостей дійсності, так би мовити, об'єктивно-історичні чинники. Отже, хибою називають невідповідність уявлень сутності речей чи ідей. Загалом це поняття використовують для фіксації відсутності істини або протилежного істині. Суб'єктивні причини хибних думок долаються освітою, розвитком інтелектуального та емоційного потенціалу людини, об'єктивним історичним розвитком пізнання та практики.

Поняття “хиба”, “істина”, “ймовірність”, “вірогідність” є досить взаємопов'язаними. Зв'язок і взаємообумовленість пояснюється відношенням між дійсністю та людськими уявленнями про неї. Ці відношення є досить різними за своїм характером і рівнем знаннєвої компоненти. Йдеться про особливості, окреслені духовним сприйняттям знання. Залежно від сприйняття знання поділяють на такі категорії: об'єктивні (постають як відображення дійсності, їх зміст не залежить від людини) та суб'єктивні (тісно пов'язані із досвідом та уявленнями людини про світ і об'єкти, які вона досліджує).

Для визначення об'єктивності знань використовують поняття “істина”. Тобто істина – це знання, що відповідає дійсності і має підтвердження цієї відповідності на практиці. Істина – це відповідність уявлень, висловлювань об'єктивній дійсності. Тому наука, орієнтуючись на відкриття об'єктивних властивостей дійсності, має на меті осягнення істини. Об'єктивна істина може розглядатися певним орієнтиром у розумінні загалом природи знань. Так, якщо людина не

відрізняє об'єктивно наявну істину від ідеалу, то вона помиляється. Якщо відмінність між об'єктивно наявною істиною та ідеалом приховують свідомо, то створюється неправда. За умови, що людина свідомо створює перешкоди на шляху до досягнення омріяного ідеалу чи необхідних знань, то це кривда. Загалом усі ці вияви окреслюються терміном “хиба”.

Поняття

ЙМОВІРНІСТЬ – міра можливості того, що щось станеться. Ймовірність – це числова характеристика можливості того, що випадкова подія відбудеться в умовах, які можуть бути відтворені необмежену кількість разів. У XVIII ст. склалося поняття класичної ймовірності. Відповідно до нього ймовірністю події *A* є відношення кількості рівно ймовірних варіантів, що сприяють настанню події *A*, до кількості всіх можливих варіантів.

ВІРОГІДНІСТЬ – переконання, що засноване на знанні і виключає будь-який сумнів. Вірогідність може бути суб'єктивною, об'єктивною, безпосередньою або опосередкованою, історичною або логічною.

У чому ж абсолютність істини і в чому її відносність? Чому взагалі виникає така постановка питання? Справа у тому, що ці поняття не є однозначними. Так, абсолютна істина може трактуватися, з одного боку, як ідеальна, “вічна” істина (це така, яка не може бути спростована у майбутньому чи заперечена, тобто певний взірець). Як приклад, до вічних істин належать: а) істини факту (хрещення Русі відбулося у 988 році; місто Вінниця розташоване на берегах річки Південний Буг тощо); б) істина, яка не розглядається як певне окреме відношення, а подається як незаперечний факт (місяць світить лише уночі; $2+2=4$ тощо); в) загальні закони й принципи науки та філософії (загальне формулювання закону збереження й перетворення енергії; закони матеріалістичної діалектики тощо). Тобто “вічні” істини – це необхідні компоненти знання. Звісно, вони не вичерпують усього змісту знання, проте вказують на його засадничі ідеї. Абсолютність істини як взірець указує на складність та неоднозначність виявів об'єкта знання. Йдеться про те, що чим менше абсолютність істини вичерпує змістову компоненту знання, тим складнішим є об'єкт пізнання, тим більш ви-

раженим є процес його розвитку. Інше розуміння об'єктивної істини передбачає вичерпне знання про будь-який конкретний об'єкт чи про світ “у цілому”. У такому розумінні абсолютна істина є проміжною ланкою у пізнавальній діяльності, оскільки вона фіксується людиною на певному етапі її діяльності. Мова йде про те, що вона досягається людиною у принципі, а загалом залишається недосяжною у нескінченній низці людських поколінь. Природа такої істини є процесуальною, вона ніколи не може бути завершеною, оскільки з рухом уперед набуває статусу відносної. Щодо відносної істини, то вона є такою, яка набувається на певному етапі пізнавальної діяльності. Загалом вона є відображенням об'єктивної істини на певному часовому проміжку. У такий спосіб ми можемо стверджувати, що відносна істина не лише не є протилежною абсолютній, а й вони існують у тісній взаємообумовленості одна з одною. Кожна відносна істина містить певний абсолютний зміст, який є на певному етапі розвитку наукової сфери досягненням людства у певній пізнавальній сфері.

Отже, абсолютна істина (йдеться про її взірцевий характер і вичерпність) складається з низки елементів “істинного”. Власне ці елементи відображають до певної міри об'єкт пізнання, що є в кожній відносній істині. Як результат діалектика відносної та абсолютної істини вказує на те, що осягнення істини є процес. Цей процес не завжди має послідовний обумовлений характер, тобто не завжди відбувається рух від простого до складного, від меншого до більшого тощо. Пізнання не має чітких етапів, воно не здійснюється шляхом переходу від однієї істини до іншої. Під час цього процесу відбувається збагачення, поглиблення, уточнення, конкретизація, аргументація, узагальнення, пояснення тощо істини. Істина у такий спосіб поглиблюється, розширюється, піднімається на вищий рівень. Тобто йдеться про те, що змістова складова знань, які були набуті у попередні епохи, не відкидається чи дискредитується, а, навпаки, включається у нову систему наукових концепцій, напрямів, гіпотез тощо. Тобто набуті істини не відкидаються, а якісно по-новому переробляються. Вони постійно осмислюються у світлі нових досягнень науки й техніки. До того ж відбувається “повернення” до тих наукових концепцій, які виникли й функціонували раніше.

Отже, процес пізнання є нескінченним. Гносеологія стверджує про необмеженість можливостей інтелекту людини у пізнанні нових

знань, у вдосконаленні відносної істини на шляху до її абсолютизації. Водночас вона застерігає проти перетворення певних уявлень, концепцій, які склалися на цьому етапі історії, на догму, абсолют.

3. Питання про критерії істини

Одним з головних завдань сучасної гносеології є проблема пошуку й вироблення критеріїв істини. У філософії існує низка концепцій, теорій, суджень і думок, що спрямовані на вироблення критеріїв істини. Попри їх різноманітність єдиних концептуальних підходів вироблено не було. Єдиною орієнтовною можливістю є розуміння того, що критерій істинності знань можна вирішити у системі їх набуття. Тобто, якщо у нас є певна система знань, що претендує на опис об'єктивного світу, то ми можемо дізнатися про її відповідність своєму предмету, вивчаючи властивості лише цієї самої системи.

Погляд

У праці “Тези про Фейєрбаха” К. Маркс підкреслив, що питання про те, чи володіє людське мислення наочною істинністю, не може бути вирішене у межах самого мислення.

Ця точка зору є цікавою і релевантною з огляду на те, що критерієм істини може слугувати практична діяльність людини. Практика є дієвим засобом перевірки істинності знань. Її характерними рисами є, з одного боку, втілення знань людини про матеріальний світ, а з другого – вона є частиною цього світу, оскільки підпорядкована його законам. Що дає знання теоретичних законів? Насамперед, правильно й раціонально людині вибудовувати свою діяльність. Така діяльність полишена хаотизму й фрагментарності, вона виявляється ефективною, оскільки побудована відповідно до законів. Однак тут існують певні зауваги. По-перше, закони об'єктивного світу роблять практику малоефективною за умови, коли спрямовані на ідеальний стан речей. По-друге, знання й закони об'єктивного світу є ідеальною конструкцією, певною інформаційною моделлю, що вивчається. Відповідно до реалій світу вони не збігаються. Щоб зробити їх одно-

порядковими, необхідно зіставити думку з об'єктом. Але думка зазвичай буває або вужчою за об'єкт (не повною мірою його характеризує, є фрагментарною тощо), або ширшою (більше ідей і суджень про об'єкт, аніж він має у дійсності).

Водночас саме практика знімає гносеологічну протилежність матеріального й ідеального. Включена у систему взаємодії з об'єктивним світом, вона сама виявляється підпорядкованою законам цієї взаємодії. Мова йде про те, що людське мислення не є ідеальною особливою субстанцією, яка існує відірвано й ізольовано від матерії. Воно дуже пов'язано з матерією, оскільки має матеріальні форми свого вираження, як-то: мова, практична діяльність. Проте між ними існує принципова відмінність. Наприклад, знання у мовній формі не зводяться до матеріального втілення. Воно лише може виступати матеріальною основою ідеального вмісту. Тобто презентується певним уявним об'єктом, що репрезентує об'єкти матеріального світу. Однак іншу природу має матеріальне втілення знань на практиці. У практичному вимірі буття знання втрачають статус ідеального явища. Вони набувають характеристик матеріального світу. Технічні і технологічні процедури людської діяльності стають основною формою, що реалізовує знання.

Поняття

ПРАКТИКА – це головний і остаточний критерій (від грець. Kriterion – мірило), засіб перевірки істинності знань.

В історії наукової думки пропонувалися різні концепції визначення критеріїв істини. Відповідно до цих концепцій науковці визначили низку чинників їх перевірки, сформувавши певну процедуру. Насамперед, це ясність і чіткість знання, далі логічне його виведення з очевидних аксіом (тобто загальне визнання), подальша відповідність теоретичних положень безпосередньо визначеним даним досвіду (принцип верифікації) тощо.

Зауважимо, що на розуміння критерію істини впливає також світоглядна настанова науковця (він матеріаліст чи ідеаліст), яких він методів пізнавальної діяльності більше дотримується емпіричних чи раціональних тощо. Так, прихильники матеріалістичного світогляду

вважають, що перевірити істинність знання означає зіставити його з відображеною у ньому дійсністю. Саме застосування людиною знань на практиці дає змогу встановити міру їх істинності, а також віднайти хиби у них. Як предметно-чуттєва діяльність людини вона опосередковує зв'язок між пізнанням та дійсністю самою по собі. Варто зазначити, що практична діяльність не зводиться лише до окремих запланованих експериментів (хоча вони є суттєвою складовою практики). Під практикою слід розглядати всю сукупність предметно-матеріальної діяльності суспільства. Вона є критерієм перевірки як чуттєвих, так і раціональних знань. Через практичну діяльність перевіряється причинність зв'язків.

Важливою характеристикою істини є її конкретність. Йдеться про те, що у визначенні істинності враховується якомога більша кількість факторів та обставин, умов тощо. Наприклад, розглядаючи певне явище, дослідник намагається визначити умови й час виникнення, особливості існування й розвитку, етапи розвитку, зміни, вплив зовнішніх чи внутрішніх обставин тощо. Власне сукупність конкретних фактів, відомостей здатна довести чи спростувати істинність того або іншого явища. Варто тут зробити певні застереження щодо еkleктизму (механічного поєднання різних “сторін” предметів, “точок зору” тощо) та софістики (суб’єктивної “гнучкості” понять) тощо. Тому принцип конкретності передбачає не просте поєднання, “сумування” різних характерних рис певного предмета чи явища, а виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків і протиріч. Власне вони й відображають сутність предмета. Принцип конкретності відображає основну тенденцію процесу пізнання істини. Вона полягає у необхідності розгляду предмета у його розвитку та процесуальності. Йдеться про пізнання предмета як внутрішньо структурованої єдності, яка різноманітними зв'язками поєднана з іншими предметами.

Отже, однією з основних проблем сучасної гносеології є проблема визначення істини та окреслення її критеріїв. Попри різноманітність думок і підходів об'єднавчою ідеєю є світоглядна настанова на розуміння критерію істини. Перевіряється істинність знань практичною діяльністю людини. Важливим засобом у пізнанні сутності речей є розкриття причинних зв'язків. Споглядання не дає змоги встановити будь-що, окрім послідовності явищ, а достовірне встановлення причинного зв'язку між ними досягається через практичну діяльність, яка здійснює перевірку щодо причинності.

Висновки

Проблема істини – одна з найголовніших у філософії, центральне питання гносеології, предмет гострих суперечок між матеріалістами та ідеалістами, метафізиками й діалектиками, емпіриками та раціоналістами.

Специфіка сучасного розуміння істини полягає, по-перше, у тому, що дійсність відображена в істині, трактується як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і сутність якої виявляється через явище; по-друге, пізнання та його результат – істина нерозривно пов'язані з предметно-чуттєвою діяльністю людини, з практикою, достовірне знання сутності та її виявів відтворюється у практиці.

Технічні і технологічні процедури людської діяльності стають основною формою, що реалізовує знання. Практика, включена в систему взаємодії з об'єктивним світом, сама виявляється підпорядкованою законом цієї взаємодії.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть твердження: “Істина – міра всіх речей”.
2. Визначте поняття “хиба”, “істина”, “ймовірність”, “вірогідність”. Укажіть відмінність між ними.
3. З'ясуйте визначення релятивізму. Наведіть приклади релятивізму в науковому житті.
4. Що таке хиба? Визначте відношення між абсолютною та відносною істиною.
5. Визначте специфіку сучасного розуміння істини.
6. Що таке практика? Як співвідносяться у практичних реаліях практика та істина? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Іммануїл Кант “Критика чистого розуму”

...деякі знання залишають поле для будь-якого можливого досвіду і за допомогою понять, для яких у досвіді ніде не може бути дано відповідного об'єкта, розширюють, як видається, обсяг наших суджень поза межами досвіду. Саме до цих останніх понять, що ви-

ходять поза межі чуттєвого світу, (туди) де досвід не може дати провідної вказівки, належать дослідження нашого досвіду, які ми вважаємо набагато важливішими за значенням і вищими за кінцеву мету, ніж усе, у чому розсудок скоріш за все заблукає, аніж облишить такі важливі дослідження через якийсь сумнів або зі злегковаження та байдужості. Ці неминучі проблеми самого чистого розуму суть Бог, свобода та безсмертя. Наука, що її кінцевий задум з усіма її налаштуваннями спрямовано власне лише на вирішення цих завдань, називається метафізикою, її спосіб діяння на початку є догматичним у тому сенсі, що вона впевнено береться до справи без попереднього випробування здатності чи нездатності розуму до такого великого заходу.

Видається природним, що, отримавши фунт досвіду, не будують відразу ж будинок з отриманих невідомо звідки знань і на довірі до засад невідомого походження, не забезпечивши спочатку міцний підмурок тієї споруди шляхом ретельного дослідження... І справді, немає нічого природнішого, якщо розуміти під словом природний усе те, що має відбуватися у справедливий і розумний спосіб; якщо ж розуміти під цим словом те, що відбувається зазвичай, тоді знову ж таки нема нічого природнішого й зрозумілішого, як те, що таке дослідження мало тривалий час не бути здійсненим. Адже окремі види цих знань, як-от математичні, давно набули надійності і тим спонукають очікувати цього й від інших, хоча б вони й мали цілком відмінну природу. До того ж хто перебуває поза обрієм досвіду, той упевнений, що не буде спростований досвідом. Спокуса розширювати свої знання така велика, що зупинитися в цьому поступі можна, тільки якщо наштотхнутися на явну суперечність. Але цього можна уникнути, якщо творити свої вимисли обачно, від чого вони анітрохи не перестають бути вимислами. Математика дає нам блискучий приклад (того), як далеко можна просунутися вперед у апіорному пізнанні незалежно від досвіду. Щоправда, вона займається предметами і знаннями лише тією мірою, якою вони можуть бути подані в спогляданні. Однак цю обставину легко можна недобачити, бо згадане споглядання саме може бути дане а пріорі, і тоді його важко відрізнити від голого чистого поняття. Захоплений таким доказом могутності розуму, потяг до розширення знання не знає жодних меж. Легкий голуб, розсікаючи у вільному леті повітря й відчуваючи його

опір, міг би уявити, що в безповітряному просторі літати йому було б значно краще. Так само Платон покинув чуттєвий світ, бо він ставить розсудку такі тісні бар'єри, і наваживсь (податися) на крилах ідей потойбіч, у порожній простір чистого розсудку. Він не помітив, що своїми намаганнями не просунувся ні на крок, бо не мав жодної перешкоди, (яка могла би правити йому), так би мовити, за опертя, на якому він би міг базуватися і прикладати туди свої сили, щоб зрушити розсудок із місця. Але така вже звична доля людського розуму в його спекуляціях: якнайскоріш звести до кінця свою будівлю і щойно потому з'ясувати, чи добре було закладено фундамент. Тоді вишукуються всілякі виправдання, аби заспокоїти нас щодо її придатності або навіть зовсім відхилити такий запізнільний і небезпечний істит...

Друкується за виданням: І. Кант. Критика чистого розуму. Київ : Освіта, 2000. Т. 1. С. 41–45.

Запитання

1. Поміркуйте, які проблеми постають перед розумом за межами досвіду.
2. Визначте, у чому І. Кант бачить завдання метафізики як науки.

2. Карл Маркс, Фрідріх Енгельс “Німецька ідеологія”

Виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене у матеріальну діяльність та матеріальне спілкування людей, у мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей виступає тут ще безпосереднім породженням матеріального ставлення людей. Те ж саме стосується духовного виробництва, як воно виявляється у мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики тощо того чи іншого народу. Люди виступають творцями своїх уявлень, ідей тощо, – але йдеться про дійсних, діючих людей, обумовлених певним розвитком їх виробничих сил і – відповідним цьому розвитку – спілкуванням, безпосередньо до його найвіддаленіших форм. Свідомість ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їх життя...

...Для нас вихідною позицією є справді діяльність людей та їх дійсного життєвого процесу, ми виводимо також і розвиток ідеологіч-

них відображень та відлунь цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення у головах людей, й ті виступають необхідними продуктами, є виправданням їх матеріального життєвого процесу, який може бути встановлений емпірично і який пов'язаний з матеріальними передумовами. Мораль, релігія, метафізика та інші різновиди ідеології втрачають видимість самостійності. У них немає історії, у них немає розвитку; люди, що розвивають власне матеріальне виробництво і власне матеріальне спілкування, змінюють разом зі своєю діяльністю також своє мислення й продукти свого мислення. Не свідомість визначає мислення, а життя визначає свідомість.

Друкується за виданням: Маркс К., Енгельс Е. Німецька ідеологія. Твори. Т. 13. Київ : Думка, 1967. С. 6, 7.

Запитання

Чи погоджуєтеся ви з позицією автора про те, що думки, помисли та ідеї людей є похідними, залежними від рівня розвитку матеріального виробництва? Відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 12. БАГАТОМАНІТНІСТЬ ФОРМ ЗНАННЯ

- 1. Факт як універсальна форма наукового знання.*
- 2. Знання як необхідний елемент цілеспрямованої діяльності.*
- 3. Соціокультурна природа знань.*

1. Факт як універсальна форма наукового знання

Поняття

*ФАКТ (від лат. *factum* – здійснено, зроблено) – це подія, явище, процес, які існують в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження.*

Науковці розрізняють факти дійсності й факти науки. Факти дійсності – це речі, властивості, відношення, події тощо. Вони існують об'єктивно, незалежно від свідомості. А от наукові факти розглядаються як відображення фактів дійсності. Зазвичай вони відзначають-

ся достовірністю. Наукові факти усвідомлюють і фіксують у термінах і визначеннях, судженнях. Дослідник поступово накопичує факти. Шляхи їх отримання є різними. Факти становлять емпіричну основу будь-якої дослідницької роботи. Форма, за допомогою якої пояснюється факт, – це проблема. Формулювання проблеми є досить важливою складовою розвитку знання. Правильно поставити проблему – це означає частково її вирішити. Правильно сформульована проблема зумовлює чітке окреслення завдань її розв'язання. Водночас хибна постановка проблеми є однією з причин виникнення псевдопроблем. Ці псевдопроблеми несумісні із фактами й нівелюють закони та закономірності пізнавальних процесів. Щоб правильно поставити проблему, визначити чинники й обставини, на які необхідно звернути увагу, по-перше, слід відокремити відоме від невідомого; з'ясовані факти від нез'ясованих, тих, що потребують з'ясування тощо. По-друге, сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми. По-третє, накреслити конкретні шляхи її вирішення. Зауважимо, що формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження. Правильне формулювання проблеми стимулює і спрямовує подальше дослідження.

2. Знання як необхідний елемент цілеспрямованої діяльності

Поняття

ЗНАННЯ – фундаментальне філософське поняття, яким позначають форму духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. У знаннях виражається форма інформації. Це є систематизована інтелектуальна діяльність людини. Знання протилежне незнанню.

Погляд

Знання – це “підтверджена істинна віра” (Платон).

Знання, набуте людством, фіксується у знаках природних і штучних мов, наприклад, у текстах. Виокремлюють різні види знання.

Теоретичні засади

Класифікація знань:

– за природою:

декларативні (знання, наближені до даних і фактів, уявлення про структуру певних понять тощо);

процедурні (визначають уявлення про засоби і шляхи отримання нових знань, перевірки знань, це алгоритми різного роду, що мають активну природу);

– за ступенем науковості:

наукові (емпіричні – отримані на основі досвіду або спостереження; теоретичні – отримані на основі аналізу абстрактних моделей);

ненаукові (позанаукові – знання, несумісні з наявним ґносеологічним стандартом; лженаукові – свідомо використовують домисли і заборони; квазінаукові – шукають прихильників, спираючись на методи насильства й примусу; антинаукові – утопічні й свідомо спотворені уявлення про дійсність; псевдонаукові – відзначаються інтелектуальною активністю, що спекулює на сукупності популярних теорій тощо);

повсякденно-практичні (містять елементарні відомості про природу й навколишню дійсність, особистий досвід, повчання, здоровий глузд тощо);

особистісні (залежні від здібностей того або іншого суб'єкта і від особливостей його інтелектуальної пізнавальної діяльності);

– за місцем знаходження:

особові (знання людини);

формалізовані (знання у документах, на компакт-дисках та інших носіях, в Інтернеті тощо);

– за ступенем практичного використання:

ті, що дозволяють вирішувати завдання у житті та діяльності, тобто досягати результатів;

ті, що не призначені для досягнення результатів.

У вирішенні проблем чи прийнятті рішень людина звертається до набутих знань. У цьому процесі вона перш за все прагне розпізнавати ситуацію за допомогою інформації, яку вона отримує від органів

відчуттів. І у такий спосіб намагається ідентифікувати, чи траплялася така ситуація з нею раніше і як відповідно необхідно треба реагувати. Тобто відбувається класифікація інформації насамперед за показником відомості чи невідомості. Водночас вона опирається на набуті вже раніше знання чи вироблені власним досвідом. За умови, що ситуацію кваліфіковано, людина переходить до наступного кроку, вона вирішує, чи можливе і як саме успішне вирішення ситуації. Якщо відповідь ствердна, то виробляється гіпотетичне рішення, як діяти у певній ситуації. Це рішення перевіряється розсудком. Якщо вирішення проблеми не вдалося знайти або проблему взагалі не класифіковано, то рішення не буде сформульовано, людина вагається. Це саме той момент, коли людина робить висновок (після успішної чи неуспішної дії) і вносить корективи у свої знання чи діяльність. Так знання є спресованим і попередньо проаналізованим, усвідомленим досвідом. Очевидним є той факт, що знання конкретної людини є частковими й неповними. Вони постійно поповнюються, переглядаються на достовірність і корисність. За своєю природою людина – допитлива істота. Загалом їй властиве прагнення до нових знань, до постійного збільшення обсягу набутих знань. Процес отримання нових знань має різноманітні форми. Йдеться про те, що людина може залучатися як до “готових” знань, здобутих людством упродовж минулих століть, так і може отримувати їх самостійно (експериментування, дослідження невідомих ситуацій, прогнозування, різноманітні форми та методи дослідницької діяльності, збагачення особистого досвіду). Людство загалом намагається збагатити знання через науку. Отже, особисті знання людини процесуальні, увесь час змінюються, доповнюються й виправляються, а часто забуваються. Проте людина має здатність обмінюватися знаннями, збагачувати їх за рахунок знань інших людей. Людині властиво навчатися й навчати.

3. Соціокультурна природа знань

Сучасні інформаційні технології суттєво вплинули на соціальну природу знань. Мова йде насамперед про їх загальнодоступний характер. Доступність знань стала можливою завдяки комунікатив-

но-мережним технологіям. Сучасна людина здобувати знання може не лише у стінах освітніх установ чи бібліотек. Завдяки різноманітним гаджетам вона може відшукати й скористатися необхідною для неї інформацією. Крім того, характерною рисою сучасних знань є їх мобільність. Очевидно, що знання не є а рґіогі сталою, незмінною істиною. Проте у реаліях сучасного світу вони досить динамічно оновлюються, змінюються і водночас застарівають, перетворюючись на “інформаційний пил”. Життєвість і значимість знань у процесах суспільного життя піддається постійному перегляду. Варто зазначити, що мобільний характер знань створює потенційні можливості для розвитку суспільства. За приклад може слугувати концепція “потрійної спіралі” Д. Лейдесдорфа і Г. Іцковіца. У своїй моделі дослідники використали принцип побудови і функціонування спіралі ДНК. У потрійному сплетінні – освіти, виробництва і державного управління – вони зобразили новий тип виробництва знань. Як працює ця концептуальна модель на практиці? Урядові та бізнесові структури розвиваються за рахунок нового інтелектуального ресурсу (знання, досвід, ідеї, фахівці тощо). Відповідно вони створюють запит на рівень та якісну складову знань. Освітній ресурс виходить за межі чітко визначених дисциплін у міжпростір. Цей міжпростір є новим не лише у плані продукування знань. Його новизна полягає також і у здатності презентувати під іншим кутом зору. Тобто мова йде про створення інноваційного за своєю природою освітнього простору. У такий спосіб долучаючи людину до надбань людства минулих поколінь, освіта створює міцне й ефективне підґрунтя для подальшого розвитку. Вона виявляє здатність чутливо реагувати на всі зміни та суспільні запити, може мобілізувати наявні ресурси, створювати нові.

Характерною рисою для сучасного знання є також зміна його соціального призначення. Знання дедалі більше набуває специфічної ресурсної форми буття. У чому полягає його специфіка? Насамперед у тому, що воно перетворюється на товар, тобто все більше характеризується споживчими якостями, а не інтелектуальним потенціалом. Воно розуміється як товар, як особлива цінність, завдяки якій можна отримати нові вартості у подальшому виробництві та обміні. Ця форма є певною функціональною характеристикою знання, яка виявляється у випадках, коли знання включається у пев-

ні функціональні схеми, широко використовується для вирішення низки питань [2].

Погляд

Французький дослідник Ж.-П. Ліотар у праці “Ситуація постмодерну” наголошує, що знання у сучасному суспільстві виробляються задля того, щоб бути проданими. Знання заради знань є неефективними та малоцінними, оскільки полишені “споживчої вартості”.

Отже, їх цінність і значимість визначаються тим, наскільки вони володіють здатністю продукувати нові ресурси та можливості розвитку в різних сферах суспільного життя.

Погляд

Про особливу роль знання у сучасному суспільстві розмірковує українська дослідниця В. Шамрай. Вона розглядає соціальну природу знань крізь призму метаморфоз стосунків між людиною й соціокультурним світом взагалі. Засадничою ідеєю її концепції є розгляд знань в історично-культурному контексті. В. Шамрай вважає, що в усіх історичних формах знання було покликане забезпечити режим доступу до реальності, спонукало до пошуку “об’єктивної істини” природних реалій. В інформаційно-технічних умовах сьогодення ця тенденція лише посилилася. Мова йде про те, що знання все більше умовно конструюються людиною. Тому свою пізнавальну діяльність вона спрямовує не на освоєння реалій буття, а на пізнання цих конструцій. Міркування концентруються не на “опануванні” буття, а на тому, хто, що і як зрозумів й осмислив це буття. Діяльність людини спрямовується на використання та зміну вже віднайдених “культурних кодів”, тобто передбачає процес “перекодування”. Як результат людина замикає себе у штучному коконі символічного порядку, перетворившись із дослідника на користувача вже сконструйованих до неї кодів “реального” світу. Очевидно, що “досвід світу” для сучасної людини став дорівнювати досвідові дешифровки культурних кодів та розпредметнення артефактів культури.

Отже, знання у реаліях сучасного світу мають іншу природу. Вони презентують своєрідний символічний світ. Цей світ існує й розвивається за рахунок дешифровки вже набутих смислів і переформатування їх у нові ідеї чи сенси. Родзинкою цього світу є те, що він уявляється технічно організованим виробництвом, у якому процес отримання знань досягається не шляхом зростання ролі власне самого знання, а через зміну ситуації життєдіяльності у сучасному світі. Діяльність людини все більше зазнає змін під впливом інформаційних, наукоємних технологій. Вона все більше віртуалізується та інформатизується. В умовах швидких і непрогнозованих змін головним досвідом людини вже не є набуті знання й навіть не здатність їх швидко набувати. Основним умінням визначається здатність людини до швидкої й вправної реакції на невідоме й неочікуване, уміння імпровізувати з незнайомим. Накопичений досвід (власне знання) людині у вирішенні проблем сьогодення дуже часто не допомагає, а й навіть заважає. Тому вміння звільняти, очищувати пам'ять від уже набутого знання, здатність інтуїтивно відчувати ситуацію є необхідною умовою, яка сприяє більш гнучкій реакції на нові виклики й відповідно пошуку адекватних відповідей.

Погляд

Американський психолог та філософ Г. Бейтсон виокремлює у процесі навчання три ступені. Перший ступінь або “протонавчання” передбачає здобуття певної суми знань, яку необхідно запам'ятати. Ці знання мають репродуктивний характер, оскільки вони слабо пов'язані із практичним досвідом тих, хто навчається, й майже не зачіпають мотиваційно-ціннісну сферу людини. Цей ступінь доповнюється “вторинним навчанням”. У навчальному процесі його можна представити як “навчання вчитися”, тобто набувати навичок пошуку інформації, здатності орієнтуватися у різних життєвих ситуаціях, формувати завдання у певній перспективі тощо. Таке навчання зберігає свій ціннісний потенціал й затребуваність за умови, що існує стабільність того світу, для якого були здобуті навички та уміння мислення та пізнання. Перших два ступені навчання передбачають формування здатності зміни способу мислення, зміни

набору варіантів вибудовування сенсу та завдань в умовах сталого розвитку. Проте за умов радикальних соціокультурних трансформацій вони є малоефективними. Продуктивним у цих умовах є “третинне навчання”, яке дає знання про те, як перетворити фрагментарні елементи досвіду у дотепер невідомі зразки, як звільнитися від загальноприйнятих шаблонів та звикання. Зміст цього ступеня навчання – це вміння “навчатися перевчатися”, змінювати набір тих варіантів конструювання завдань, якими ті, хто навчається, оволоділи в процесі другого ступеня навчання. Воно є дійсно новим у тому сенсі, що стосовно попереднього стану не є таким, що лінійно “впливає” з нього очевидним і єдиним наслідком.

Єдино вартісним визнається те знання, яке живиться невизначеністю, спонукає до пошуку, аналізу, нової інтерпретації, формування нової конфігурації знань. Культивування феномена “незнання”, переваг практик забуття над практиками живої пам’яті посилюється наявністю різноманітних сервісів штучної пам’яті. Доповнення власної пам’яті електронними пристроями, які надійно пам’ятають за неї, створює серйозні небезпеки у створенні нового ресурсу знань, оскільки веде до деградації культури пам’яті та її функцій [2].

Погляд

Український філософ С. Пролеєв стверджує, що там, де реальність зведена до реакції, важить не глибина осягнення сенсу, а вправність реакції. Тут важливе не розуміння, а адекватність та оперативність вчиненої дії. У процесі отримання знань розуміння відходить на задній план. Воно постає радше як реєструюче, а не як орієнтуюче. Розуміння відбувається як миттєвий ефект, не інтегруючись у більш загальну структуру досвіду. Відповідно в осмисленні певної події (явища) воно не може слугувати смисловим орієнтиром. Розуміння й відтак критичне мислення втрачають свою дієвість.

Отже, за таких умов людина користується радше інформаційним ресурсом, а не знаннями. Йдеться про те, що знання мають особистісний вимір, а тому здобуваються шляхом розуміння і осмислення.

Висновки

Факт – це подія, явище, процес, які існують в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження.

Особисті знання людини динамічні, увесь час змінюються, доповнюються й виправляються, а часто забуваються. Проте людина має здатність обмінюватися знаннями, збагачувати їх за рахунок знань інших людей. Людині властиво навчатися й навчати.

Сучасні інформаційні технології зумовили зміну соціальної природи знань. Йдеться про їх загальнодоступний характер. Завдяки комунікативно-мережним технологіям необхідні знання можна відшукати й скористатися ними у лічені хвилини та й не лише у стінах освітніх установ.

Знання розглядаються як відкритий, загальнодоступний, мобільний ресурс, який має кумулятивний, відносний характер. Вони набувають значення лише в системі суспільних потреб і викликів. Їх цінність полягає у тому, наскільки вони можуть продукувати нові вартості у суспільних реаліях.

Сучасні наукоємні технології продукують величезні обсяги інформації, які людина просто не здатна осмислити. За таких умов знання втрачають для людини особистісний вимір і можуть розглядатися лише як інформаційний ресурс.

Питання для самоконтролю

1. Що таке факт? Яка різниця між фактами дійсності та фактами науки? Відповідь обґрунтуйте.
2. Охарактеризуйте знання за ступенем науковості.
3. Виокремте характерні риси сучасних знань.
4. Поміркуйте, як змінилася природа знань у сучасному світі.

ТЕКСТИ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Мічію Кайку “Майбутнє розуму”

Плітки необхідні для виживання, оскільки складна механіка соціальної взаємодії постійно змінюється, і нам треба орієнтуватися у цьому динамічному соціальному ландшафті. Тут працює свідомість рівня II. Як тільки до нас доходять якісь плітки, ми одразу починаємо моделювати майбутнє, щоб визначити, як конкретна людина вплине на наше власне становище у спільноті, – і це вже працює свідомість рівня III. Насправді ж тисячі років тому плітки були єдиними способом здобути важливу інформацію про власне плем'я. Саме життя людини нерідко залежало від того, чи знає вона останні плітки.

Друкється за виданням: Кайку Мічію. Майбутнє розуму / перекл. з англ. А. Камянець. Львів : Літопис, 2017. С. 75.

Запитання

1. Яку роль недостовірна інформація відіграє у пізнавальному процесі людини? Чому людина виявляє підвищений інтерес до пліток? Відповідь обгрунтуйте.

2. Поміркуйте, чи має автор рацію, стверджуючи, що життя людини інколи залежить від пліток. Відповідь поясніть.

2. Платон “Федр”

...Річ у тім, що людина повинна досягати загальні поняття, що складаються з багатьох чуттєвих сприймань, які розум зводить воедино. А це є пригадуванням того, що колись душа бачила, супроводжуючи Бога й дивлячись з висоти на те, що ми тепер називаємо буттям, – зачаровано споглядала тоді справжнє буття. Тому заслужено окрилюється лише душа філософа, бо його пам'ять, завжди в міру сил звернена на те, у чому сам Бог виявляє свою божественність. Лише людина, яка правильно користується такими спогадами і посвячена в досконалі таїнства, стає справді досконалою. Оскільки філософ тримається осторонь людських турбот і спілкується з божественним, то юрба, звичайно, буде його наставляти як такого, що несповна розуму, а такого, що він прийнятий натхненням, вона не помічає...

Але пригадувати справжнє буття на підставі того, що є тут, не-легко для будь-якої душі, зокрема для тих, які тоді лише короткий час споглядали те, що там було, і для тих, які, упавши сюди і збочивши в бік неправди, на свою біду під чужим впливом призабули все свя-щенне, що колись бачили. Залишається мало таких душ, у яких ще досить міцна пам'ять. Та й ті кожен раз, побачивши щось подібне до того, що було там, бувають настільки вражені, що вже не володіють собою. Вони самі не знають, що з ними відбувається, тому що як слід не можуть розпізнавати свій душевний стан. Тим-то справедливість, стриманість та інші цінні душевні чесноти позбавлені блиску в існу-ючих тут подобах. Тільки небагатьом щастить, підходячи зі своїми недосконалими знаряддями до цих відображень, насилу відгадати, що вони відтворюють...

Друкується за виданням: Платон. Діалоги. Київ : Основи, 1995. С. 43–45.

Запитання

1. Прокоментуйте роздуми Платона про знання як пригадування. Чи погоджуєтеся ви з думкою філософа? Думку поясніть.
2. За яких умов людина може набути досконалості у пізнанні? Відповідь обґрунтуйте.

ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА

I. Репродуктивний рівень

Тестові завдання

1. Розділ філософії, який вивчає пізнання, джерела і форми знання, методи і межі знання:

- а) гносеологія;
- б) діалектика;
- в) онтологія;
- г) праксеологія.

2. Основним питанням гносеології є:

- а) питання істинного знання;
- б) побудова системи знання;
- в) відношення знання про світ до людини;
- г) питання буття.

3. Істина, зміст якої не залежить від людини:

- а) об'єктивна істина;
- б) суб'єктивна істина;
- в) відносна істина;
- г) абсолютна істина.

4. Істина, яка відображає предмет не в повному обсязі:

- а) об'єктивна істина;
- б) суб'єктивна істина;
- в) відносна істина;
- г) абсолютна істина.

5. Суть поняття пізнання:

а) це процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності у свідомості людини;

- б) це чуттєвий образ, образ чуттєвого відображення;
- в) процес емоційного відображення дійсності;
- г) процес раціонального відображення дійсності.

6. До емпіричних методів пізнання належать:

- а) поняття, судження, умовиводи;
- б) моделювання, абстрагування, аналіз, синтез;

- в) спостереження, експеримент, порівняння;
- г) синтез, аналіз, судження.

7. Істина, яка відображає предмет у повному обсязі:

- а) об'єктивна істина;
- б) суб'єктивна істина;
- в) відносна істина;
- г) абсолютна істина.

8. Індуктивний метод – це:

- а) метод, за допомогою якого відбувається сходження від загальних фактів до конкретних;
- б) метод, за допомогою якого відбувається сходження від одиничних фактів до загальних;
- в) метод, за допомогою якого відбувається теоретичне узагальнення одиничних фактів;
- г) метод порівняння подібних одиничних фактів.

9. Твердження, що не належить до правил дедуктивного методу Р. Декарта:

- а) істинними можна вважати лише ті положення, які не викликають ніякого сумніву і не потребують доведення, істинність яких для розуму самоочевидна;
- б) слід намагатися досягати того знання, що не є дедуктивним і не вимагає повного переліку, детального огляду всіх ланок і фактів;
- в) кожную складну проблему слід ділити на простіші і робити це доти, доки не прийдемо до ясних й очевидних речей;
- г) слід прагнути досягнення повноти знання, орієнтуючись на послідовність та ретельність дедуктивного виведення і вимагаючи повного переліку, детального огляду всіх ланок.

10. Твердження, яке найменше відповідає філософії Р. Декарта:

- а) існує дві субстанції: матеріальна і духовна;
- б) атрибутами субстанції є мислення і протяжність;
- в) дедуктивний метод сформульований у чотирьох правилах;
- г) пізнання здійснюється через чуттєвий досвід.

11. Вчення, за яким джерелом і критерієм знання є розум:

- а) емпіризм;

- б) раціоналізм;
- в) агностицизм;
- г) сенсуалізм.

12. Вчення, яке вважає джерелом і критерієм знання досвід:

- а) емпіризм;
- б) раціоналізм;
- в) агностицизм;
- г) сенсуалізм.

13. Критерій істини за Р. Декартом:

- а) істиною є лише те знання, яке запозичене зі схоластики;
- б) істиною є лише те знання, яке збігається з предметом пізнання;
- в) істиною є лише те знання, яке отримане зі Святого письма;
- г) істиною є лише те знання, яке не викликає сумнівів розуму.

14. Автор твердження: “Душа людини від природи є “чистою дошкою”, на якій “чуттєвий досвід малює свої візерунки”:

- а) Р. Декарт;
- б) Дж. Локк;
- в) Ф. Бекон;
- г) Т. Гоббс.

15. Три сходинки пізнання за І. Кантом:

- а) розсудок, ум, розум;
- б) чуттєве споглядання, ум, розум;
- в) ум, розсудок, мислення;
- г) чуттєве споглядання, розсудок, розум.

16. Агностицизм – це:

- а) напрям у теорії пізнання, що вказує на неможливість адекватно пізнавати світ;
- б) недовіра чуттєвого досвіду;
- в) заперечення раціональних шляхів пізнання світу;
- г) заперечення емоційного досвіду пізнання світу.

17. Заперечують можливість пізнання світу:

- а) матеріалісти;
- б) агностики;

- в) позитивісти;
- г) ідеалісти.

18. Гносеологія розглядає:

- а) людське буття;
- б) моральні орієнтири людського життя;
- в) можливості людського пізнання;
- г) можливості розуму.

19. На достовірність мати достовірні знання про світ указує:

- а) матеріалізм;
- б) скептицизм;
- в) емпіризм;
- г) раціоналізм.

20. Згідно із прагматичною концепцією істинності істина – це:

- а) результат згоди між ученими;
- б) продукт наукової діяльності;
- в) властивість практики;
- г) властивість знання.

21. Властивість досягнення істини шляхом безпосереднього її вбачання без звертання до логічних аргументів:

- а) інтелект;
- б) споглядання;
- в) інтуїція;
- г) спостереження.

22. У сучасній теорії пізнання суб'єкт пізнання сприймається:

- а) як абстрагований від особистих якостей індивід;
- б) суб'єкт пізнання виступає як цілісна людська особистість;
- в) як не лише біологічна, але й соціальна істота;
- г) як не лише соціальна, але й біологічна істота.

23. Етап пізнавальної діяльності, на якому інформація про об'єкт, отримана у відчуттях, зберігається у свідомості та пізніше відтворюється без прямого впливу об'єкта – це:

- а) чуттєве відображення;
- б) уявлення;

- в) пізнавальний контакт з суб'єктом пізнання;
- г) пізнавальний контакт з об'єктом пізнання.

24. Істина, яка не залежить від суб'єкта, що пізнає:

- а) об'єктивна;
- б) суб'єктивна;
- в) відносна;
- г) абсолютна.

25. Практика за своїми функціями у процесі пізнання не є:

- а) основою пізнання та його рушійною силою;
- б) метою пізнання;
- в) критерієм пізнання;
- г) заміною теоретичних досліджень.

26. До основних форм чуттєвого пізнання не належить:

- а) уявлення;
- б) сприйняття;
- в) відчуття;
- г) ідея.

27. Форма мислення, що відображає загальні закономірності та ознаки явищ, що виражаються у словах:

- а) поняття;
- б) категорії;
- в) термін;
- г) вислови.

28. Поняття дуалізм, плюралізм, монізм стосуються:

- а) концепцій щодо кількості наявних субстанцій;
- б) концепцій щодо кількості філософів, які визнають це вчення;
- в) концепцій щодо кількості наявних методів пізнання;
- г) концепцій, які заперечують можливість пізнання.

29. До видів практичної діяльності не належить:

- а) матеріально-технічний;
- б) сімейно-побутовий;
- в) раціональний;
- г) повсякденний.

30. Помилка зазвичай тлумачиться так:

- а) невірне знання, що сприймається як істинне;
- б) навмисне зведення явно невірних тверджень до істини;
- в) визнання лише відносної істини та заперечення абсолютної;
- г) заперечення існування абсолютної істини.

31. Світогляд – це:

- а) сукупність узагальнених уявлень людини про світ;
- б) особливий рівень мислення;
- в) спосіб діяння якоїсь системи;
- г) система законів і закономірностей.

32. Особливістю науки є:

- а) доведення істинності наукових знань;
- б) пошук нових шляхів пізнання;
- в) формування особливого типу мислення;
- г) опис законів природи.

33. Наука як самостійна сфера дослідження сформувалася:

- а) у часи Відродження;
- б) добу античності;
- в) середньовічні часи;
- г) часи сьогодення.

34. Постнекласична наука сформувалася:

- а) у середині XIX століття;
- б) наприкінці XIX століття;
- в) на початку XX століття;
- г) у другій половині XX століття.

35. Епістемою давні греки позначали:

- а) доведене знання;
- б) спростоване знання;
- в) неістинне знання;
- г) відносне знання.

36. Модель науки, яка вважає, що розвиток знань відбувається шляхом поступового накопичення знань:

- а) кумулятивізм;
- б) фалібілізм;

- в) конвенціоналізм;
- г) постпозитивізм.

37. Верифікація – це:

- а) непідтвердження істинності знань;
- б) підтвердження істинності знань;
- в) визначення відмінності між абсолютним і відносним знанням;
- г) визначення відмінності між об'єктивним і суб'єктивним знанням.

38. Автор концепції “селекційної моделі” науки:

- а) Ст. Тулмін;
- б) Дж. Холтон;
- в) І. Лакатос;
- г) К. Поппер.

39. Розвиток емпіріокритицизму пов'язаний з розвитком:

- а) гуманітарних наук;
- б) суспільних наук;
- в) технічних наук;
- г) природничих наук.

40. Першим філософом науки вважають:

- а) Платона;
- б) Демокрита;
- в) Архімеда;
- г) Арістотеля.

2. Конструктивний рівень

Проблемно-пошукові завдання

1. Визначте різницю у розумінні ролі людини у світі в міфології, релігії, науці, філософії.

2. Прокоментуйте наведені висловлювання:

“Релігія людей не що інше, як їх власна вигадка, необхідна для підтримання людського суспільства” (М. Монтень).

“Якщо люди такі слабкі, маючи релігію, то що вони будуть робити, коли залишаться без неї” (Б. Франклін).

3. Прокоментуйте міркування Платона. Чи погоджуєтесь ви з ним?

“Філософи – це люди, які здатні осягнути те, що є вічним та тожним самому собі, а інші цього не можуть, і застрягають на місці, розгублюючись серед нагромадження різноманітних речей”.

4. Що є спільним у наведених судженнях про мудрість: “Мудрість полягає у тому, щоб говорити правду, діяти відповідно до природи, прислухаючись до неї” (Геракліт). “Мудрість – це істинне розуміння” (Платон). “Мудрість – це знання причин та наслідків” (Арістотель).

5. Прокоментуйте твердження І. Канта: “У людини органи чуття і розум влаштовані так, що ми сприймаємо навколишній світ саме таким, який він повинен бути за нашими уявленнями, тобто не свідомість погоджується з реальними речами, пізнаючи їх, а, навпаки, речі – з формами свідомості”. Наведіть приклади, які підтверджують позицію філософа.

6. Прокоментуйте міркування Р. Декарта про роль і можливості людського розуму у пізнанні. “Я є, існую – це достовірно. На скільки часу? На стільки, скільки я мислю, бо можливо і те, що я зовсім перестав би існувати, якби перестав мислити. Отже, я, строго кажучи, – тільки мисляча річ, тобто дух, або душа, або розум, або інтелект. А що таке мисляча річ? Це річ, котра сумнівається, розуміє, стверджує, бажає, не бажає, уявляє і відчуває... Коли я розумів з великою ясністю і великою досконалістю, що таке віск: чи тоді, коли я вперше помітив його і подумав, начебто пізнаю його за допомогою зовнішніх почуттів або завдяки так званому загальному почуттю, тобто здатності уявлення, або ж тепер, коли я ретельно розглянув, що таке віск і яким чином він може бути пізнаний? Звичайно, сумніви щодо

цього були б смішні. Невже при першому сприйнятті було б щось чітке, щось таке, яке б не могло подіяти зовсім так само і на почуття будь-якої тварини? Але коли відрізняю віск від його зовнішніх форм і, немовби знявши з нього покривало, розглядаю в оголеному вигляді, то хоча б моєму судженні й тоді знаходилась яка-небудь помилка, я звичайно, не в змозі зрозуміти його без допомоги людського Духа... отже, нарешті, я непомітно досяг того, чого хотів. Бо, як мені тепер стало ясно, тіла, власне кажучи, не пізнаються відчуттями або здатністю уявлення, але одним тільки розумом, і вони стають відомими не завдяки тому, що їх розуміють або осягають думкою”.

7. Прокоментуйте міркування Е. Гуссерля щодо пізнавальних можливостей філософії: “Поштовх до дослідження повинен виходити не від філософії, а від речей і проблем, філософія за своєю суттю є наука про істинні начала, про джерела... Через те, що в найбільш впливових науках нового часу, а саме в математично-фізичних, більша частина роботи здійснюється відповідно до непрямих методів, ми занадто схильні переоцінювати непрямі методи і недооцінювати значення прямих досягнень. Але за своєю суттю, оскільки вона спрямовується на останні начала, філософія у своїй науковій роботі змушена рухатися в атмосфері прямої інтуїції, і найбільшим кроком, який повинен зробити наш час, є визнання того, що при філософському справжньому розумінні слова інтуїції, при феноменологічному осягненні сутності відкривається нескінченне поле роботи і така наука, котра спроможна одержати силу-силенну найточніших і володіючих для будь-якої іншої філософії рішучим значенням пізнання без будь-яких побічно символічних і математичних методів, без апарату умовиводів і доказів”. Означте свою позицію стосовно феноменологічного вчення та його основних рис.

8. У чому полягає специфіка творчої діяльності? Кого можна вважати суб’єктом творчої діяльності? Позицію свою обґрунтуйте.

9. Прокоментуйте думку А. Шопенгауера: “У природі всюди бачимо ми суперечку, боротьбу і поперемінну перепону... Більшої наочності досягає ця всезагальна боротьба в світі тварин, котрі живляться рослинами, і в якому в свою чергу будь-яка тварина стає здобиччю і харчем іншої”; “хижа тварина є живою могилою тисяч інших і підтримує своє існування цілою низкою мученицьких смертей”.

10. Розкрийте суть проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта пізнання. Як вони визначаються у сучасній гносеології?

11. Прокоментуйте міркування Р. Декарта. У зв'язку із чим він намагається підпорядкувати філософію практиці? “Замість умоглядної філософії, яка викладається у школах, можна створити практичну, за допомогою якої, знаючи силу і дію вогню, води, повітря, зірок, небес і всіх інших тіл, які нас оточують ..., ми могли б стати мовби господарями і володарями природи”.

12. Чи не суперечить положенню про визначальну роль практики той факт, що в умовах сучасного суспільства наука випереджає розвиток виробництва? Відповідь обґрунтуйте.

13. Як ви розумієте “пізнання як процес”, “пізнання як стан”? Чи ваша позиція подібна до думок автора генетичної епістемології? “Епістемологія – це теорія достовірного знання, яке завжди є процесом, а не станом” (Ж. Піаже).

14. І. Кант писав: “У наш час накопичилась величезна кількість знань, гідних вивчення. Скоро наші здібності будуть надто слабкими, а життя надто коротким, щоб засвоїти хоча б одну найкориснішу частину цих знань”. Прокоментуйте думку філософа. Чи погоджується ви з нею?

15. Доведіть, що практика є основою, метою пізнання та критерієм істини.

16. Охарактеризуйте нераціональні операції пізнання: творчість та інтуїцію, укажіть їх особливості.

17. “Що таке суб'єкт та об'єкт пізнання... під суб'єктом ми розуміємо не свідомість людини, а саму людину і навіть людство, що не меншою мірою є об'єктивною реальністю, ніж інші явища природи, тварини, рослини, мінерали тощо. Об'єкт – це не просто будь-який предмет природи, а предмет, включений у сферу діяльності людини. Він сам по собі, як об'єктивна реальність, існує незалежно від свідомості людини, він стає об'єктом, вступаючи у взаємодію із суб'єктом” (П. Копнін). Чи погоджуєтесь ви із думкою філософа? Відповідь обґрунтуйте.

18. Чи погоджуєтесь ви з міркуваннями Г. Гегеля, який стверджував, що “осягнути таке складне явище, як епоха, можна не у процесі світовідчуття, а в результаті світорозуміння – теоретичного мислен-

ня. Філософія як форма суспільної свідомості ґрунтується саме на такому узагальнювальному відображенні дійсності, що є важливим для розуміння її специфіки, відмінності від інших наук”. Відповідь обґрунтуйте.

19. Чи має рацію український філософ С. Пролесєв, стверджуючи, що “там, де реальність зведена до реакції, важить не глибина осягнення сенсу, а вправність реакції. Тут важливе не розуміння, а адекватність та оперативність вчиненої дії. Відповідно у процесі набування знань розуміння відходить на задній план. Воно постає радше як реєструюче, а не як орієнтуюче. Розуміння відбувається як миттєвий ефект, не інтегруючись у більш загальну структуру досвіду”. Відповідь обґрунтуйте.

20. Професор філософії Каліфорнійського університету Пол Фейєрабенд обстоює позицію теоретичного і методологічного плюралізму. Науковець уважав, що існує безліч рівноправних типів знання і методологій, які сприяють розвитку знання і людини. На його думку, неможливо створити одну хорошу емпіричну методологію, рівноцінними є всі методологічні стратегії, правомірним є прийняття будь-якої теоретичної концепції. Розвиток пізнання здійснюється завдяки критиці несумісних теорій за наявності фактів. Тому у науковій діяльності дослідники мають керуватися принципом “проліферації” (розмноження) теорій, тобто створювати теорії, альтернативні щодо наявних, навіть за умови, що ті мають статус загальноновизначених. Поміркуйте, якими фактами ви могли б підтвердити позицію науковця.

3. Творчий рівень

Теми для реферативних досліджень

1. Філософія науки як галузь філософського знання.
2. Специфіка та принципи наукового пізнання.
3. Предмет та проблематика філософського осмислення науки.
4. Виникнення філософії науки як самостійного напрямку діяльності.
5. Необхідність міфології та її межі.
6. Міф як засіб пізнання за М. Еліаде.
7. Ідеї раціонального осмислення історичного буття у поглядах М. Вебера.
8. Проблема наукового пізнання у критичній філософії.
9. Науковий процес у світлі постмодерністських практик.
10. Розуміння “герменевтичного кола” у наукових дослідженнях.
11. Характеристика класичного та постнекласичного етапу науки.
12. Концепція “удосконаленого фальсифікаціонізму” І. Лакатоша.
13. Наукові погляди К. Поппера.
14. Розвиток наукових знань доби античності.
15. Розвиток наукових знань у часи Відродження.
16. Особливості розвитку сучасних наукових знань.
17. Наука як самостійна сфера дослідження.
18. Повсякденність як тип культури.
19. Інтерсуб’єктивний характер суспільних процесів.
20. Наукові погляди Томаса Куна.

Теми для творчих досліджень

1. Гносеологічний оптимізм наукових досліджень.
2. Проблемне поле філософії науки.
3. Еволюційна модель науки Стівена Тулміна.
4. Етика та естетика науки постмодерну.
5. Основні ідеї “нової етики” Ханса Йонаса.
6. Пізнання та його характерні риси.
7. Межа та міра співвідношення омани та істини.
8. Наукові ідеї Томаса Куна.
9. Наукові погляди Імре Лакатоша.
10. Особливості розвитку сучасних наукових знань.

Список використаної літератури

1. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.
2. Ведмедєв М. М. Культурні ресурси продуктивного мислення : монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 216 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.
4. Вельш В. Наш постмодерний модерн. [пер. з нім. А. Л. Богача, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситніченко]. Київ : Альтепрес, 2004. 328 с. (“Сучасна гуманітарна бібліотека”).
5. Добронравова И. С., Финкель Л. С. Динамический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 1. С. 168–180.
6. Добронравова І. С. Нелінійне мислення. *Філософська та соціальна думка*. 1991. № 6. С. 49–60.
7. Добронравова І. С. Новітня філософія науки. Київ : Логос, 2009. 344 с.
8. Добронравова І. С., Сидоренко Л. І. Філософія та методологія науки. Київ : Вид-во поліграфічного центру “Київський університет”, 2008. 302 с.
9. Дольська О. О. Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання. Гілея. *Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*. Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. УкрАН. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 59 (4). С. 313–317.
10. Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні; пер. з англ. М. Олійник. Львів : Літопис, 2005. 542 с.
11. Історія філософії у її зв’язку з освітою / за ред. Г. Волинки. Київ : Каравелла, 2008. 346 с.
12. Киященко Л. П., Гребенщикова Е. Г. Современная философия науки: трансдисциплинарные аспекты : учебное пособие. Москва : МГМСУ, 2011. 134 с.
13. Киященко Л. Современные формы производства знаний. Тройная спираль трансдисциплинарности: университет – правительство – бизнес. URL : <http://www.courier.ru/cour1067/7100.htm>.
14. Козелецкий Ю. Человек многомерный. Київ : Либідь, 1991. 244 с.
15. Козловський П. Постмодерна культура. Сучасні зарубіжні філософські течії і напрями. Хрестоматія : навч. посібник / упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. С. 213–294.
16. Кремень В. Г., Ільїн І. І. Історія філософії. Київ : Наукова думка, 2005. 568 с.

17. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія. Логос. Софія. Розум. Київ : Либідь, 2006. 580 с.
18. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен-Львів, 1995.
19. Кушерець В. І. Система освіти в ноосферичному вимірі. Потреба світоглядної та методологічної переорієнтації. *Вища освіта України*. Київ, 2003. № 3. С. 36–40.
20. Лукьянец В. С. Индустрия научных знаний: NBICS-технологическое расширение окна в будущее. Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта : тези виступів учасників Всеукраїнської наукової конференції (18–19 жовтня 2012 р.). Суми, 2012. С. 3–16.
21. Медоуз Д., Рендерс Й., Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя ; пер. с англ. Москва : ИКЦ “Академкнига”, 2007. 342 с.
22. Петрушенко В. П. Історія світової філософії : Львів : НУ “ЛП”, 2002. 380 с.
23. Петрушенко В. Філософія. Львів : Літопис, 1999. 346 с.
24. Сергієнко В. В. Філософські проблеми наукового пізнання. Кременчук : Кременчуцький національний ун-т ім. М. Остроградського, 2011. 246 с.
25. Философский словарь. Київ : А. С. К., 2006. 1056 с.
26. Філософський словник соціальних термінів / за заг. ред. В. П. Андрущенка. Харків : Корвін, 2002. 672 с.
27. Формирование информационной культуры личности в библиотеках и образовательных учреждениях : учебно-методическое пособие / Н. И. Гендина и др. Москва, 2002. 337 с.
28. Хайдеггер М. Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге [пер. А. С. Солодовникова]. Москва, 1991. С. 134–145. URL : www.koob.ru
29. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. Киев : КНТ, Центр учебной литературы, 2006. 308 с.
30. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Запоріжжя, 2001. 19 с.
31. Штанько В. І. Філософія та методологія науки. Харків : ХНУРЕ, 2002. 268 с.
32. Яценко К. Інформаційне суспільство: соціокультурний вимір. Наукові записки. Філософія. Острог : Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”. – Вип. 8. 2011. С. 75–82.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА	5
РОЗДІЛ 1.	
НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ	6
ТЕМА 1. СТАТУС ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ	
У ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	6
1. Предмет філософії та її місце у сучасній культурі	6
2. Філософія і світогляд. Особливості філософського світогляду	8
3. Проблемне поле філософії	11
4. Соціокультурний статус і функції філософії	
у сучасному світі	12
<i>Тексти першоджерел</i>	15
ТЕМА 2. ЕПІСТЕМІОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ НАУКИ. ГЕНЕЗА НАУКИ	
І ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ	17
1. Передумови й особливості виникнення науки	17
2. Антична наука та її вплив на світову культуру	19
3. Специфіка наукових знань доби Середньовіччя	24
4. Дух революцій епохи Відродження і становлення класичної науки	26
5. Етапи розвитку сучасної науки	29
<i>Тексти першоджерел</i>	36
ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ	
ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ	38
1. Філософія і наука: проблеми взаємодії	39
2. Виникнення філософії науки й особливості її розвитку у XX столітті	42
3. Позитивізм та його етапи розвитку	44
<i>Тексти першоджерел</i>	49
ТЕМА 4. ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ	
І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ НАУКИ	52
1. Загальна характеристика моделей розвитку	52
2. Постпозитивістська теоретична модель науки	54
3. Загальні закономірності розвитку науки	61
<i>Тексти першоджерел</i>	65
ТЕМИ 5–6. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ XX СТОЛІТТЯ	72
1. Основні положення філософії науки XX століття	72
2. Позитивізм	73
3. Психоаналітична філософія	75
4. Прагматизм та неокантіанство	76
5. Феноменологія та герменевтика	80

6. Екзистенціалізм.....	84
7. Марксистська філософія.....	86
8. Структуралізм.....	89
9. Неотомізм.....	91
10. Постмодернізм	92
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>97</i>
ТЕМА 7. АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ НАУКИ	102
1. Пізнання та цінності. Проблеми співвідношення істини та цінностей.....	102
2. Ціннісні орієнтації вченого: багатоманітність ціннісних мотивацій, свобода наукового пошуку і соціальна відповідальність ученого.....	105
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>110</i>
РОЗДІЛ 2	
ОНТОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	117
ТЕМИ 8–9. ПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ..	117
1. Пізнання як відображення дійсності.....	117
2. Суб'єкти й об'єкти пізнання	121
3. Форми та рівні пізнання	123
4. Можливості і межі пізнання. Гносеологічний оптимізм, скептицизм, агностицизм	127
5. Пізнання як інтерпретація. Істина.....	132
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>135</i>
ТЕМА 10. МЕТОДИ ТА ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.....	140
1. Поняття методу та методології наукового пізнання	140
2. Загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання.....	142
3. Основні компоненти наукового пізнання (проблема, факт, гіпотеза, теорії, концепції)	150
4. Рефлексія як метод	154
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>157</i>
ТЕМА 11. ПРОБЛЕМА ІСТИНИ	163
1. Практичність та істинність знань.....	163
2. Єдність об'єктивного та суб'єктивного, абсолютного і відносного в істині	165
3. Питання про критерії істини.....	169
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>172</i>
ТЕМА 12. БАГАТОМАНІТНІСТЬ ФОРМ ЗНАННЯ.....	175
1. Факт як універсальна форма наукового пізнання	175
2. Знання як необхідний елемент цілеспрямованої діяльності.....	176

3. Соціокультурна природа знань	178
<i>Тексти першоджерел.....</i>	<i>184</i>
ДИДАКТИЧНА ЧАСТИНА.....	186
I. Репродуктивний рівень	187
Тестові завдання.....	187
2. Конструктивний рівень.....	194
Проблемно-пошукові завдання.....	194
3. Творчий рівень.....	198
Теми для реферативних досліджень.....	198
Теми для творчих досліджень.....	198
Список використаної літератури	199

Світлана Олександрівна Ганаба

Олег Миколайович Шинкарук

Михайло Іванович Паласюк

**ФІЛОСОФІЯ
ТА МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ**

Навчальний посібник

Тернопіль, 2024